

ปฏิจางสมุปบาท

(กรรมเกิด กรรมอาศัย กรรมเป็นไป ที่)

พระพรหมคุณาภรณ์

(ป. อ. ปยุตโต)

อายุมงคล ๕ รอบ

นพพร บุณยประสิทธิ์

๒๓ เมษายน ๒๕๕๕

โมทนาพจน์

วันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๕๕ นี้ เป็นมงคลวารที่คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ จะมีอายุเต็ม ๖๐ ปี ครบ ๕ รอบ ซึ่งถือกันว่าเป็นรอบใหญ่ เป็นมงคลสมัยอันสำคัญ

ในฐานะพุทธศาสนิกชนผู้ใกล้ชิดพระรัตนตรัย ท่านเจ้าของมงคลวารนั้น จึงตั้งใจจะบำเพ็ญบุญกุศลาพิเศษ ด้วยกรรมทานที่ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าเป็นทานอันเลิศชนะทานทั้งปวง และได้แจ้งฉันทเจตนาที่จะพิมพ์หนังสือธรรม ๓ เล่ม คือ

๑. ไตรลักษณ์

๒. ปฏิจจสมุปบาท

๓. ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้

หนังสือ ๓ เล่ม สามเรื่องนี้ ก็คือ บทที่ ๓ บทที่ ๔ และบทที่ ๖ ของหนังสือ พุทธธรรม เล่มใหญ่ ซึ่งบัดนี้เพิ่งจัดพิมพ์เสร็จเป็น พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย

คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ เห็นว่าธรรมบรรยายใน พุทธธรรม ๓ บทนี้ เป็นเรื่องที่พุทธบริษัท เริ่มแต่พระสงฆ์ น่าจะสนใจและรู้เข้าใจอย่างจริงจัง ควรได้รับการเผยแพร่ให้กว้างขวาง จึงเลือกเป็นหนังสือกรรมทานสำหรับมงคลวารอันสำคัญนี้ และตั้งใจพิมพ์แยกเป็น ๓ เล่มต่างหากกัน เพื่อให้แต่ละเล่มไม่ใหญ่เกินไป จะได้เหมาะกับการเผยแพร่ให้เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง

คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ เป็นผู้ศรัทธาอุปถัมภ์บำรุงวัดญาณ-
 เวศวันตลอดมา ทั้งตนเองและครอบครัวได้ใกล้ชิดวัดญาณเวศวัน
 เป็นเวลายาวนาน พุดได้ว่าเท่าอายุของวัดญาณเวศวันนี่ คือเกินกว่า
 ๒๐ ปีแล้ว โดยพร้อมทั้งคุณวิภาวี ได้ร่วมคณะของคุณแม่ คือ คุณ
 โยมประภาศรี บุญยประสิทธิ์ มาทำบุญจัดภัตตาหารถวายพระสงฆ์
 เป็นประจำทุกสัปดาห์อย่างสม่ำเสมอ ตั้งแต่ระยะก่อตั้งวัดญาณเวศ-
 วันเรื่อยมา และได้ร่วมการบุญต่างๆ รวมทั้งจาริกบุญ-จาริกธรรม ไป
 นมัสการพุทธสังฆานีสถานในอินเดียคราวใหญ่ ในปี ๒๕๓๘

ขออนุโมทนาบุญกุศลในมงคลสมัยนี้ ที่ได้เห็นด้านธรรมทาน
 อันจะเป็นการเสริมสร้างสัมมาทัศนะ ซึ่งเป็นรากฐานของสัมมาปฏิบัติ
 ที่จะนำไปสู่ประโยชน์สุขอันแท้จริงและยั่งยืน แก่ประชาชนจำนวนมาก
 สมตามพระพุทธรประสงค์ ที่ได้ทรงประกาศพระศาสนาไว้

ในศรีไตรภพนวมงคลวารที่ คุณนพพร บุญยประสิทธิ์ มีอายุครบ ๕
 รอบนี้ ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยอภิบาล ให้ท่านเจ้าของชาติกาล
 อันครบรอบสำคัญนั้น พร้อมทั้งครอบครัว ญาติมิตร วิสสาสิกชน
 เจริญอกงามในธรรมและความสุข มีปีติปราโมทย์ ในบุญกุศลที่ได้
 บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธรศาสนาและสังคมส่วนรวม จงมีใจ
 เอิบอิมผ่องใสเบิกบาน เป็นพลังที่จะทำกุศลเพื่อพระศาสนาและ
 มหาชนยิ่งขึ้นไป พรั่งพร้อมด้วยสรรพพรชัย ตลอดไปทุกเมื่อ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ปยุตฺโต)

๒๕ มีนาคม ๒๕๕๕

นิทานพจน์

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ ของฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์)

หนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย* นี้ ก็คือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นั่นเอง แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้ตัดปรับชื่อให้สั้นเข้า เพื่อจำง่ายเรียกได้สะดวก

นับแต่คณะระดมธรรม และธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเป็นครั้งแรก เสร็จเมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๒๕ ถึงบัดนี้ เกือบเต็ม ๓๐ ปี ระหว่างกาลที่ผ่านมา ได้มีการพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง แต่พิมพ์ได้เพียงซ้ำตามเดิม และการพิมพ์มีคุณภาพด้อย เนื่องจากเมื่อแรกพิมพ์นั้น การพิมพ์อย่างก้าวหน้าที่สุด มีเพียงระบบคอมพิวเตอร์กราฟิก ที่จัดทำเป็นแผ่นอาร์ตเวิร์ค ซึ่งคงอยู่ไม่นานก็ผุพังไป แล้วต่อจากนั้น ต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือรุ่นเก่า โดยเลือกหนังสือเล่มที่เห็นว่าอ่านชัดที่สุดเท่าที่จะหาได้มาถ่ายแบบพิมพ์ใช้กันอย่างพอให้เป็นไป

ระหว่างนั้น ผู้ศรัทธามีน้ำใจหลายท่าน หลายคณะ ได้พยายามนำข้อมูลหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* นั้น จัดพิมพ์เป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ และก้าวหน้าได้มาก แต่มีข้อติดขัดที่ซับซ้อนบางอย่าง ที่ทำให้ไม่ลุล่วง จนกระทั่งวันหนึ่ง ได้ทราบว่า นายแพทย์ณรงค์ เลขาธิการภาพ กำลังดำเนินการนำข้อมูลหนังสือนี้ลงในคอมพิวเตอร์ ที่จังหวัดเชียงใหม่ แม้ว่าต่อมา สำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดลจะได้นำข้อมูล *พุทธธรรมฯ* ลงใน

โปรแกรมพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ BUDSIR VI เสรีจลิน์อย่างรวดเร็วใน พ.ศ. ๒๕๕๐ แต่คุณหมอนรงค์ก็ยังทำงานของตนเป็นอิสระต่อไป

ในที่สุด ณ วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๕๓ ขณะที่ผู้เขียนพำนักอยู่ที่สถานพำนักสงฆ์สงฆ์ธรรมวาสี อ.ด่านช้าง จ.สุพรรณบุรี นายแพทย์ณรงค์ เลขาหิริภาพ ได้เดินทางไปกับคุณสุรเดช พรทวีทัศน์ (ผู้ต้นคิดสายนี้) และคุณนริศ จรัสจรรยาวงศ์ นำข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ* ที่จัดเรียงครบจบเล่มแล้ว พร้อมทั้งดัชนี ไปถวาย

เวลาผ่านไป เมื่อผู้เขียนพำนักอยู่ที่ศาลากลางสระ สถานพำนักสงฆ์สายใจธรรม เขาสำโรงดงยาง อ.พนมสารคาม จ.ฉะเชิงเทรา ติดต่อกันอีก ๒ พรรษา หลังสิ้นพรรษาแรกแล้ว ถึงวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๕๕๓ จึงได้มีโอกาสเริ่มงานตรวจชำระข้อมูลคอมพิวเตอร์ของหนังสือ *พุทธธรรมฯ* ที่ได้รับถวายไว้ครั้งพิเศษแล้วนั้น และเพิ่มเติมจัดปรับให้พร้อมที่จะพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ

ประจวบที่ตลอดช่วงเวลาทำงานนี้ อากาศอาพาธโรคต่างๆ ทั้งเก่าและใหม่ ได้รุนแรงขึ้น กับทั้งโรคติดเชื้อในกระแสโลหิตที่ค่อนข้างเสี่ยงชีวิต ก็แทรกซ้อนเข้ามา เป็นเหตุให้งานไม่ราบรื่นบ้างในบางช่วง แต่ในที่สุด งานตรวจชำระเนื้อหนังสือก็เสร็จจบเล่มเมื่อขึ้นเดือนกันยายน ๒๕๕๔ และได้ส่งข้อมูลเนื้อหนังสือไปให้คุณหมอนรงค์จัดปรับ (update) ดัชนีให้ลงตัว

โดยทั่วไป เนื้อหนังสือ พุทธธรรมฯ นี้ ก็คงตามเดิม แต่เมื่อทำงานตรวจชำระและใช้ข้อมูล คอมพิวเตอร์ เป็นโอกาสที่จะจัดปรับได้สะดวก จึงได้จัดรูปให้อ่านง่ายขึ้น โดยเฉพาะชอยย่อหน้าที่สูงขึ้นอย่างมาก และได้แทรกเพิ่มคำอธิบายในที่ต่างๆ ตามสมควร

ที่ควรสังเกตคือ ได้นำ “บทความประกอบ” ทั้งหมดของภาค ๑ แยกออกไปจัดรวมไว้ต่างหากเป็นภาค ๓ คืออยู่ท้ายเล่ม และได้เพิ่มบทความประกอบอีก ๑ บท (บทความประกอบที่ ๖: ความสุข ๒: ฉบับประมวลความ) เป็นบทสุดท้าย ทำให้หนังสือนี้มีจำนวนบททั้งหมดเพิ่มจาก ๒๒ เป็น ๒๓ บท

หนึ่งใน พุทธธรรมฯ นี้ มีตารางและภาพหลายแห่ง เมื่อถ่ายภาพจากหนังสือเก่า ก็ไม่ชัด พระชัยยศ พุทธิโร จึงได้เขียนตารางและภาพเหล่านั้นแทนให้ ๒๔ หน่วย อีกทั้งต่อมาได้มาพักไม่ไกลกันบนภูเขา เมื่อเห็นภาพใดไม่ชัด ก็ทำใหม่ให้ และเมื่อเนื้อหนังสือเสร็จ ก็ได้ช่วยอ่านพิสูจน์อักษรด้วย

ในที่สุด เมื่อมองรวมทั้งเล่ม ชื่อเดิมของหนังสือที่ว่า พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ นั้นยืดยาวเกินไป จึงเรียกใหม่ให้ง่ายและสะดวกขึ้นเป็น พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย

มีความประจวบพอดีเป็นศรีศุภกาล ที่ทุกอย่างจำเพาะมาลงตัวกันเองให้หนังสือ พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย นี้เสร็จ ในช่วงแห่งมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๗ รอบ ๘๔ พรรษา ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๔

โดยเฉพาะงานนี้ ดังที่กล่าวแล้ว เป็นการจัดการเนื้อหนังสือที่เป็นข้อมูลคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องอาศัยอุปกรณ์การทำงานที่มีราคาสูงเป็นหมื่นๆ บาท คือ เครื่องคอมพิวเตอร์ พร้อมทั้งส่วนชุดคำสั่งหรือซอฟต์แวร์ จำเพาะว่า ในปี ๒๕๕๓ ทั้งตัวเครื่องคอมพิวเตอร์ที่ได้ใช้มาก็เสีย คงหมดอายุ และซอฟต์แวร์ที่มีอยู่ก็ล้าสมัยมาก ใช้ทำงานข้อมูลคอมพิวเตอร์ที่คุณหมอนรงค์จัดทำและนำมาถวายไม่ได้ จึงได้อาศัยไวยาวัจกรคือลูกศิษย์ ผู้ถือบัญชีนิตยภัตหลวง จัดจ่ายได้อุปกรณ์ ๒ อย่างนั้นมา เป็นอันให้ทำงานสำเร็จได้ด้วยพระบรมราชาอุปถัมภ์ที่สืบมาตามราชประเพณี จึงถือความสำเร็จแห่งหนังสือธรรมทานนี้ เป็นการถวายพระพรอนุโมทนาพระราชกุศล ในมหามงคลสมัยอันพิเศษที่มาถึง

การทำหนังสืออันเป็นสาระของงาน สำเร็จในช่วงมหามงคลสมัย เฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๗ รอบ ดังได้กล่าว ส่วนการพิมพ์หนังสืออันเป็นขั้นที่จะทำสาระนั้นให้ปรากฏและบังเกิดประโยชน์แก่มหาชน เป็นภารกิจต่างหาก ซึ่งสืบต่อออกไปจากความเสร็จสิ้นของสาระนั้น และการพิมพ์นั้นมาลุล่วงใน พ.ศ. ๒๕๕๕ อันเป็นกาลที่บรรจบ ๒๖ ศตวรรษแห่งการประดิษฐานพระพุทธธรรม ที่นับแต่การบรรลุโพธิญาณ และการทรงแสดงปฐมเทศนา ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การพิมพ์หนังสือ พุทธธรรมฯ อันใช้ข้อมูลที่ตรวจจัดในคอมพิวเตอร์นี้ เป็นธรรมทานครั้งพิเศษ ซึ่งสำเร็จด้วยทุนบริจาคตามพินัยกรรมของ น.ส. ชมพูนุท กมลโชติ ในกองทุน ป. อ.

ปยุตฺโต เพื่อเชิดชูธรรม ที่คุณหญิงกระจางศรี รักตะกนิษฐ ได้ตั้งไว้ และทวนบริจาตามมฤตกปณิธานของ น.ส. ชุณหรัชนีย์ สวัสดิฤกษ์ ทั้งนี้ เป็นกุศลกิริยาของผู้ศรัทธา ที่ได้ชวนชวายนองบุญเจตนาของท่านผู้ที่ได้ตั้งมโนปณิธิไว้ นับว่าเป็นความร่วมมือใจในการทำกุศลใหญ่ครั้งสำคัญ

บัดนี้ ในวาระดูปริโยสานแห่งงานธรรมทานที่ตั้งไว้ ขอทุกท่านผู้เกี่ยวพันในบุญการ จงเจริญด้วยความเกษมสันต์และสรรพกุศล ขอสัทธิธรรมจงรุ่งเรืองแผ่ไพศาล เพื่อความเจริญไพบูรณ์แห่งประโยชน์สุขของปวงประชาตลอดกาลยืนานาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๑๙ พ.ย. ๒๕๕๔ - ๕ ม.ค. ๒๕๕๕

อักษรย่อชื่อคัมภีร์*

เรียงตามอักษรวิธีแห่งมคธภาษา
(ที่พิมพ์ตัวเอน คือ คัมภีร์ในพระไตรปิฎก)

ขง.ข.	ขงคุดตตรนิกาย ขงจกณ (มิโนรตปุรณ)	ขุ.อุ.	ขุททกนิกาย อุทาน
		ขุ.ขุ.	ขุททกนิกาย ขุททกปาจ
อง.อญจก.	องคุดตตรนิกาย อญจกนิปาต	ขุ.จริยา.	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
อง.เอก.	องคุดตตรนิกาย เอกนิปาต	ขุ.จู.	ขุททกนิกาย จูฬนินทุเทศ
อง.เอกาทสก.	องคุดตตรนิกาย เอกาทสกนิปาต	ขุ.ชา.	ขุททกนิกาย ชาตก
อง.จตุกก.	องคุดตตรนิกาย จตุกกนิปาต	ขุ.เถร.	ขุททกนิกาย เถรคาถา
อง.ฉก.	องคุดตตรนิกาย ฉกนิปาต	ขุ.เถรี.	ขุททกนิกาย เถรีคาถา
อง.ติก.	องคุดตตรนิกาย ติกกนิปาต	ขุ.ธ.	ขุททกนิกาย ธมมเปท
อง.ทสก.	องคุดตตรนิกาย ทสกนิปาต	ขุ.ปฎิ.	ขุททกนิกาย ปฎิสมภิหามคค
อง.ทุก.	องคุดตตรนิกาย ทุกนิปาต	ขุ.เปต.	ขุททกนิกาย เปตวตถุ
อง.นวก.	องคุดตตรนิกาย นวกนิปาต	ขุ.พุทธ.	ขุททกนิกาย พุทธรุส
อง.ปญจก.	องคุดตตรนิกาย ปญจกนิปาต	ขุ.ม., ขุ.มหา.	ขุททกนิกาย มหานินทุเทศ
อง.สตัดก.	องคุดตตรนิกาย สตัดกนิปาต	ขุ.วิมาน.	ขุททกนิกาย วิมานวตถุ
ขป.ข.	ขปทาน ขจกณ (วิสุทธชนวิลาสิน)	ขุ.สุ.	ขุททกนิกาย สุตตนิปาต
		ขุทท.ข.	ขุททกปาจ ขจกณ (ปรมตตไชตติก)
อภิ.ก.	อภิธมมปิฎก กถาวตถุ		
อภิ.ชา.	อภิธมมปิฎก ชาตูกถา	จริยา.ข.	จริยาปิฎก ขจกณ (ปรมตตที่ปนี)
อภิ.ป.	อภิธมมปิฎก ปญจาน		
อภิ.ปุ.	อภิธมมปิฎก ปุคคัลปนเวตติ	ชา.ข.	ชาตคจกณ
อภิ.ยเมก.	อภิธมมปิฎก ยเมก	เถร.ข.	เถรคาถา ขจกณ (ปรมตตที่ปนี)
อภิ.วิ.	อภิธมมปิฎก วิภังค	เถรี.ข.	เถรีคาถา ขจกณ (ปรมตตที่ปนี)
อภิ.สี.	อภิธมมปิฎก ธมมสังคณ		
ชิตติ.ข.	ชิติวุตตก ขจกณ (ปรมตตที่ปนี)	ที.ข.	ทีฆนิกาย ขจกณ (สูงมงคลวิลาสิน)
ชุ.ข., ชุทาน.ข.	ชุทาน ขจกณ (ปรมตตที่ปนี)	ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ชุ.อป.	ชุททกนิกาย อปทาน	ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคค
ชุ.อิตติ.	ชุททกนิกาย อิติวุตตก	ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลภขนธวคค

ธ.ธ.	ธมมปทอุชกถา	วิภังค.ธ.	วิภังค อุชกถา (สมโฆสิทวิทท)
นิท.ธ.	นิทเทส อุชกถา (สททธมมปชชีเขตติกา)	วิมาน.ธ.	วิมานวตถุ อุชกถา (ปรมตตทปนิ)
ปญจ.ธ.	ปญจปรกรณ อุชกถา (ปรมตตทปนิ)	วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคค
ปฐิส.ธ.	ปฐิสภิกททคค อุชกถา (สททธมมปกาสิณี)	วิสุทฺธิ.ฐีกา	วิสุทฺธิมคค มหาฐีกา (ปรมตตมณชุตสา)
เปต.ธ.	เปตวตถุ อุชกถา (ปรมตตทปนิ)	สงคณิ.ธ.	สงคณิ อุชกถา (อุชกสสาสิณี)
พุทฺธ.ธ.	พุทฺธชวีส อุชกถา (มคฺชรตตวิททาสินี)	สงคท.	ชภิกชมมตตสงคท
ม.ธ.	มชฺฌนิมณิกาย อุชกถา (ปปญจสุทฺธิ)	สงคท.ฐีกา	ชภิกชมมตตสงคท ฐีกา (ชภิกชมมตตวิททาวินี)
ม.อุ.	มชฺฌนิมณิกาย อุปรวิปณณาสก	ส.ธ.	สยฺยตตนิคาย อุชกถา (สททตตปกาสิณี)
ม.ม.	มชฺฌนิมณิกาย มชฺฌนิมปณณาสก	ส.ช.	สยฺยตตนิคาย ชนชวทวคค
ม.มู.	มชฺฌนิมณิกาย มุสปลณณาสก	ส.นิ	สยฺยตตนิคาย นิทททวคค
มจกค.	มจกคตตทปนิ	ส.ม.	สยฺยตตนิคาย มททวทวคค
มิลินท.	มิลินทปญหา	ส.ส.	สยฺยตตนิคาย สคททวคค
วินย.	วินยปิฎก	ส.สพ.	สยฺยตตนิคาย สพยตตทวคค
วินย.ธ.	วินย อุชกถา (สมนตปทาสทิก)	สุตต.ธ.	สุตตนิปาท อุชกถา (ปรมตตชิตติกา)
วินย.ฐีกา	วินยอุชกถา ฐีกา (สททตตทปนิ)		

---

* หลังจากพิมพ์หนังสือนี้เป็นฉบับขยาย ครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ แล้ว มีคัมภีร์ที่ตีพิมพ์ในอักษรไทยทยอยเพิ่มขึ้นมาไม่น้อย แต่ในการพิมพ์ครั้งนี้ ยังคงไว้ตามบัญญัติเก่า; สำหรับคัมภีร์ชั้นฎีกา แม้ที่ไม่แสดงไว้ ก็พึงเข้าใจได้เอง ตามแนววิธีในการใช้คำว่า "ฎีกา" หรืออักษรย่อ "ฎ." ไปต่อท้ายอักษรย่อของคัมภีร์ในพระไตรปิฎก เป็น ที่.ฎีกา หรือ ที่.ฎ. เป็นต้น ทำนองเดียวกับอรรถกถาที่นำ อ. ไปต่อท้ายเป็น ที่.อ., ม.อ., ส.อ. ฯลฯ

สารบัญ

นิทานพจนีย์

ก

พุทธธรรม หรือ กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต ๑

ชีวิต เป็นไปอย่างไร?

ปฏิจจสมุปบาท ๑

ตัวกฎ หรือตัวสภาวะ ๑

๑. ฐานะและความสำคัญ ๑

๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ ในหลักปฏิจจสมุปบาท ๕

๑) หลักทั่วไป ๖

๒) หลักแจ้งหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์ ๖

๓. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปบาท ๑๑

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น ๑๖

- ทุกขตา ๓ ๑๗

๕. คำอธิบายตามแบบ ๓๘

ก. หัวข้อและโครงสร้าง ๓๘

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ ๔๐

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด ๔๔

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน ๕๕

ความหมายเชิงอธิบาย ๖๒

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย ๖๔

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ ๖๘

ตัวอย่างกรณีปฏิกายในชีวิตประจำวัน ๗๒

ความหมายลึกลงไปขององค์กรธรรมบางข้อ ๘๗

- อุปาทาน ๔ ๘๔

สารบัญ

ผ

ปฏิบัติสมุปาบท ในฐานะมีชฌนธรรมเทศนา ๑๐๓

ปฏิบัติสมุปาบท ในฐานะปัจฉยาการทางสังคม ๑๑๖

หมายเหตุ: การตีความเกี่ยวกับปฏิบัติสมุปาบท ๑๒๕

บันทึกพิเศษท้ายบท

บันทึกที่ ๑: ธรรมเนียม ๑ และ ธรรมเนียม ๓ ๑๓๐

บันทึกที่ ๒: ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู ๑๔๘

บันทึกที่ ๓: เกิดและตายแบบปัจจุบัน ๑๕๔

บันทึกที่ ๔: ปฏิบัติสมุปาบทแนวอภิธรรม ๑๕๕

บันทึกที่ ๕: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ” ๑๖๐

บันทึกที่ ๖: ความหมายย่อขององค์ธรรม ในปฏิบัติสมุปาบท ๑๖๒

บันทึกที่ ๗: ความหมายของภวตัณหา และวิภวตัณหา ๑๖๓

หน้าว่าง

พุทธธรรม

หรือ

กฎธรรมชาติ และคุณค่าสำหรับชีวิต

ชีวิตเป็นไปอย่างไร?

ปฏิจสุมุปบาท

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมี

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

๑. ฐานะและความสำคัญ

ปฏิจสุมุปบาท แปลพอให้ได้ความหมายในเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกัน ๆ จึงเกิดมีขึ้น หรือการที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยสัมพันธเกี่ยวเนื่องกันมา

ปฏิจสุมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย

พุทธพจน์แสดงปฏิจสุมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่าดังนี้

“ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ อิทปิปัจจัยตา¹

¹ เป็นชื่อหนึ่งของหลักปฏิจสุมุปบาท แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ หรือ ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็นปัจจัย; ในคัมภีร์ชั้นรองลงมา บางทีเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัจจัยการ แปลว่า อากาศที่เป็นปัจจัย (mode of conditionality)

ตลาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วาง เป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงดูสิ”

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ”

“ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลาดจากการเป็นอย่างนั้น) อนัญญถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คืออิทัปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”²

ความสำคัญของปฏิจจสมุปบาท จะเห็นได้จากพุทธพจน์ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้น เห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้น เห็นปฏิจจสมุปบาท”³

“ภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ”

เมื่อใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิดและความดับของโลก ตามที่มันเป็นอย่างนี้ อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็นผู้มีทิฐิฐิสมบุรณ ก็ได้ ผู้มีทัศนะสมบุรณ ก็ได้ ผู้ลุถึงสัทธรรมนี้ ก็ได้ ว่าผู้ประกอบด้วยเสขญาณ ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชา ก็ได้ ผู้บรรลुกระแสธรรมแล้ว ก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาชำแระกิเลส ก็ได้ ผู้อยู่ชิตประตุอมตะ ก็ได้”⁴

² ส.น.๑๖/๑๑/๓๐; ขอให้เทียบความหมายที่ใช้ในภาษาอังกฤษ; ตถตา = objectivity, อวิตถตา = necessity, อนัญญถตา = invariability, อิทัปปัจจยตา = conditionality, ปฏิจจสมุปบาท = dependent origination

³ ม.ม.๑๒/๓๔๖/๓๕๕

⁴ ส.น.๑๖/๑๘๔-๑๘๗/๙๔-๙๖ เป็นต้น

“สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ชัดธรรมเหล่านี้ รู้ชัดเหตุเกิดแห่งกรรมเหล่านี้ รู้ชัดความดับแห่งกรรมเหล่านี้ รู้ชัดทางดำเนินถึงความดับแห่งกรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงควรแก่การยกยอมรับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และยกยอมรับได้ว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และจึงได้ชื่อว่า ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”⁵

อย่างไรก็ดี มีพุทธพจน์ตรัสเตือนไว้ไม่ให้ประมาทหลักปฏิบัติสมุปปาทนี้ว่า เป็นหลักเหตุผลที่เข้าใจง่าย เพราะเคยมีเรื่องที่พระอานนท์เข้าไปกราบทูลพระองค์ และได้ตรัสตอบ ดังนี้

“นำอัครจรรย์ ไม่เคยมีมาเลย พระเจ้าข้า หลักปฏิบัติสมุปปาทนี้ ถึงจะเป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง ก็ยังปรากฏแก่ข้าพระองค์ เหมือนเป็นธรรมง่าย”

“อย่ากล่าวอย่างนั้น อย่ากล่าวอย่างนั้น อานนท์ ปฏิบัติสมุปปาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง และปรากฏเป็นของลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่แทงตลอดหลักธรรมชั้นนี้แหละ หมู่สัตว์นี้จึงวุ่นวายเหมือนเส้นด้ายที่ขดกันยุ่ง จึงขมวดเหมือนกลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม จึงเป็นเหมือนหม้อมุงกระต่าย และหญ้าปล้อง จึงผ่านพ้น ขบาย ทุกคติ วินิบาต สังสารวัฏ ไปไม่ได้”⁶

⁵ ส.น. ๑๖/๔๑,๔๔-๕, ๓๐๖-๘/ ๑๙, ๕๓, ๑๕๘

⁶ ส.น. ๑๖/๒๒๔-๕/๑๐๐-๑

ผู้ศึกษาพุทธประวัติแล้ว คงจำพุทธดำริเมื่อครั้งหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนเสด็จออกประกาศพระศาสนาได้ว่า ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงห้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม ดังความในพระไตรปิฎกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราได้มีความดำริเกิดขึ้นว่า ‘ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรวก ละเอียต บัณฑิตจึงจะรู้ได้’”

“ก็แหละ หมู่ประชาชนนี้ เป็นผู้เร่รุ่มอยู่ด้วยอาลัย⁷ ยินดีอยู่ในอาลัย ระเวงอยู่ในอาลัย สำหรับหมู่ประชาชนผู้เร่รุ่ม รื่นระเวงอยู่ในอาลัย (เช่นนี้) สุวานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เห็นได้ยาก กล่าวคือ อิทัมปิปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท

“แม้สุวานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน

“ถ้าเราพึงแสดงธรรม และคนอื่นไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเห็นผิดเห็นน้อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา”⁸

พุทธดำริตอนนั้น กล่าวถึงหลักธรรม ๒ อย่าง คือ ปฏิจจสมุปบาท และนิพพาน เป็นการย้ำถึงความยากของหลักธรรมข้อนี้ และความสำคัญ of หลักธรรมนี้ ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ และจะทรงนำมาสั่งสอนแก่หมู่ประชา

⁷ อาลัย = ความผูกพัน ความยึดติด สิ่งที่ติดพัน สภาพัวพันอิงอาศัย ชีวิตที่ขึ้นต่อบัจจัยภายนอก

⁸ วินย.๔/๗/๘; ม.มู.๑๒/๓๒๑/๓๒๓

๒. ด้วขและแบบควมลัษณะ ในหลักรฎิจลสมุขบห

พุทรวจัน ที่เ็นด้วขแสดงหลักรฎิจลสมุขบหนั้น แยกได้เ็น ๒ ปรชภท คือ ที่แสดงเ็นกลางๆ ไม่ระบุงุ่ขอหัวข้อบ้จจย อย่งหน่ง กบที่แสดงเจาจรระบุงุ่ขอหัวข้อบ้จจยต่งๆ ซึ่งลึบทอด้ต่งกัน โดยลัดบเ็นกระบวนการ อย่งหน่ง

อย่งแรก มักรั้วไว้นาหน้าอย่งหลัง เ็นทำนองหลักรกลาง หรือหลักรหัวไป

ส่วนอย่งหลัง พบได้มากมาย และส่วนมากตรั้วไว้ลวันๆ โดยไม่ม็อย่งแรกอยู่ด้ว อย่งหลังนี้ อาจเรียกได้วาเ็นหลักรเจงหัวข้อ หรือขยยควม เพราะแสดงรายละเอียด้ให้เ็น หรือเ็นหลักรประกยุด์ เพราะนำเอากระบวนการธรรมชาด้มาแสดงให้เ็นควมหมายตามหลักรหัวไปนั้น

อน่ง หลักรทั้ง ๒ อย่งนั้น แต่ละอย่งแบ่งออกได้เ็น ๒ ท่อน คือ ท่อนแรกแสดงกระบวนการเกด้ ท่อนหลังแสดงกระบวนการด้บ เ็นการแสดงให้เ็นแบบควมลัษณะ ๒ นัย

ท่อนแรกเ็นแสดงกระบวนการเกด้ เรียกว่า สมุขทวาร และถ็ือว่า เ็นการแสดงตามลัดบ จึงเรียกวา อนุโลมฎิจลสมุขบห เทียบในอริยลัจเ็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุขทัย

ท่อนหลังเ็นแสดงกระบวนการด้บ เรียกว่า นิโรขวาร และถ็ือว่า เ็นการแสดงย่อนลัดบ จึงเรียกวา ฎิโลมฎิจลสมุขบห เทียบในหลักรอริยลัจเ็นข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรข

แสดงด้วขท่ง ๒ อย่ง ด่งนี้

๑) หลักทั่วไป

- ก. ชิมสุมี สติ ชิต โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 ชิมสุปปาทา ชิต อูปปชฺชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
- ข. ชิมสุมี อสติ ชิต น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
 ชิมสุส นิโรธา ชิต นิรุชฺชติ^๑ เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า
 “อิทัปปัจจยตา”¹⁰

๒) หลักแจกหัวข้อ หรือ หลักประยุกต์

- ก. อวิชชาปจฺจยา สงฺขารว เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 วิญญาณปจฺจยา นามรูป เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 สฬายตนปจฺจยา ผัสสโต เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 ผัสสปจฺจยา เวทนา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เวทนาปจฺจยา ตณฺหา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 ตณฺหาปจฺจยา อูปาทานํ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อูปาทานจึงมี
 อูปาทานปจฺจยา ภโว เพราะอูปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 ภวปจฺจยา ชาติ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 ชาติปจฺจยา ชรามรณํ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

^๑ ส.น. ๑๖/๖๔, ๑๔๔/๓๓, ๗๘, ๗๙

¹⁰ วิสุทธิฎีกา ๓/๒๔๖ ชื่อว่า หลักทั่วไปนี้ บางครั้งท่านขยายความโดยแสดงเพียงปัจจัยเดียว ก็มี (เช่น ส.น. ๑๖/๒๓๗/๑๑๗) เรียกว่า เอกังคปฏิจจสมุปบาท (ปฏิจจสมุปบาทแบบหัวข้อเดียว)

โสภปริเทวทุกขโทมนสสุขปายาสา สมภวนติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ จึงมีพร้อม
 เหวเมตสฺส เหวลสฺส ทุกขกขนฺนสฺส สมุทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้

- ข. อวิสุขาย เหวว อเสถวิราคินโรธา เพราะอวิซาสารอกดับไปไม่เหลือ
 สงฺขารนิโรโธ สังขารจึงดับ
 สงฺขารนิโรธา วิญญานนโรโธ เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
 วิญญานนโรธา นามรูปนโรโธ เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
 นามรูปนโรธา สฬายตฺตนโรโธ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
 สฬายตฺตนโรธา ผสฺสนโรโธ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 ผสฺสนโรธา เวทฺทานโรโธ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เวทฺทานโรธา ตณฺหานโรโธ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
 ตณฺหานโรธา อุปาทานโรโธ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 อุปาทานโรธา ภวนโรโธ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 ภวนโรธา ชาตินโรโธ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 ชาตินโรธา ชรามรณํ เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

โสภปริเทวทุกขโทมนสสุขปายาสา นิรุชฺฌนติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
 เหวเมตสฺส เหวลสฺส ทุกขกขนฺนสฺส นิโรโธ โหติ¹¹
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้

¹¹ วินย.๔/๑-๓/๑-๕; ส.นิ.๑๖/๑-๓, ๑๔๔/๑, ๗๘, ๗๙

ขอให้สังเกตว่า คำสรุปปฏิจลสมุปบาทนี้ บ่งว่า เป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์ ข้อความเช่นนี้ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลักปฏิจลสมุปบาทที่ปรากฏในที่ต่างๆ

แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลก ก็มี โดยใช้คำบาลีว่า “ขยं โข ภิกขเว โลกสฺส สมุทโย - นึลล ภิกขุ ทังหลาย คือความเกิดขึ้นแห่งโลก” “ขยं โข ภิกขเว โลกสฺส อตฺตณฺคโม - นึลล ภิกขุ ทังหลาย คือความดับสลายแห่งโลก”¹² หรือว่า “เขวมยं โลโก สมุทฺยติ - โลกนึย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้” “เขวมยं โลโก นินฺรุชฺฌติ - โลกนึย่อมดับไปด้วยอาการอย่างนี้”¹³

อย่างไรก็ดี ว่าโดยความหมายที่แท้จริงแล้ว คำสรุปทั้งสองอย่างนี้ ได้ความตรงกัน และเท่ากัน ปัญหาอยู่ที่ความหมายของศัพท์ ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจกันต่อไป

อนึ่ง หลักปฏิจลสมุปบาทนี้ ในคัมภีร์ที่เป็นส่วนท้ายของพระไตรปิฎก เริ่มปรากฏคำเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “ปัจจยการ” (แปลว่าอาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่กัน) และต่อมา ในอรรถกถา-ฎีกา นิยมใช้คำว่าปัจจยการนั้นมากขึ้นจนปรากฏบ่อยครั้งกว่าคำว่าอิทัปปัจจยตา

ในหลักที่แสดงเต็มรูปอย่างในที่นี้ องค์ประกอบทั้งหมดมีจำนวน ๑๒ หัวข้อ องค์ประกอบเหล่านี้ เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปวงเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด (มูลการณ์ หรือ The First Cause) การยกเอาวิชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า วิชาเป็นเหตุเบื้องต้น หรือเป็นมูลการณ์ของสิ่งทั้งหลาย แต่เป็นการตั้ง

¹² ส.น. ๑๖/๑๖๔-๕/๘๗-๘

¹³ ส.น. ๑๖/๑๗๙-๑๘๖/๙๓-๙๕

หวัข้อเพื่อควมสะดวกใการหำควมเขำใจ โดยตัดตอนยกเออองค้ประกอบอันใดอันหนึ่ง ที่เห็นว่ำเหมะสมที่สุด ขึ้นมำตั้งเป็นล่ำดับที่ ๑ แล้วก็ยับต้อไปตมล่ำดับ

บงครวทำนปองกันมิให้มีการยึดเอออิขชเป็นมุขการณ้ โดยแสดงควมเกิดขงอิขชว่ำ “อิขชเกิด เพราะอสวะเกิด อิขชดับ เพราะอสวะดับ - อสวสมุขทย อิขชอสมุขทโย อสววินโรช อิขชอนิโรช”¹⁴

องค้ประกอบ ๑๒ ข้อขงปฏิจจสมุขบพทนั้น นับตั้งต้ออิขช ถึงชรมรณะเทำนั้น (คือ อิขช → สังขาร → วิญญณ → นามรูป → สฬยตนะ → ผัสสะ → เวทน → ตัณห → อุปทน → ภพ → ชติ → ชรมรณะ)

ส่วน โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปยาส (ควมดับคั่นใจ) เป็นเพียงตัวพลอยผลสม เกิดแก่ผู้มีอสวกิเลสเมื่อมีชรมรณะแล้ว เป็นตัวการหมักหมมอสวะซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอิขชหมุขนงจรต้อไปอีก

ใการแสดงปฏิจจสมุขบพทแบบประยุคต์ พระพุทธเจ้ำมิได้ตรัสตมล่ำดับ และเต็มรูปอย่งนี้ (คือ ชักต่นไปหปलय) เสมอไป การแสดงในล่ำดับและเต็มรูปเช่นนี้ มักตรัสใกรณีเป็นกรแสดงตัวหลัก

แต่ใทางปฏิบัติซึ่งเป็นการเริ่มต่นด้วยข้อปัญหา มักตรัสใรูปย่อนล่ำดับ (คือ ชักปलयมำหต่น) เป็น ชรมรณะ ← ชติ ← ภพ ← อุปทน ← ตัณห ← เวทน ← ผัสสะ ← สฬยตนะ ← นามรูป ← วิญญณ ← สังขาร ← อิขช¹⁵

¹⁴ ม.มุ.๑๒/๑๓๐/๑๐๑

¹⁵ ดู ส.นิ.๑๖/๒๒-๒๓, ๑๘๙/๕-๑๓, ๙๗ ๙ล๗

ในทางปฏิบัติเช่นนี้ การแสดงอาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อหนึ่งซึ่งใดในระหว่างก็ได้ สุดแต่องค์ประกอบข้อไหนจะกลายเป็นปัญหาที่ถูกหยิบยกขึ้นมาพิจารณา เช่น อาจจะเริ่มที่ชาติ¹⁶ ที่เวทนา¹⁷ ที่วิญญาน¹⁸ อย่างไม่อย่างหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงกันขึ้นมาตามลำดับจนถึงชรามรณะ (ชักรกลางไปหาปลาย) หรือสืบสวย้อนลำดับลงไปจนถึงอวิชชา (ชักรกลางมาหาต้น) ก็ได้ หรืออาจเริ่มต้นด้วยเรื่องอื่นๆ ที่มีใช้ข้อใดข้อหนึ่งใน ๑๒ หัวข้อนี้ แล้วชักเข้ามาพิจารณาตามแนวปฏิจจสมุปปาทก็ได้¹⁹

โดยนัยที่กล่าวมา การแสดงปฏิจจสมุปปาท จึงไม่จำเป็นต้องครบ ๑๒ หัวข้ออย่างข้างต้น และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปแบบที่ตายตัวเสมอไป

ข้อควรทราบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นปัจจัยแก่กันขององค์ประกอบเหล่านี้ มิใช่มีความหมายตรงกับคำว่า “เหตุ” ที่เดียว เช่น ปัจจัยให้ต้นไม้งอกขึ้น มิใช่หมายถึงเพียงเมล็ดพืช แต่หมายถึง ดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ อุณหภูมิ เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจัยแต่ละอย่าง และการเป็นปัจจัยแก่กันนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามลำดับก่อนหลังโดยกาละหรือเทศะ เช่น พื้นกระดาน เป็นปัจจัยแก่การตั้งอยู่ของโต๊ะ เป็นต้น²⁰

¹⁶ เช่น ส.นิ.๑๖/๑๐๗/๖๑

¹⁷ เช่น ม.ม.๑๒/๔๕๓/๔๘๘

¹⁸ เช่น ส.นิ.๑๖/๑๗๘/๘๓

¹⁹ เช่น ส.นิ.๑๖/๒๘, ๒๔๖/๑๔, ๑๒๒, ฯลฯ

²⁰ ในคัมภีร์อภิธรรม แสดงความเป็นปัจจัยในอาการต่างๆ ไว้ถึง ๒๔ แบบ (ดู ปฏฐานพระไตรปิฎกบาลี เล่ม ๔๐-๔๕)

๓. การแปลความหมายหลักปฏิบัติจสุมุบบาห

หลักปฏิบัติจสุมุบบาหนี้ ถูกนำมาแปลความหมายและอธิบาย โดยนัยต่างๆ ซึ่งพอสรุปเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

๑. การอธิบายแบบแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยตีความพุทธพจน์ บางแห่งตามตัวอักษร เช่น พุทธดำรัสว่า โลกสมุทัย²¹ เป็นต้น
๒. การอธิบายแบบแสดงกระบวนการเกิด - ดับแห่งชีวิต และความทุกข์ ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น ๒ นัย
  - ๑) แสดงกระบวนการช่วงกว้างระหว่างชีวิตต่อชีวิต คือ แบบข้ามภพ ข้ามชาติ เป็นการแปลความหมายตามรูปศัพท์อีกแบบหนึ่ง และเป็นวิธีอธิบายที่พบทั่วไปในคัมภีร์รุ่นอรรถกถา ซึ่งขยายความหมาย ออกไปอย่างละเอียดพิสดาร ทำให้กระบวนการนี้มีลักษณะเป็น แบบแผน มีขั้นตอนและคำบัญญัติเรียกต่างๆ จนดูสลับซับซ้อนแก่ ผู้เริ่มศึกษา
  - ๒) แสดงกระบวนการที่หมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาในทุกขณะของการ ดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ ๑) นั้นเอง แต่เล็งเอาแก่นัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุกต์ของศัพท์ตามที่เข้าใจ ว่าเป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็นปัจจุบัน วิธีอธิบายนัยนี้ยืนยันตัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระ สุตระได้หลายแห่ง เช่น ในเจตนาสูตร²² ทุกขนิโรธสูตร²³ และโลก

²¹ เช่น ส.น.๑๖/๑๖๔/๘๗

²² ส.น.๑๖/๑๔๕/๗๘

²³ ส.น.๑๖/๑๖๓/๘๗

นิโรธสูตร²⁴ เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปฏิจสุมุขบาททั้งหมดที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียวไว้ด้วย จัดเป็นตอนหนึ่งในคัมภีร์ทีเดียว²⁵

ในการอธิบายแบบที่ ๑ บางครั้งมีผู้พยายามตีความหมายให้หลักปฏิจสุมุขบาทเป็นทฤษฎีแสดงต้นกำเนิดของโลก โดยถือเอาอวิชชาเป็นมูลการณ์ (The First Cause)²⁶ แล้วจึงวิวัฒนาการต่อมาตามลำดับหัวข้อทั้ง ๑๒ นั้น

การแปลความหมายอย่างนี้ ทำให้เห็นไปว่าคำสอนในพระพุทธศาสนามีส่วนคล้ายคลึงกับศาสนาและระบบปรัชญาอื่นๆ ที่สอนว่ามีตัวการอันเป็นต้นเดิมสุด เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสัตว์และสิ่งทั้งปวง ต่างกันเพียงว่า ลัทธิที่มีพระผู้สร้าง แสดงกำเนิดและความเป็นไปของโลกในรูปของการบันดาลโดยอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนคำสอนในพระพุทธศาสนา (ที่ตีความหมายอย่างนี้) แสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง

อย่างไรก็ดี การตีความหมายแบบนี้ย่อมถูกตัดสินได้แน่นอนว่าผิดพลาดจากพุทธธรรม เพราะคำสอนหรือหลักลัทธิใดก็ตามที่แสดงว่าโลกมีมูลการณ์ (คือเกิดจากตัวการที่เป็นต้นเดิมที่สุด) ย่อมเป็นอันขัด

²⁴ ส.น. ๑๖/๑๖๔/๘๗

²⁵ อภิธรรมภาษนียแห่งปัจฉยการวิภังค์, อภิ.วิ. ๓๕/๒๗๔-๔๓๐/๑๘๕-๒๕๗

²⁶ ผู้ตีความหมายอย่างนี้ บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า สิ่งหรือภาวะที่ไม่มีความรู้ จึงอธิบายว่า วัตถุเป็นต้นกำเนิดแห่งชีวิต บางพวกแปลคำ “อวิชชา” ว่า ภาวะที่ไม่อาจรู้ได้ หรือภาวะที่ไม่ใคร่รู้ถึง จึงอธิบายอวิชชาเป็น God ไปเสีย ส่วนคำว่า “สังขาร” ก็ตีความหมายคลุมเอาสังขารธรรมไปเสียทั้งหมด ดังนั้นเป็นต้น

ต่อหลักอทิปปัจจยตา หรือหลักปฏิบัติสมุพบาทนี้ หลักปฏิบัติสมุพบาท แสดงเหตุผลเป็นกลางๆ ว่า สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มूलการณเป็นสิ่งที่ เป็นไปไม่ได้ ไม่ว่าจะในรูปพระผู้สร้างหรือสิ่งใดๆ

ด้วยเหตุนี้ การแปลความหมายหลักปฏิบัติสมุพบาทให้เป็น คำอธิบายวิวัฒนาการของโลกและชีวิต จึงเป็นที่ยอมรับได้เฉพาะในกรณีที่เป็น การอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทาง ที่เจริญขึ้น และทรุดโทรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัยหมุนเวียนกัน เรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย

เหตุผลอย่างหนึ่งสำหรับประกอบการพิจารณาว่าการแปล ความหมายอย่างใดถูกต้อง ควรยอมรับหรือไม่ ก็คือ พุทธประสงค์ในการ แสดงพุทธธรรม ซึ่งต้องถือว่าเป็นความมุ่งหมายของการทรงแสดง หลักปฏิบัติสมุพบาทด้วย โดยเป็นไปตามหลักความสอดคล้องที่ย้อนกลับ มาบ่งบอกว่า ความจริงของหลักปฏิบัติสมุพบาทนั้นอำนวยความสะดวกมาให้ ปฏิบัติดังที่กล่าว

ในการแสดงพุทธธรรมนั้น พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอน เฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับ ชีวิต การแก้ไขปัญหาชีวิต และการลงมือทำจริงๆ ไม่ทรงสนับสนุนการ พยายามเข้าถึงสังขารด้วยวิธีครุ่นคิดและถกเถียงหาเหตุผลเกี่ยวกับ ปัญหาทางอภิปราย ซึ่ง เป็นไปไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ การกำหนดความเป็น พุทธธรรม จึงพึงพิจารณาคุณค่าทางจริยธรรมประกอบด้วย

ในกรณีการแปลความหมายแบบวิวัฒนาการชนิดหมุนเวียนไม่มีต้นปลายนั้น แม้จะพึงยอมรับได้ ก็ยังจัดว่ามีคุณค่าทางจริยธรรม (คือคุณค่าในทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ชีวิตจริง) น้อย หรืออย่างไม่น่าใจเต็มที่ คือ ได้เพียงโลกทัศน์หรือชีวิตทัศน์อย่างกว้างๆ ว่า ความเป็นไปของโลกและชีวิตดำเนินไปตามกระแสแห่งเหตุผล ขึ้นต่อเหตุปัจจัยในกระบวนการของธรรมชาติเอง ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล และไม่เป็นไปลอยๆ โดยบังเอิญ ดังนั้น จึงเอื้อหรือน้อมไปในทางที่จะให้เกิดคุณค่าในทางปฏิบัติ ๓ ประการต่อไปนี้ คือ

๑. การมองเห็นตระหนักว่า ผลที่ต้องการ ไม่อาจให้สำเร็จเพียงด้วยความหวังความปรารถนา ด้วยการอ้อนวอนต่อพระผู้สร้างหรืออำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ หรือด้วยการรอคอยโชคชะตาความบังเอิญ แต่ต้องสำเร็จด้วยการลงมือกระทำ คือ บุคคลจะต้องพึงทนด้วยการทำเหตุปัจจัยที่จะให้ผลสำเร็จที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น

๒. การกระทำเหตุปัจจัยเพื่อให้ได้ผลที่ต้องการ จะเป็นไปได้ ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจในกระบวนการของธรรมชาตินั้นอย่างถูกต้อง จึงถือปัญญาเป็นคุณธรรมสำคัญ คือ ต้องเกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา

๓. การรู้เข้าใจในกระบวนการของธรรมชาติ ว่าเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย ย่อมช่วยลดหรือทำลายความหลงผิดที่เป็นเหตุให้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายว่าเป็นตัวตนของตนลงได้ ทำให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ตามวัตถุประสงค์ โดยไม่กลับตกไปเป็นทาสของสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องนั้นเสีย ยังคงเป็นอิสระอยู่ได้

โลกทัศน์และชีวทัศน์ที่กล่าวนี้ แม้จะถูกต้อง และมีคุณค่าตรงตามความมุ่งหมายของพุทธธรรมทุกประการ ก็ยังนับว่าหยาบไม่หนักแน่นและกระชั้นชิดพอที่จะให้มั่นใจเด็ดขาดว่าจะเกิดคุณค่าทั้ง ๓ ประการนั้น (โดยเฉพาะประการที่ ๓) อย่างครบถ้วนและแน่นอน

เพื่อให้การแปลความหมายแบบนี้มีคุณค่าสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จะต้องพิจารณากระบวนการหมุนเวียนของธรรมชาติ ให้ชัดเจนถึงส่วนรายละเอียดยิ่งกว่านี้ คือ จะต้องเข้าใจรู้เท่าทันสภาวะของกระบวนการนี้ ไม่ว่า ณ จุดใดก็ตามที่ปรากฏตัวให้พิจารณาเฉพาะหน้าในขณะนั้นๆ และมองเห็นกระแสความสืบทอดเนื่องอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัยทั้งหลาย แม้ในช่วงสั้นๆ เช่นนั้นทุกช่วง

เมื่อมองเห็นสภาวะแห่งสิ่งทั้งหลายต่อหน้าทุกขณะโดยชัดเจน เช่นนี้ คุณค่า ๓ ประการนั้น จึงจะเกิดขึ้นอย่างครบถ้วนแน่นอน และย่อมเป็นการครอบคลุมเอาความหมายแบบวิวัฒนาการช่วงยาวเข้าไปในตัวไปด้วยพร้อมกัน

ในการแปลความหมายแบบที่ ๑ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะมีความหมายอย่างหยาบหรืออย่างละเอียดก็ตาม จะเห็นว่า การพิจารณาฟ่งไปที่โลกภายนอก คือเป็นการมองออกไปข้างนอก ส่วนการแปลความหมายแบบที่ ๒ เน้นหนักทางด้านชีวิตภายใน สิ่งที่พิจารณาได้แก่กระบวนการสืบทอดแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล เป็นการมองเข้าไปข้างใน

การแปลความหมายแบบที่ ๒ นัยที่ ๑ เป็นแบบที่ยอมรับและนำไปอธิบายกันมากในคัมภีร์รุ่นอรธกถาทั้งหลาย^{๒๗} มีรายละเอียดพิสดาร

^{๒๗} ดู วิสุทฺธิ.๓/๑๐๗-๒๐๖; วิมฺว.อ.๑๖๘-๒๗๘ (เฉพาะหน้า ๒๖๐-๒๗๘ แสดงกระบวนการแบบที่เกิดครบถ้วนในขณะจิตอันเดียว)

และมีคำบัญญัติต่างๆ เพิ่มอีกมากมาย เพื่อแสดงกระบวนการให้เห็นเป็นระบบที่มีขั้นตอนแบบแผนชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในเวลาเดียวกัน ก็อาจทำให้เกิดความรู้สึกตายตัวจนกลายเป็นยึดถือแบบแผน ติดระบบขึ้นได้ พร้อมกับที่กลายเป็นเรื่องลึกลับซับซ้อนสำหรับผู้เริ่มศึกษา ในที่นี้จึงจะได้แยกไปอธิบายไว้ต่างหากอีกตอนหนึ่ง ส่วนความหมายตามนัยที่ ๒ ก็มีลักษณะสัมพันธ์กับนัยที่ ๑ ด้วย จึงจะนำไปอธิบายไว้เฝ้าลำดับต่อกัน

๔. ความหมายโดยสรุป เพื่อความเข้าใจเบื้องต้น

เพื่อความเข้าใจอย่างง่าย ๆ กว้าง ๆ ในเบื้องต้น เห็นว่า ควรแสดงความหมายของปฏิจจนสมุปบาทไว้โดยสรุปครั้งหนึ่งก่อน

คำสรุปของปฏิจจนสมุปบาท แสดงให้เห็นว่าหลักปฏิจจนสมุปบาททั้งหมด เป็นกระบวนการเกิดดับของทุกข์ หรือหลักปฏิจจนสมุปบาททั้งหมด มีความมุ่งหมายเพื่อแสดงความเกิด-ดับของทุกข์เท่านั้นเอง

คำว่าทุกข์ มีความสำคัญและมีบทบาทมากในพุทธธรรม แม้ในหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เช่น ไตรลักษณ์ และอริยสัจ ก็มีคำว่าทุกข์เป็นองค์ประกอบสำคัญ จึงควรเข้าใจคำว่าทุกข์กันให้ชัดเจนก่อน

ในตอนต้น เมื่อพูดถึงไตรลักษณ์ ได้แสดงความหมายของทุกข์ไว้สั้นๆ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ในที่นี้ควรอธิบายเพิ่มเติมอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อศึกษาคำว่า “ทุกข์” ในพุทธธรรม ให้สลัดความเข้าใจแคบๆ ในภาษาไทยทิ้งเสียก่อน และพิจารณาใหม่ตามความหมายในพุทธพจน์ ที่แบ่ง “ทุกข์ตา” (ภาวะแห่งทุกข์) เป็น ๓ อย่าง (ในพระไตรปิฎก แสดงไว้เพียงชื่อข้อธรรม ไม่ได้แสดงความหมาย)²⁸ พร้อมด้วยคำอธิบาย²⁹ ดังนี้

²⁸ ที่.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙; ส.สพ.๑๘/๕๑๐/๓๑๘; ส.ม.๑๙/๓๑๙/๘๕ (๒ ที่มาแรก เป็นภาสิตของพระสารีบุตร ที่ ๓ เป็นพุทธพจน์)

๑. **ทุกข์ทุกข์ตา** ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ไม่สบาย เจ็บปวด เมื่อยขบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่ เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ ที่เรียกกันว่า ทุกข์เวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบ อนุญฺฐารมณฺ์ หรือสิ่งกระทบกระทั่งบีบคั้น)
๒. **วิปริณามทุกข์ตา** ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝง อยู่ในความผันแปรของสุข คือ ความสุขที่กลายเป็นความทุกข์ หรือทำให้เกิดทุกข์ เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็นของมันเอง (ภาวะที่ตามปกติ ก็สบายดีเฉยอยู่ ไม่รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ ครั้นได้เสวยความสุขบางอย่าง พอสุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกตินั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์แฝง ซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้น จืดจางหรือเลือนลงไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใด ก็กลับกลายเป็น ทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไป ถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มี แม้เมื่อยัง เสวยความสุขอยู่ พอเห็นว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไป ก็ทุกข์ ด้วยหวาดกังวล ใจหายไหวหวั่น ครั้นกาลเวลาแห่งความสุขผ่านไป แล้ว ก็หวงระลึกรู้ด้วยความละห้อยทว่า เราเคยมีสุขอย่างนี้ๆ บัดนี้ สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)
๓. **สังขารทุกข์ตา** ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาพของตัว สังขารเอง หรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัยได้แก่ ันธ์ ๕ (รวมถึง มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ

²⁹ วิสุทฺธิ.๓/๘๓; วิมจฺค.อ.๑๒๑ (เรียงตามพระบาลี = ๑.ทุกข์ทุกข์ตา ๒.สังขารทุกข์ตา ๓.วิปริณามทุกข์ตา, ที่นี้เรียงตามทีอรรถถาอธิบาย)

เป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์ (ความรู้สึกทุกข์หรือทุกข์เวทนา) แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและกระแสของมัน และเข้าไปฝืนกระแสอย่างทีอๆ ด้วยความอยากความยึด (ตัณหาอุปาทาน) อย่างโง่ๆ (อวิชชา) ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา

ทุกข์ข้อสำคัญ คือข้อที่ ๓ แสดงถึงสภาพของสังขารทั้งหลาย ตามที่มันเป็นของมันเอง^{30.๑} แต่สภาพนี้จะก่อให้เกิดความหมายเป็นภาวะในทางจิตวิทยาขึ้นได้ ในแง่ที่ว่า มันไม่อาจให้ความพึงพอใจโดยสมบูรณ์^{30๐.๒} และสามารถก่อให้เกิดทุกข์ได้เสมอ^{30๐.๓} แก่ผู้เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยอวิชชาตัณหาอุปาทาน

ความที่กล่าวมาตอนนี้ก็คือบอกให้รู้ว่า ทุกข์ข้อที่ ๓ นี้ กินความกว้างขวางครอบคลุม ตรงตามความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์ (ที่ว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์) ซึ่งอาจจะโยงต่อไปเป็นทุกข์ในอริยสัจ โดยเป็นที่ก่อให้เกิดผลของอวิชชาตัณหาอุปาทาน ที่ทำให้ชั้น ๕ ในธรรมชาตกลายเป็นอุปาทานชั้น ๕ ของคนขึ้นมา

ถ้าจับเอาเวทนา ๓ (สุข ทุกข์ อุเบกขา) ซึ่งเป็นเรื่องของความสุข-ความทุกข์อยู่แล้ว มาจัดเข้าในทุกข์ตา ๓ ข้อนี้ บางคนจะเข้าใจผิดขึ้นหรือง่ายขึ้น ดังจะเห็นว่า ทุกขเวทนานั้นเข้าตั้งแต่ข้อแรก คือเป็นทุกข์ทุกข์ สุขเวทนาเจอตังแต่ข้อ ๒ คือเป็นวิปริตนามทุกข์ ส่วนอุเบกขาเวทนามอดมาได้

30.๑-๒-๓ ทุกข์ในข้อสังขารทุกข์นี้ ถ้าเทียบความหมายในภาษาอังกฤษ บางท่านอาจขัดแย้ง; ที่อื่นที่ ๑ = stress, conflict, oppression, unrest, imperfection; ที่อื่นที่ ๒ = unsatisfactoriness; และที่อื่นที่ ๓ = state of being liable to suffering

สองข้อ แต่ก็มาจดที่ข้อ ๓ คือเป็นสังขารทุกข์ หมายความว่า แม้แต่ อุเบกขา ก็คงอยู่เรื่อยไปไม่ได้ ต้องแปรปรวนผันแปร ขึ้นต่อเหตุปัจจัยของมัน ถ้าใครชอบใจติดใจอยากเพลินอยู่กับอุเบกขา ก็พ้นทุกข์ไปไม่ได้ เพราะมาเจอข้อที่ ๓ คือสังขารทุกข์ขันธ์ (อรรถ-กถาไขความว่า อุเบกขาเวทนา และบรรดาสังขารในไตรภูมิ เป็นสังขารทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นด้วยการเกิดสลาย)

เป็นอันว่า เวทนาทั้ง ๓ ไม่ว่าจะสุข หรือทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ก็เป็นทุกข์ในความหมายนี้ หมดทั้งนั้น

หลักปรัชญาจิตสมุပ္บาท แสดงให้เห็นอาการที่กระบวนการของธรรมชาติ เกิดเป็นปัญหาขึ้นแก่คน เพราะอริชาตตัณหาอุปาทาน ใด อย่างไร และในเวลาเดียวกัน กระบวนการของธรรมชาตินั้น ก็แสดงให้เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแสซึ่งไหลวน

ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นแง่ต่างๆ ได้ คือ สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความสัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณ หรือต้นกำเนิดเดิมสุด

พูดอีกนัยหนึ่งว่า อาการที่สิ่งทั้งหลายปรากฏรูปเป็นต่างๆ มีความเจริญความเสื่อมเป็นไปต่างๆ นั้น แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่าเป็นกระแส ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่างๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่างๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว

องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียวเพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มี มันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่างๆ เหตุปัจจัยต่างๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกัน จึงควมรูปเป็นกระแสได้ ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเต็มสุดของสิ่งทั้งหลาย

พูดในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็ต้องมีความคงที่ ถ้าสิ่งทั้งหลายคงที่แม้แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ เมื่อเป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ได้ ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ได้ เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความเป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ได้ และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างใดในท่ามกลางกระแส ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ได้

กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน

ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่า ทุกขตา ภาวะที่ไร้อัตตา ไม่มีตัวตนที่แท้จริง ไม่ว่าข้างในหรือข้างนอกของมัน ที่จะเป็นตัวแกนตัวกุ่มสิ่งสู่อยู่ครองเป็นเจ้าของ ควบคุมสั่งบังคับให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ตามที่ปรารถนาได้ เรียกว่า อนัตตตา

ปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง ๓ นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่างๆ ในธรรมชาติ

ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ มีแกสิ่งทั้งปวง
 ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งในโลกฝ่ายวัตถุ ทั้งแก่ชีวิตที่
 ประกอบพร้อมด้วยรูปธรรมนามธรรม โดยแสดงตัวออกเป็นกฎธรรมชาติ
 ต่างๆ คือ ธรรมนิยาม-กฎความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล อุตุนิยาม-กฎ
 ธรรมชาติฝ่ายอินทริยวัตถุ พีชนิยาม-กฎธรรมชาติฝ่ายอินทริยวัตถุ
 รวมทั้งพันธุกรรม จิตนิยาม-กฎการทำงานของจิต และกรรมนิยาม-กฎ
 แห่งกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเป็นพิเศษกับเรื่องความสุขความทุกข์ของ
 ชีวิต และเป็นเรื่องที่ยุติธรรมจะต้องเกี่ยวข้องโดยตรง

เรื่องที่ควรย้าเป็นพิเศษ เพราะมักขัดกับความรู้อิสลามของคณ
 คือ ควรย้าว่า กรรมกัฏฐิ กระทบการแห่งเหตุผลอื่น ๆ ทุกอย่างใน
 ธรรมชาติกัฏฐิ เป็นไปได้ ก็เพราะสิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง)
 และไม่มีตัวตนของตนเอง (เป็นอนัตตา) ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มี
 ตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งมวลรวมทั้งหลักกรรม ย่อมเป็นไปไม่ได้
 นอกจากนั้น กฎเหล่านี้ยังยืนยันด้วยว่า ไม่มีมูลการณ์หรือต้นกำเนิดเดิม
 สุดของสิ่งทั้งหลาย เช่น พระผู้สร้าง เป็นต้น

สิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวตนแท้จริง เพราะเกิดขึ้นด้วยอาศัยปัจจัย
 ต่างๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กัน ตัวอย่างง่ายๆ หยาบๆ เช่น เตียงเกิดจาก
 นำส่วนประกอบต่างๆ มาประกอบเข้าด้วยกันตามรูปแบบที่กำหนด ตัวตน
 ของเตียงที่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้นไม่มี เมื่อแยกส่วนประกอบ
 ต่างๆ หมดสิ้นแล้ว ก็ไม่มีเตียงอีกต่อไป เหลืออยู่แต่บัญญัติว่าเตียงที่เป็น
 ความคิดในใจ แม้บัญญัตินั้นเองที่มีความหมายอย่างนั้น ก็ไม่มีอยู่โดยตัว

ของมันเอง แต่ต้องสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่นๆ เช่น บัญญัติว่า เตียง ย่อมไม่มีความหมายของมันเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับการนอน แหวนระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น

ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ ความรู้ในบัญญัติต่างๆ เกิดขึ้นโดยพ่วงเอาความเข้าใจในปัจจุบันและความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องเข้าไว้ด้วยเหมือนกัน แต่เมื่อเกิดความกำหนดรู้ขึ้นแล้ว ความเคยชินในการยึดติดด้วยตัณหา อุปาทาน ก็เข้าเกาะกับสิ่งในบัญญัตินั้น จนเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนขึ้นอย่างหนาแน่น บังความล้านี้กรู และแยกสิ่งนั้นออกจากความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นๆ ทำให้ไม่รู้เห็นตามที่มีมันเป็น อหังการและมมังการ จึงแสดงบทบาทได้เต็มที่

อนึ่ง ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าหรือต้นกำเนิดเดิมนสุด เมื่อหยิบยกสิ่งใดก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด จะไม่สามารถค้นหาเหตุดั้งเดิมนสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์ มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับธรรมดาของธรรมชาติ แล้วกำหนดหมายสิ่งต่างๆ คลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เรียกได้ว่าเป็นสัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง

ทั้งนี้ เหตุเพราะความเคยชินของมนุษย์ เมื่อเกี่ยวข้องกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะหยุดจับติดอยู่กับสิ่งที่พบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียว ไม่สืบสาวต่อไปอีก ความเคยชินเช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่องเหตุผล เป็นไปในรูปชะงักติดตัน และคิดในด้านที่ขัดกับกฎธรรมดา โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลาย

อย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมดาแล้ว ก็ต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของเหตุต้นเด้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงยอมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้งคำถามกลับเข้าไปว่า ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า?

ความคิดผืนธรรมดาก็อย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิดว่ามีเหตุต้นเค้า คือ ความคิดว่า เต็มที่เดี๋ยวนี้ ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิดจากความเคยชินในการยึดถืออัตตา โดยกำหนดรู้ขึ้นมาในส่วนประกอบที่คุมเข้าเป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติ ยึดเอาบัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ลงว่าเป็นตัวตนอย่างไรอย่างหนึ่ง จึงเห็นไปว่าเต็มสิ่งนั้นไม่มีแล้วมาขึ้น

ความคิดแบบชะงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่งๆ จุดหนึ่งๆ แ่งหนึ่งๆ ไม่เล่นเป็นสายเช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างที่เรียกว่าติดสมมติ หรือไม่รู้เท่าทันสมมติ จึงกลายเป็นไม่รู้ตามที่มันเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนिरันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็นต่างๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นต่างๆ เช่น สิ่งนिरันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนिरันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนिरันดรเป็นที่มาของสิ่งไม่เป็นนिरันดร สิ่งไม่เป็นนिरันดรจะไม่เป็นนिरันดรได้อย่างไร เป็นต้น

แท้จริงแล้ว ในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้ ย่อมไม่มีปัญหาแบบบ่งตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าเต็มทีเดียว หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพูดกันในขั้นสมมติสัจจะ

เท่านั้น ควรย้อนถามให้คิดใหม่ด้วยซ้ำไปว่า ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า?

แม้ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีผู้สร้าง ซึ่งปรกติถือกันว่าเป็นความคิดธรรมดาเช่นนั้น แท้จริงก็เป็นความคิดชัดธรรมดาเช่นกัน ความคิดเช่นนั้นเกิดขึ้น เพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่างๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจกันอยู่สามัญว่ามนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของ เครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ต้องมีผู้สร้างด้วยเหมือนกัน

ในกรณีนี้ มนุษย์พรางตนเอง ด้วยการแยกความหมายของการสร้าง ออกไปเสียจากความเป็นเหตุเป็นปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งต้นความคิดที่ผิด ความจริงนั้น การสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่งของการเป็นเหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เข้าไปร่วมเป็นเหตุปัจจัยส่วนหนึ่ง ในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะทำให้ผลรวมที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุล้วนๆ ก็เพียงที่ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาเป็นลักษณะพิเศษเข้าไปร่วมบทบาทด้วย ดังเช่นที่เรียกว่าความต้องการ แต่ถึงอย่างนั้น มันก็มีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งร่วมกับปัจจัยอื่นๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย จึงจะเกิดผลที่ต้องการ

ดังตัวอย่างเช่นว่า เมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องเป็นเหตุเป็นปัจจัยช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่างๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผลสำเร็จ ถ้าการสร้างเป็นการบันดาลผลได้อย่างพิเศษกว่าการเป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียงอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง แล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ การสร้างจึงมิได้

มีความหมายนอกเหนือไปจากการเป็นเหตุปัจจัยแบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อกันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ปัญหาเรื่องผู้สร้าง ย่อมไม่อาจมีได้ในตอนใดๆ ของกระบวนการ

อย่างไรก็ดี การพิจารณาเหตุผลในปัญหาเกี่ยวกับเหตุต้นเค้าและผู้สร้าง เป็นต้นนี้ ถือว่ามีคุณค่าน้อยในพุทธธรรม เพราะไม่มีความจำเป็นต่อการประพฤติปฏิบัติเพื่อประโยชน์ในชีวิตจริง แม้ว่าจะช่วยให้เกิดโลกทัศน์และชีวิตทัศน์กว้างๆ ในทางเหตุผล อย่างที่กล่าวข้างต้น ก็อาจข้ามไปเสียได้ ด้วยว่าการพิจารณาคุณค่าในทางจริยธรรมอย่างเดียว มีประโยชน์ที่มุ่งหมายค้อมถึงอยู่แล้ว ในที่นี้จึงควรพุ่งความสนใจไปในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ

ดังได้กล่าวแล้วแต่ต้นว่า ชีวิตประกอบด้วยชั้น ๕ เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดอื่นอีกนอกเหนือจากชั้น ๕ ไม่ว่าจะแฝงอยู่ในชั้น ๕ หรืออยู่ต่างหากจากชั้น ๕ ที่จะมาเป็นเจ้าของหรือควบคุมชั้น ๕ ให้ชีวิตดำเนินไป ในการพิจารณาเรื่องชีวิต เมื่อยกเอาชั้น ๕ ขึ้นเป็นตัวตั้งแล้ว ก็เป็นอันครบถ้วนเพียงพอ

ชั้น ๕ เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปตามกฎแห่งปรัชญาจสุมุขปาห คือมีอยู่ในรูปเป็นกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยสืบต่อกัน ไม่มีส่วนใดในกระแสคงที่อยู่ได้ มีแต่การเกิดขึ้นแล้วสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อๆ ไปอีก ส่วนต่างๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระแสหรือกระบวนการนี้ ดำเนินไปอย่างมีเหตุผลและค้อมเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ในภาวะเช่นนี้ ชั้น ๕ หรือ ชีวิต จึงเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อยู่ในภาวะแห่ง อนิจจัง ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดดับเสื่อมสลายอยู่

ตลอดเวลา *อนัตตตา* ไม่มีส่วนใดที่มีที่เป็นตัวตนแท้จริง และไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัว จะเข้ายึดครองเป็นเจ้าของ บังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนาของตนจริงจังไม่ได้ *ทุกขตา* ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวอยู่ทุกขณะ และพร้อมที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ได้เสมอ ในกรณีที่มีการเข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยความไม่รู้และยึดติดถือมั่น

กระบวนการแห่งขั้น ๕ หรือชีวิต ซึ่งดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดทุกขณะ โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวเป็นตนคงที่อยู่นี้น ย่อมเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์แก่กันล้วนๆ ตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน

แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์ปุถุชน ความฝืนกระแสจะเกิดขึ้น โดยที่ จะมีความหลงผิดเกิดขึ้น และยึดถือเอารูปปรากฏของกระแส หรือส่วนใดส่วนหนึ่งของกระแส ว่าเป็นตัวตน และปรารถนาให้ตัวตนนั้นมีอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง ในเวลาเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงหมุนเวียนที่เกิดขึ้นในกระแส ก็ขัดแย้งต่อความปรารถนา เป็นการบีบคั้นและเร่งเร้าให้เกิดความยึดอยากรุนแรงยิ่งขึ้น ความดิ้นรนหวังให้มีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง และให้ตัวตนนั้นเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ให้คงที่เที่ยงแท้ถาวรอยู่ในรูปที่ต้องการก็ดี ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น เมื่อไม่เป็นไปตามที่ยึดอยาก ความบีบคั้นก็ยิ่งแสดงผลเป็นความผิดหวัง ความทุกข์ความคับแค้นรุนแรงขึ้นตามกัน

พร้อมกันนั้น ความตระหนักรู้ในความจริงอย่างมั่วๆ ว่าความเปลี่ยนแปลงจะต้องเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งแน่นอน และตัวตนที่ตนยึดอยู่ อาจไม่มี หรืออาจสูญสลายไปเสีย ก็ยิ่งฝังความยึดอยากให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น พร้อมกับความกลัว ความประหวั่นพรหวั่นพิง ก็เข้าแฝงตัวร่วม

อยู่ด้วยอย่างลึกซึ้งและสลบซับซ้อน ภาวะจิตเหล่านี้ก็คือ อวิชชา (ความรู้ตามเป็นจริงหลงผิดว่ามีตัวตน) ตัณหา (ความอยากให้ตัวตนที่หลงว่ามีนั้นได้ เป็น หรือไม่เป็นต่างๆ) อุปาทาน (ความยึดถือผูกพันตัวตนในความหลงผิดนั้นไว้กับสิ่งต่างๆ) กิเลสเหล่านี้แฝงลึกซับซ้อนอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพ และมีบทบาทสำคัญในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ กล่าวในวงกว้าง มันเป็นที่มาแห่งความทุกข์ของมนุษย์ปุถุชนทุกคน

โดยสรุป ข้อความที่กล่าวมานี้ แสดงการขัดแย้ง หรือปะทะกันระหว่างกระบวนการ ๒ ฝ่าย คือ

๑. กระบวนการแห่งชีวิต ที่เป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ อันเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอน คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ซึ่งแสดงอาการออกมาเป็นชาติ ชรา มรณะ ทั้งในความหมายหยายตื้น และลึกละเอียด

๒. ความไม่รู้จักกระบวนการแห่งชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่าเป็นตัวตนและเข้าไปยึดมั่นถือมั่นเอาไว้ จะให้มันเป็นไปตามที่ใจอยากแฝงพร้อมด้วยความหวาดกลัวและความกระวนกระวาย

พุดีให้ลั่นลงไปอีกว่า เป็นการขัดแย้งกันระหว่างกฎธรรมชาติ กับความยึดถือตัวตนไว้ด้วยความหลงผิด หรือให้ตรงกว่านั้นว่า การเข้าไปสร้างตัวตนขวางกระแสแห่งกฎธรรมชาติไว้

พุดีให้ง่ายกว่านั้นว่า เกิดการขัดการสวนทางกันขึ้น ระหว่างกระแสเหตุปัจจัยในธรรมชาติ กับกระแสความอยากในใจของคน เมื่อ

กระแสดความอยากในใจไม่มั่นคงหรือพ่ายพังไป ก็กลายเป็นความทุกข์ในรูปแบบลักษณะการต่างๆ

นี่คือชีวิตที่เรียกว่า เป็นอยู่ด้วยอวิชชา อยู่อย่างยึดมั่นถือมั่น อยู่อย่างเป็นทาส อยู่อย่างขัดแย้งผืนต่อกฎธรรมชาติ หรืออยู่อย่างเป็นทุกข์

การมีชีวิตอยู่เช่นนี้ ถ้าพูดในทางจริยธรรม ตามสมมติสังขจะ ก็อาจกล่าวได้ว่า เป็นการมีตัวตนขึ้น ๒ ตน คือ ตัวกระแสดแห่งชีวิตที่ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย แม้จะไม่มีตัวตนแท้จริง แต่กำหนดแยกออกเป็นกระแสดหรือกระบวนการอันหนึ่งต่างหาก จากกระแสดหรือกระบวนการอื่นๆ เรียกโดยสมมติสังขจะว่าเป็นตน และใช้ประโยชน์ในทางจริยธรรมได้ อย่างหนึ่ง กับตัวตนจอมปลอม ที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ดังกล่าวแล้วอย่างหนึ่ง

ตัวตนอย่างแรกที่กำหนดเรียกเพื่อความสะดวกในขั้นสมมติสังขจะ โดยรู้สภาพตามที่เป็นจริง ย่อมไม่เป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงผิด แต่ตัวตนอย่างหลังที่สร้างขึ้นซ้อนไว้ในตัวตนอย่างแรก ย่อมเป็นตัวตนแห่งความยึดมั่นถือมั่น คอยรับกระทบกระเทือนจากตัวตนอย่างแรก จึงเป็นที่มาของความทุกข์

การมีชีวิตอยู่อย่างทีกล่าวข้างต้น นอกจากเป็นการแฝงเอาความกลัวและความกระวนกระวายไว้ในจิตใจส่วนลึกที่สุด เพื่อไว้บังคับบัญชาพฤติกรรมของตนเอง ทำให้กระบวนการชีวิตไม่เป็นตัวของมันเอง หรือทำตนเองให้ตกเป็นทาสไปโดยไม่รู้ตัวแล้ว ยังแสดงผลร้ายออกมาอีกเป็นอันมาก คือ ทำให้มีความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัว ความแส่หาสิ่งต่างๆ ที่จะ

สนองความต้องการของตนอย่างไม่เป็นที่สิ้นสุด และยึดอยากหวงแหวนไว้กับตน โดยไม่คำนึงถึงผู้อื่น³¹

ที่นี้ เพื่อให้ความอยากความต้องการนั้นมั่นคง มีที่อ้างอิง ก็ทำให้เกาะเหนี่ยวเอาความคิดเห็น ทิฏฐิ ทฤษฏีหรือทัศนะอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่สนองหรือเข้ากับความอยาก เอามาหรือตั้งขึ้นมา ดีความเทิดค่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับตนหรือเป็นของตน แล้วกดตรึงยึดมั่นทะนุถนอมความคิดเห็น ทิฏฐิ ทฤษฏีหรือทัศนะนั้นๆ ไว้ เหมือนอย่างป้องกันรักษาตัวเอง เป็นการสร้างกำแพงขึ้นมากั้นบังตนเองไม่ให้ติดต่อกับความจริงหรือถึงกับหลบตัวปลีกตัวจากความจริง ทำให้เกิดความกระด้างที่อ้อๆ ไม่คล่องตัวในการคิดเหตุผลและใช้วิจารณ์ญาณ ตลอดจนเกิดความถือรั้น การทนไม่ได้ที่จะรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น³²

เมื่อคิดเห็น ยึดมั่น เชื่อถือ มีทิฏฐิว่าอะไรอย่างไรดี อะไรควรเอาควรได้ ควรถึง และจะลูจะถึงได้อย่างไร ก็ประพฤติปฏิบัติ ดำเนินชีวิตตลอดจนถือลัทธิธรรมนิยมพิธีต่างๆ ที่บอกที่ทำตามๆ กันไป แม้โดยมง่ายไร้เหตุผล ทำไปเพียงด้วยความยึดมั่นในการประพฤติปฏิบัติแบบแผนลัทธิพิธีเหล่านั้น เพราะรู้เห็นความสัมพันธ์ในทางเหตุผลของสิ่งเหล่านั้นเพียงรางๆ มั่วๆ ไม่มีความรู้เข้าใจที่จะมองเห็นความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยหรือความเป็นเหตุเป็นผลแน่ชัด

เหมือนอย่างพวกถือพรตบำเพ็ญตบะ เอาเป็นเอาตายกับข้อปฏิบัติจุกจิกหยุ่มหยมที่ทำต่อตามกันมา โดยยึดมั่นว่า ด้วยการบำเพ็ญ

³¹ กามุปาทาน

³² ทิฏฐุปาทาน

พรตถือปฏิบัติอย่างนั้น จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ จะบรรลุลุคตหมาย หรือตายแล้วจะไปเกิดในสวรรค์ เป็นต้น แล้วก็ดูถูกดูหมิ่นขัดแย้งกันกับคนอื่นพวกอื่น เพราะลัทธิธรรมนิยมข้อยึดถือปฏิบัติเหล่านั้น³³

ในเวลาเดียวกัน ลึกลงไป ในที่สุด ก็คือความหวังใยในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ที่สร้างขึ้นมายึดมั่นถือมั่นไว้ อันเป็นตัวตนเลื่อนลอย ที่ไม่รู้ว่าจะอยู่ที่ไหนเป็นอะไรแน่ ก็เลยจะต้องคอยยึดคอยถือ คอยแบกเอาไว้ คอยรักษาทะนุถนอมป้องกัน และด้วยความกลัวว่าจะต้องสูญเสียตัวตนนั้นไป ก็ไขว่คว้ายึดฉวยเอาอะไรๆ ที่พอจะหวังได้เอาไว้ยืนยันตัว แม้จะอยู่ในรูปที่รูปร่าง มีตมภ์ก็ตาม พร้อมกันนั้น ก็กลายเป็นการจำกัดตนเองให้แคบ ให้ไม่เป็นอิสระ และพลอยถูกกระทบกระแทกไปกับตัวตนที่สร้างขึ้น ยึดถือแบกไว้ นั่นเองด้วย³⁴

โดยนัยนี้ ความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์ จึงมิได้มีอยู่เฉพาะในตัวบุคคลผู้เดียวเท่านั้น แต่ยังขยายออกไปเป็นความขัดแย้ง บีบคั้น และความทุกข์แก่คนอื่น ๆ และระหว่างกัน ในสังคมด้วย กล่าวได้ว่า ภาวะเช่นนี้ เป็นที่มาแห่งความทุกข์ความเดือดร้อนและปัญหาทั้งปวงของสังคมในฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์

หลักปฏิจจำสมุปาบาทแบบประยุกต์ แสดงการเกิดขึ้นของชีวิตแห่งความทุกข์ หรือการเกิดขึ้นแห่งการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน ซึ่งจะต้องมีทุกข์เป็นผลลัพธ์แน่นอน

³³ สิลัพพตฺปาทาน

³⁴ อัตตวาทุปาทาน

เมื่อทำลายวงจรในปรัชญาจสุมุขปาหลง ก็เท่ากับทำลายชีวิตแห่งความทุกข์ หรือทำลายความทุกข์ทั้งหมดที่จะเกิดขึ้นจากการ (มีชีวิตอยู่อย่าง) มีตัวตน นี่ก็คือภาวะที่ตรงกันข้าม อันได้แก่ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา อยู่อย่างไม่มีมียึดมั่นถือมั่นในตัวตน อยู่อย่างอิสระ อยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ หรืออยู่อย่างไม่มีทุกข์

การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึง การอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะ และรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่มียึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่มียึดมั่นถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย

มีข้อควรย่ำเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกเล็กน้อย ตามหลักพุทธธรรม ย่อมไม่มีสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ หรือนอกเหนือธรรมชาติ ในแง่ที่ว่ามิมีอิทธิฤทธิ์บันดาลความเป็นไปในธรรมชาติได้ หรือแม้ในแง่ที่ว่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างหนึ่งอย่างใดกับความเป็นไปในธรรมชาติ สิ่งใดอยู่นอกเหนือธรรมชาติ สิ่งนั้นย่อมไม่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ คือย่อมพ้นจากธรรมชาติสิ้นเชิง สิ่งใดเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ สิ่งนั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

อนึ่ง กระบวนการความเป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีความเป็นไปลอยๆ และไม่มีการบันดาลให้เกิดขึ้นได้ โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ หรืออัศจรรย์ใดๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เหตุปัจจัยในเรื่องนั้นสลับซับซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาดอัศจรรย์ แต่ความประหลาดอัศจรรย์จะหมดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่างๆ ในเรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรือนอกเหนือธรรมชาติตามที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติ ก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกันว่า มนุษย์กับธรรมชาติ ก็ดี มนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็ดี เป็นเพียงสำนวนภาษา แต่ตามเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ

ที่พูดกันว่ามนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์ร่วมเป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่นๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไป จนบังเกิดผลอย่างนั้นๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์นี้ มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบด้วยเจตนา เข้าร่วมในกระบวนการด้วย จึงมีการกระทำและผลการกระทำอย่างที่เรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วนๆ ทั้งสิ้น

มนุษย์ไม่สามารถสร้าง ในความหมายที่ว่าให้มีให้เป็นขึ้นลอยๆ โดยปราศจากการเป็นเหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่มนุษย์รู้เหตุปัจจัยต่างๆ ที่จะเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้าร่วมเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่างๆ เหล่านั้น ให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ต้องการ ขึ้นตอนในเรื่อง

นี้มี ๒ อย่าง อย่างที่ ๑ คือรู้ จากนั้นจึงมีอย่างหรือขั้นที่ ๒ คือ เป็นปัจจัย ให้แก่ปัจจัยอื่นๆ ต่อๆ กันไป

ใน ๒ อย่างนี้ อย่างที่สำคัญและจำเป็นก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึง ปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญหาแล้ว ก็เข้าร่วมในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย อย่างที่เรียกว่าจัดการให้เป็นไปตามประสงค์ได้

การเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญานั้น จึงจะถือว่าเป็นการถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตาม ลำนวนภาษาก็ว่า สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการ อย่างเดียวกันทั้งในกระบวนการฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่าย จิตและฝ่ายวัตถุ ฉะนั้น ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า การถือเอาประโยชน์จาก ธรรมชาติได้ เป็นอย่างเดียวกันกับการอยู่อย่างประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงของการเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมดา นี้เอง จะพูดเป็นสำนวนภาษาว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝ่าย นามธรรมได้ ควบคุมจิตใจของตนได้ ควบคุมตนเองได้ ก็ถูกต้องทั้งสิ้น

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา จึงเป็นสิ่งสำคัญ ยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม ที่จะช่วยให้มนุษย์ถือเอาประโยชน์ได้ ทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ

ชีวิตแห่งปัญญา จึงมองลักษณะได้ ๒ ด้าน คือ *ด้านภายใน* มี ลักษณะสงบเยือกเย็น ปลอดภัย ผ่องใส ด้วยความรู้เท่าทัน เป็นอิสระ เมื่อเสวยสุข ก็ไม่หลงระเวิงหรือสยบมัวเมา และไม่เหิงเลิงละเลิงลืมตัว เมื่อขาด พลาด หรือพรากจากเหยื่อล่อสิ่งปรนเปรอต่างๆ ก็มั่นคง ปลอดภัย ปลอดภัยได้ ไม่หวั่นไหว ไม่หุดหู่ ซึมเศร้า ลึนหวัง หมดอาลัยตายอยาก ไม่ปล่อยตัวฝากสุขทุกข์ของตนไว้ในกำมือของอำิสภายนอกที่จะตัดลืนให้

เป็นไป ด้านภายนอก มีลักษณะคล่องตัว ว่องไว พร้อมอยู่เสมอที่จะเข้า
เกี่ยวข้องและจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผล
บริสุทธิ์ ไม่มีเงื่อนไข หรือความยึดติดภายใน ที่จะมาเป็นนิเวศน์เข้า
ขัดขวาง กั้นบัง ถ่วง ทำให้เขว ลำเอียง หรือทำให้พรั่มัว

มีพุทธพจน์บางตอนที่แสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกัน
กันระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่น กับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ ย่อมแสวงสุข
เวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนา (เฉยๆ
ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง

“อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมแสวงสุขเวทนาบ้าง
ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง

“ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ
เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้ได้
เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้?”

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ ถูกทุกขเวทนา
กระทบเข้าแล้ว ย่อมแสวงวิเศษคร่ำครวญ รำไห รำพัน ตี
อกร้องไห้ หลงใหลพันเพ็ชอนไป เขาย่อมแสวงเวทนาทั้ง
๒ อย่าง คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ

“เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอก
หนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ อีก เมื่อเป็นเช่นนั้น
บุรุษนั้นย่อมแสวงเวทนาเพราะลูกศรทั้ง ๒ ดอก คือ
ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ฉะนั้นใด ปุถุชนผู้มิได้เรียนรู้ ก็ฉนั้น

นั่น... ย่อมเสวยเวทนาทั้ง ๒ อย่าง คือ ทั้งทางกาย และทางใจ

“อนึ่ง เพราะถูกทุกข์เวทนานั้นกระทบ เขาย่อมเกิดความซัดใจ เมื่อเขามีความซัดใจ เพราะทุกข์เวทนา ปฏิฆานุสัยเพราะทุกข์เวทนาจึงยอมนอนเนื่อง เขาถูกทุกข์เวทนากระทบเข้าแล้ว ก็หันเข้าระเวิงกับกามสุข³⁵ เพราะอะไร? เพราะปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมไม่รู้ทางออก จากทุกข์เวทนา นอกไปจากกามสุข และเมื่อเขาจะเวิงอยู่กับกามสุข ราคนุสัยเพราะสุขเวทนานั้นยอมนอนเนื่อง เขาย่อมไม่รู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ซัดดี ซัดเสีย และทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มีมันเป็น เมื่อเขาไม่รู้...ตามที่มีมันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกข์ขมสุขเวทนา (=อุเบกขาเวทนา) ย่อมนอนเนื่อง

“ถ้าได้เสวยสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกข์เวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกข์ขมสุขเวทนา เขาก็เสวยอย่างถูกมัดตัว

“ภิกษุทั้งหลาย นี้แล เรียกว่าปุถุชน ผู้มีได้เรียนรู้ ผู้ประกอบ³⁶ ด้วยชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีทเวระ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่าผู้ประกอบด้วยทุกข์”

³⁵ กามสุข = สุขในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕; ตัวอย่างในทางจริยธรรม ขึ้นต้น เช่น หันเข้าหาการพนัน การดื่มสุรา และสิ่งเร้าต่างๆ

³⁶ สกณฺฑตฺต = ถูกมัด พันพัน ประกอบ (ประกอบด้วยกิเลส - ส.อ.๓/๑๕๐)

“ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ได้เวียนรู้ ถูกทุกขเวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่รำไร ไม่รำพัน ไม่ตีอกร้องไห้ ไม่หลงใหลฟุ้งเฟ้อบนเธอ ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ

“เปรียบเหมือนนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ ๒ ผิดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ บุรุษนั้น ย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉนินโต อริยสาวกผู้ได้เวียนรู้ ก็ฉนินนั้น... ย่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาทางใจ

“อนึ่ง เธอย่อมไม่มีความขี้ใจเพราะทุกขเวทนานั้น เมื่อไม่มีความขี้ใจเพราะทุกขเวทนานั้น ปฏิฆานุสัยเพราะทุกขเวทนานั้น ย่อมไม่นอนเนื่อง เธอถูกทุกขเวทนากระทบ ก็ไม่เห็นเข้าระเริงกับกามสุข เพราะอะไร? เพราะอริยสาวกผู้เวียนรู้แล้ว ย่อมรู้ทางออกจากทุกขเวทนานอกจากกามสุขไปอีก เมื่อเธอไม่ระเริงกับกามสุข ราคา-นุสัยเพราะสุขเวทนานั้นก็ไม่นอนเนื่อง เธอย่อมรู้เท่าทันความเกิดขึ้น ความสูญสลาย ขั้ขดี ขั้ขเสียด และทางออกของเวทนาเหล่านั้นตามที่มันเป็น เมื่อเธอรู้... ตามที่มันเป็น อวิชชานุสัยเพราะอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่นอนเนื่อง

“ถ้าเสวยสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยทุกข์เวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ถ้าเสวยอทุกข์มสุขเวทนา เธอก็เสวยอย่างไม่ถูกมัดตัว ภิกษุทั้งหลาย นี่เรียกว่า อริยสาวก ผู้ได้เรียนรู้ ผู้ปราศจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราเรียกว่า ผู้ปราศจากทุกข์”

“ภิกษุทั้งหลาย นี่แท้เป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่าง ระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้³⁷

ที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรควรกำจัดแก้ไข เมื่อกำจัดแก้ไขแล้วจะได้อะไร อะไรควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะได้อะไร

ส่วนที่ว่า ในการกำจัดแก้ไขและทำให้เกิดขึ้นนั้น จะต้องทำอะไรบ้าง เป็นเรื่องของจริยธรรม ที่จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

³⁷ ส.สพ.๑๘/๓๖๙-๓๗๒/๒๕๗-๒๖๐

๕. คำอธิบายตามแบบ

คำอธิบายแบบนี้ มีความละเอียดลึกซึ้ง และกว้างขวางพิสดารมาก เป็นเรื่องทางวิชาการโดยเฉพาะ ผู้ศึกษาต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางพุทธธรรมและศัพท์วิชาการภาษาบาลีมาก และมีคัมภีร์ที่แสดงไว้เป็นเรื่องจำเพาะที่จะศึกษาได้โดยตรงอยู่แล้ว³⁸ จึงควรแสดงในที่นี้เพียงโดยสรุปพอเป็นหลักเท่านั้น

ก. หัวข้อและโครงรูป

หัวข้อทั้งหมด ได้แสดงไว้ในตอนว่าด้วยตัวบทแล้ว จึงแสดงในที่นี้แบบรวบรัด เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

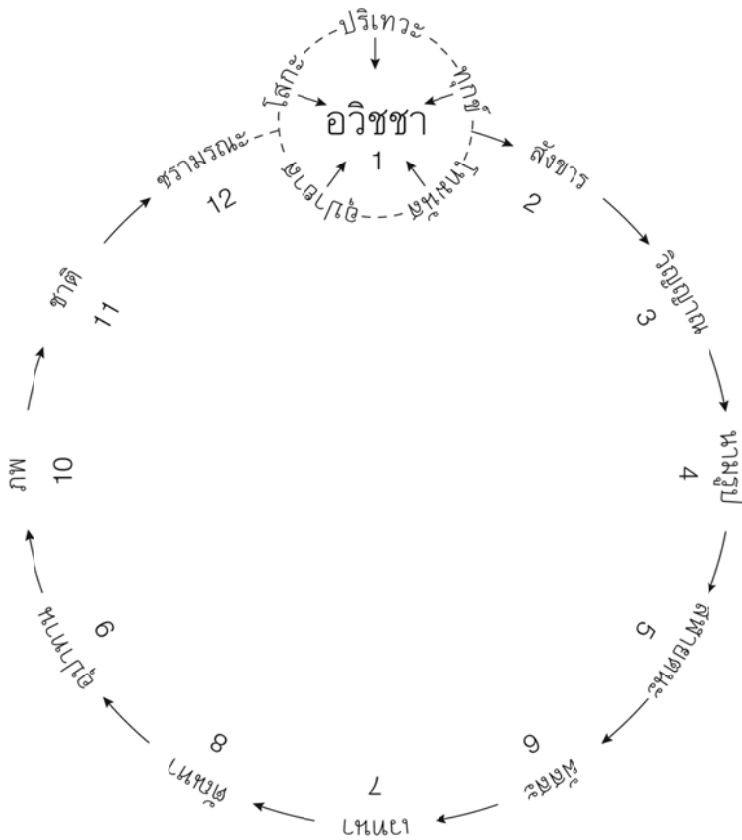
๐ ขวิชชา→สังขาร→วิญญาณ→นามรูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→ตัณหา→
 1   2   3   4   5   6   7   8

อุปาทาน→ภพ→ชาติ → ชรามรณะ+โสภะ ปิณฑะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = **ทุกข์สมุทัย**
 9   10   11   12

ส่วนฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

³⁸ ดู บัญญัติการวิภังค์ อภ.วิ.๓๕/๒๕๕-๔๓๐/๑๘๑-๒๕๗; วิสุทฺธิ.๓/๑๐๗-๒๐๖; วิภังค.ข.๑๖๘-๒๗๘; สังคห.๔๕-๔๙

อนึ่ง โดยที่กระบวนธรรมของปฏิจลสมุบพท หมุนเวียนเป็น
วัฏฏะ หรือวงจร ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดจบ ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย จึง
ควรเขียนเสียใหม่ เพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจผิดในแง่นี้ ดังนี้

ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อ ตามลำดับ³⁹

ก่อนแสดงคำจำกัดความและความหมายตามแบบ จะให้คำแปลและความหมายง่ายๆ ตามรูปศัพท์ เป็นพื้นฐานความเข้าใจไว้ชั้นหนึ่งก่อน ดังนี้

๑. **อวิชชา** ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความจริง หรือไม่รู้ตามเป็นจริง
๒. **สังขาร** ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนงและทุกสิ่งที่เกิดได้สะสมไว้
๓. **วิญญาน** ความรู้ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ คือ การเห็น-ได้ยิน- ฯลฯ-รู้เรื่องในใจ
๔. **นามรูป** นามธรรมและรูปธรรม ชีวิตทั้งกายและใจ
๕. **สฬายตนะ** อายตนะ คือ ช่องทางรับรู้ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. **ผัสสะ** การรับรู้ การประจวบกันของอายตนะ+อารมณ์(สิ่งที่ถูกรับรู้)+วิญญาน
๗. **เวทนา** ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ
๘. **ตัณหา** ความทะยานอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากไม่เป็น
๙. **อุปาทาน** ความยึดติดถือมั่น การยึดถือค้างใจ การยึดถือเข้ากับตัว
๑๐. **ภพ** ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ สภาพชีวิต ผลรวมกรรมทั้งหมดของบุคคล
๑๑. **ชาติ** ความเกิด ความปรากฏแห่งขั้นนี้ทั้งหลายที่ยึดถือเอาเป็นตัวตน
๑๒. **ชรามรณะ** ความแก่-ความตาย คือ ความเสื่อมอินทรีย์-ความสลายแห่งขั้นนี้

³⁹ คำจำกัดความเหล่านี้ ดู ส.น. ๑๖/๖-๑๘/๓-๕; อภิ. วิ. ๓๕/๒๕๖-๒๗๒/๑๘๑-๑๘๕; เป็นต้น ส่วนคำอธิบายขยายความให้ดู วิสุทธิ. และ วิงค.อ. ตามที่อ้างข้างต้น

ต่อไปนี้เป็น คำจำกัดความของศัพท์ประกอบ หรือหัวข้อทั้ง ๑๒

ตามแบบ

๑. **อวิชา** = ความไม่รู้ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค (อริยสัจ ๔) และ (ตามแบบอภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-ทั้งหนก่อนหนหน้า⁴⁰ - ปฏิบัติจสุมุบบาท
๒. **สังขาร** = กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร⁴¹ และ (ตามนัยอภิธรรม) ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร⁴²
๓. **วิญญาน** = จักขุ~ โสต~ ฆาน~ ชิวหา~ กาย~ มโนวิญญาน (วิญญาน ๖)⁴³

⁴⁰ ปุพพันตะ - อปรันตะ - ปุพพันตาปรันตะ (= อดีต - อนาคต - ทั้งอดีตอนาคต) ดู อภิ.สั.๓๔/๗๑๒/๒๘๓

⁴¹ **กายสังขาร** = กายสัญญาเจตนา (ความจงใจทางกาย) = เจตนา ๒๐ ทางกายทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) **วจีสังขาร** = วจีสัญญาเจตนา (ความจงใจทางวาจา) = เจตนา ๒๐ ทางวจีทวาร (กามาวจรกุศล ๘ อกุศล ๑๒) **จิตตสังขาร** = มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ) = เจตนา ๒๙ ในมโนทวาร ที่ยังมีได้แสดงออกเป็นกายวิญญูติหรือวสีวิญญูติ

⁴² **ปุญญาภิสังขาร** (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร ๑๓ (กามาวจรกุศล ๘ รูปาวจรกุศล ๕)

อปุญญาภิสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต) = อกุศลเจตนาฝ่ายกามาวจรทั้ง ๑๒

อาเนญชาภิสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต) = กุศลเจตนาฝ่ายอรุปาวจรทั้ง ๔

⁴³ กระจายออก = **โลกียวิญญาน ๓๒** (วิญญาน ๕ ฝ่ายกุศลวิบาก และอกุศลวิบาก = ๑๐ + มโนวิญญาน ๒๒) เป็นไปในอดีตกาล (ระหว่างปฏิสนธิ ถึงจติ) **หรือ**

= **วิญญาน ๑๓** (วิญญาน ๕ ทั้งสองฝ่าย + มโนธาตุ ๒ มโนวิญญาน ธาตุเหตุกะโสมนัสสสรหคต ๑) เป็นไปในอดีตกาล (ระหว่างปฏิสนธิ ถึงจติ)

กับ **วิญญาน ๑๙** ที่เหลือ เป็นไปในอดีตกาลและปฏิสนธิกาล

๔. **นามรูป** = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ)
หรือตามแบบอภิธรรม (เวทนาขั้นหฺ ัญญาขั้นหฺ
สังขารขั้นหฺ)
+ รูป (มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔)⁴⁴
๕. **สพฺยตนะ** = จักขุ - ตา โสตะ - หู ฆานะ - จมูก ชิวหา - ลิ้น
กาย - กาย มโน - ใจ
๖. **ผัสสะ** = จักขุสัมผัส โสตะ~ ฆานะ~ ชิวหา~ กาย~
มโนสัมผัส (สัมผัส ๖)⁴⁵
๗. **เวทนา** = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสตะ~ ฆานะ~ ชิวหา~
กาย~ และมโนสัมผัส (เวทนา ๖)⁴⁶
๘. **ตัณหา** = รูปตัณหา (ตัณหาในรูป) สทฺตตัณหา (ในเสียง) คันธตัณหา
(ในกลิ่น) รสตัณหา (ในรส) โผฏฐัพพตัณหา (ในสัมผัสทาง
กาย) ฐมมตัณหา (ในธรรมารมณฺ์) (ตัณหา ๖)⁴⁷

⁴⁴ บันทึกพิเศษท้ายบท ที่ ๑ ว่าด้วยขั้นหฺ ๕

⁴⁵ **ผัสสะ** = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายในอก และวิญญาณทางอายตนะนั้นๆ

⁴⁶ **เวทนา** แบ่งโดยลักษณะเป็น ๓ [สุข ทุกข์ อทุกขมสุข] หรือ ๕ [สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา]

⁴⁷ **ตัณหา** แบ่งโดยอาการเป็น ๓ คือ **กามตัณหา** (อยากในสิ่งเสพทางประสาททั้ง ๕) **ภวตัณหา** (อยากให้เกิดอยู่นรีนตร) **วิภวตัณหา** (อยากให้ดับสูญ); หรือ **กามตัณหา** (อยากด้วยความยินดีในกาม) **ภวตัณหา** (อยากอย่างมีสัสตทิกฺกุลี) **วิภวตัณหา** (อยากอย่างมีอุจเจททิกฺกุลี); ตัณหา ๓ นี้ x ตัณหา ๖ ข้างบน = ๑๘ x ภายในภายในอก = ๓๖ x กาล ๓ = ๑๐๘ (อง. จตุกก. ๒๑/๑๔๙/๒๙๐)

๙. **อุปาทาน** = กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่างๆ)
 ทิฏฐิอุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฏฐิ คือ ความเห็น ข้อยึดถือ ลัทธิ ทฤษฎี ต่างๆ)
 สีสัพพตูปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธ์ได้)
 ชัตตวาทุอุปาทาน (ความยึดมั่นในอัตตา สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)
๑๐. **ภพ** = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่ง
 = กกรรมภพ (บุญญาภิสังขาร อนุญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร) กับ อุปปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ, สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญา นสัญญาภพ, เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ)
๑๑. **ชาติ** = ความปรากฏแห่งขั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่างๆ
 หรือ ความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่างๆ เหล่านี้^{๔๘}
๑๒. **ชรามรณะ** = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหมออินทรีย์) กับ มรณะ (ความสลายแห่งขั้น ความขาดชีวิตินทรีย์)
 หรือ ความเสื่อม และความสลายแห่งธรรมต่างๆ เหล่านี้^{๕๐}

^{๔๘} ความหมายนัยหลัง ใช้อธิบายปรัชญาจสุมุบบาทที่เป็นไปในขณะจิตเดียว ตามหลักใน อภิ.วิ. ๓๕/๓๐๒-๓/๑๕๔; ๓๓๘/๒๑๓; ๔๒๘/๒๕๖

ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด

เพื่อให้คำอธิบายสั้นและง่าย เห็นว่าควรใช้วิธียกตัวอย่าง ดังนี้

(อาสวะ →) **อวิชชา** เข้าใจว่าการเกิดในสวรรค์เป็นยอดแห่งความสุข เข้าใจว่าฆ่าคนนั้นคนนี้เสียได้เป็นความสุข เข้าใจว่าฆ่าตัวตายเสียได้จะเป็นสุข เข้าใจว่าเข้าถึงความเป็นพรหมแล้วจะไม่เกิดไม่ตาย เข้าใจว่าทำพิธีบวงสรวงเช่นสังเวถ์แล้วจะไปสวรรค์ได้ เข้าใจว่าจะไปนิพพานได้ด้วยการบำเพ็ญตบะ เข้าใจว่าตัวตนอันนี้นั้นแหละจะได้ไปเกิดเป็นนั่นเป็นนี่ด้วยการกระทำอย่างนี้ เข้าใจว่าตายแล้วสูญ ฯลฯ จึง

→ **สังขาร** นึกคิด ตั้งเจตจำนงไปตามแนวทางหรือโดยสอดคล้องกับความเข้าใจนั้นๆ คิดปรุงแต่งวิธีการและลงมือกระทำการ (กรรม) ต่างๆ ด้วยเจตนาเช่นนั้น เป็นกรรมดี (บุญ) บ้าง เป็นกรรมชั่ว (อบุญ หรือบาป) บ้าง เป็นอาณัญชาบ้าง จึง

→ **วิญญาณ** เกิดความตระหนักรู้และรับรู้อารมณ์ต่างๆ เฉพาะที่เป็นไปตามหรือเข้ากันได้กับเจตนาอย่างนั้นเป็นสำคัญ พุดเพื่อเข้าใจกันอย่างๆ ก็ว่า จิตหรือวิญญาณถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติเฉพาะขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแบบใดแบบหนึ่ง เมื่อตาย พลังแห่งสังขารคือกรรมที่ปรุงแต่งไว้จึงทำให้ปฏิสนธิวิญญาณที่มีคุณสมบัติเหมาะกับตัวมันปฏิสนธิขึ้นในภพ และระดับชีวิตที่เหมาะสมกัน คือถือกำเนิดขึ้นจากนั้น

→ **นามรูป** กระบวนการแห่งการเกิดก็ดำเนินการ ก่อรูปเป็นชีวิตที่พร้อมจะปรุงแต่งกระทำกรรมต่างๆ ต่อไปอีก จึงเกิดมีรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ขึ้นโดยครบถ้วน ประกอบด้วยคุณสมบัติและข้อบกพร่องต่างๆ ตามพลังปรุงแต่งของสังขาร คือ กรรมที่ทำมา และภายในขอบเขตแห่งวิสัยของภพที่ไปเกิดนั้น สุดแต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์ ติรัจฉาน เทวดา เป็นต้น

→ **สฬายตนะ** แต่ชีวิตที่จะสนองความต้องการของตัวตน และพร้อมที่จะกระทำการต่างๆ โต้ตอบต่อโลกภายนอก จะต้องมีการติดต่อกับโลกภายนอก สำหรับให้กระบวนการรับรู้ดำเนินงานได้ ดังนั้น อาศัยนามรูปเป็นเครื่องสนับสนุน กระบวนการแห่งชีวิตจึงดำเนินต่อไปตามพลังแห่งกรรม ถึงขั้นเกิดอายตนะทั้ง ๖ คือ ประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และเครื่องรับรู้อารมณ์ภายใน คือ ใจ จากนั้น

→ **ผัสสะ** กระบวนการแห่งการรับรู้ก็ดำเนินงานได้ โดยการเข้ากระทบหรือประจวบกันระหว่างองค์ประกอบ ๓ ฝ่าย คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) กับอารมณ์ หรืออายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) และวิญญาณ (จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชีวะหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมนโธวิญญาณ) เมื่อการรับรู้เกิดขึ้นครั้งใด

→ **เวทนา** ความรู้สึกที่เรียกว่า การเสวยอารมณ์ ก็จะต้องเกิดขึ้นในรูปใดรูปหนึ่ง คือ สุขสบาย (สุข-เวทนา) ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์-เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ (อทุกขมสุขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา) และโดยวิสัยแห่งปฏิกฤษณ กระบวนการย่อมไม่หยุดอยู่เพียงนี้ จึง

→ **ตัณหา** ถ้าสุขสบาย ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้ หรืออยากได้ให้มากยิ่งขึ้น ขึ้นไปอีก เกิดการทะยานอยากและแส่หาต่างๆ ถ้าเป็นทุกข์ ไม่สบาย ก็ขัดใจ ขัดเคือง อยากให้สูญสิ้น ให้หมดไป หรือให้พ้นๆ ไปเสีย ด้วยการทำลายหรือหนีไปให้พ้นก็ตาม เกิดความกระวนกระวายดิ้นรน อยากให้พ้นจากอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขัดใจ หนีไปหาไปเอาสิ่งอื่นอารมณ์อื่นที่จะให้มีความสุขได้ หรือไม่ก็รู้สึกเฉยๆ คืออุเบกขา ซึ่งเป็นความรู้สึกอย่างละเอียด จัดเข้าในฝ่ายสุข เพราะไม่ขัดใจ เป็นความสบายอย่างอ่อนๆ รู้สึกเรื่อยๆ เพลินๆ จากนั้น

→ **อุปาทาน** ความอยากเมื่อรุนแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึด คือยึดมั่นถือมั่นติดสยบหมกมุ่นในสิ่งนั้น หรือ เมื่อยังไม่ได้ ก็อยากด้วยตัณหา เมื่อได้หรือถึงแล้ว ก็ยึดฉวยไว้ด้วยอุปาทาน และเมื่อยึดมั่น ก็มีใช้ยึดแต่อารมณ์ที่อยากได้ (กามุปาทาน) เท่านั้น แต่ยังพวงเอาความยึดมั่นในความเห็น ทฤษฎี ทัศนคติต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่อง (ทิฏฐุปาทาน) ความยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติและข้อปฏิบัติที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนา (ศีลพทุอุปาทาน) และความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน (อัตตวาหุอุปาทาน) พัวพันเกี่ยวเนื่องกันไป ด้วยความยึดมั่นถือมั่นนี้ จึงก่อให้เกิด

→ **ภพ** เจตนา เจตจำนงที่จะกระทำการ เพื่อให้ได้มาและให้ เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นนั้น และนำไปให้เกิดกระบวนการพฤติกรรม (กรรมภพ) ทั้งหมดขึ้นอีก เป็นกรรมดี กรรมชั่ว หรืออาณูญา สอดคล้องกับตัณหาอุปาทานนั้นๆ เช่น อยากไปสวรรค์ และมีความเชื่อที่ยึดไว้ว่าจะไปสวรรค์ได้ด้วยการกระทำเช่นนี้ ก็กระทำการอย่างนั้นๆ ตามที่ต้องการ พร้อมกับกระทำนั้น ก็เป็นการเตรียมภาวะแห่งชีวิต คือขั้นที่ ๕ ที่จะปรากฏในภพที่สมควรกับกรรมนั้นไว้พร้อมด้วย (อุปปัตติภพ)

เมื่อกระบวนการก่อกรรมดำเนินไปเช่นนี้แล้ว ครั้นชีวิตช่วงหนึ่งสิ้นสุดลง พลังแห่งกรรมที่สร้างสมไว้ (กรรมภพ) ก็ผลักดันให้เกิดการสืบต่อขั้นตอนต่อไปในวงจรอีก คือ

→ **ชาติ** เริ่มแต่ปฏิสนธิวิญญานที่มีคุณสมบัติสอดคล้องกับพลังแห่งกรรมนั้น ปฏิสนธิขึ้นในภพที่สมควรกับกรรม บังเกิดขั้นที่ ๕ ขึ้นพร้อม เริ่มกระบวนการแห่งชีวิตให้ดำเนินต่อไป คือ เกิด นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ขึ้นหมุนเวียนวงจรอีก และเมื่อการเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมเป็นการแน่นอนที่จะต้องมี

→ **ชรามรณะ** ความเสื่อมโทรม และแตกดับแห่งกระบวนการของชีวิตนั้น สำหรับปุถุชน ชรามรณะนี้ ย่อมคุกคามบีบคั้น ทั้งโดยชัดแจ้ง และแฝงซ่อน (อยู่ในจิตส่วนลึก) ตลอดเวลา ดังนั้น ในวงจรชีวิตของปุถุชน ชรามรณะจึงพุ่งมาพร้อมด้วย

.... **โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส** ซึ่งเรียกรวมว่าความทุกข์นั่นเอง คำสรุปของปฏิบัติจสุมุบปาจึงมีว่า “กองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดมีด้วยอาการอย่างนี้”

อย่างไรก็ดี ในฐานะที่เป็นวิญญูะ หรือวงจร ความสิ้นสุดจึงไม่มี ณ ที่นี้ แท้จริง องค์ประกอบช่วงนี้ กลับเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างยิ่งอีกตอนหนึ่งที่จะทำให่วงจรหมุนเวียนต่อไป กล่าวคือ โสกะ (ความแค้นใจ) ปริเทวะ (ความรำไร) ทุกข์ โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความผิดหวัง คับแค้นใจ) เป็นอาการสำแดงออกของการมีกิเลสที่เป็นเชื้อหมักต้องอยู่ในจิตสันดาน ที่เรียกว่า อาสวะ

อาสวะ นั้น ได้แก่ความใฝ่ใจในสิ่งสนองความอยากทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ (กามาสวะ) ความเห็นความยึดถือต่างๆ เช่น ยึดถือว่า รูปเป็นเรา รูปเป็นของเรา เป็นต้น (ทิฏฐาสวะ) ความชื่นชอบอยู่ในใจว่าภาวะแห่งชีวิตอย่างนั้นอย่างนี้เป็นสิ่งดีเลิศ ประเสริฐ มีความสุข หวังใจใฝ่ฝันที่จะได้อยู่ครองภาวะชีวิตนั้นเสวยสุขให้นานแสนนาน หรือตลอดไป (ภวา-สวะ) และความไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (อวิชชาสวะ)

ชรามรณะเป็นเครื่องหมายแห่งความเสื่อมสิ้นสลาย ซึ่งขัดกับอาสวะเหล่านี้ เช่น ในด้านกามาสวะ ชรามรณะทำให้ปุถุชนเกิดความรู้สึกว่ามันกำลังพลัดพราก หรือหมดหวังจากสิ่งที่ชื่นชอบ ที่ปรารถนา ในด้านทิฏฐาสวะ เมื่อยึดถืออยู่ว่าร่างกายเป็นตัวเราเป็นของเรา พอร่างกาย

แปรปรวนไป ก็ผิดหวังแสบใจ ในด้านภวาสวะ ทำให้รู้สึกตัวว่า จะขาดพลาด พราก ผิดหวัง หรือหมดโอกาสที่จะครองภาวะแห่งชีวิตที่ตัวขึ้นชอบอย่างนั้นๆ ในด้านอวิชชาสวะ ก็คือขาดความรู้ความเข้าใจมูลฐานตั้งต้นแต่ชีวิตคืออะไร ความแก่ชราคืออะไร ควรปฏิบัติอย่างไร ต่อความแก่ชรา เป็นต้น เมื่อขาดความรู้ความคิดในทางที่ถูกต้อง พอนึกถึงหรือเข้าใจเกี่ยวข้องกับชราภวณก็จะบังเกิดความรู้สึกและแสดงอาการในทางหลงมกกาย ขลาดกลัว และเกิดความซึมเซาหดหู่ต่างๆ

ดังนั้น อาสวะ จึงเป็นเชื้อ เป็นปัจจัยที่จะให้ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้นได้ทันทีที่ชราภวณะเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง โสกะ เป็นต้นเหล่านี้ แสดงถึงอาการมืดมัวของจิตใจ เวลาใดความทุกข์เหล่านี้เกิดขึ้น จิตใจจะพร่ามัว ร้อนรน อับปัญญา เมื่อเกิดอาการเหล่านี้ ก็เท่ากับพวงอวิชชาเกิดขึ้นมาด้วย

อย่างที่กล่าวในวิสุทธิมคค์ว่า “โสกะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ไม่แยกไปจากอวิชชา และธรรมตาปริเทวะ ก็ย่อมมีแก่คนหลง เหตุฉะนั้นเมื่อโสกะ เป็นต้น สำเร็จแล้ว อวิชชาก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้ว”^{49.1} ว่า “ในเรื่องอวิชชา พึงทราบว่าย่อมเป็นอันสำเร็จมาแล้วแต่ธรรมมีโสกะ เป็นต้น”^{319.2} และว่า “อวิชชาย่อมยังเป็นไปตลอดเวลาที่โสกะ เป็นต้นเหล่านั้น ยังเป็นไปอยู่”^{319.3}

โดยนัยนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงเกิด”⁵⁰ และสรุปได้ว่า ชราภวณะของปุถุชน ซึ่งพวงด้วยโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวงจรต่อไปอีก สัมพันธ์กันไม่ขาดสาย

49.1 วิสุทธิ.๓/๑๗๒

319.2 วิสุทธิ.๓/๑๗๓;

319.3 วิสุทธิ.๓/๑๒๔

50 ม.ม.๑๒/๑๒๘/๑๐๐

จากคำอธิบายตามแบบนี้ มีข้อสังเกตและสิ่งที่ควรทำความเข้าใจ เป็นพิเศษ ดังนี้

๑. วงจรแห่งปฏิบัติสมุพบาทตามคำอธิบายแบบนี้ นิยมเรียกว่า “ภวจักร” ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ “สังสารจักร” ซึ่งแปลว่า วงล้อแห่งสังสารวัฏ และจะเห็นได้ว่า คำอธิบายคาบเกี่ยวไปถึง ๓ ช่วงชีวิต คือ อวิชชากับสังขาร ช่วงหนึ่ง วิทยญาณ ถึง ภพ ช่วงหนึ่ง และชาติ กับ ชรามรณะ (พ่วงด้วย โสกะ เป็นต้น) อีกช่วงหนึ่ง ถ้ากำหนดเอาช่วงกลาง คือ วิทยญาณ ถึง ภพ เป็นชีวิตปัจจุบัน ช่วงชีวิตทั้ง ๓ ซึ่งประกอบด้วยองค์ (หัวข้อ) ๑๒ จึงแบ่งเป็น ๓ กาล ดังนี้

- ๑) อดีต = อวิชชา สังขาร
- ๒) ปัจจุบัน = วิทยญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๓) อนาคต = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๒. เมื่อแยกออกเป็น ๓ ช่วงเช่นนี้ ย่อมถือเอาช่วงกลาง คือ ชีวิตปัจจุบัน หรือชาตินี้ เป็นหลัก เมื่อถือเอาช่วงกลางเป็นหลัก ก็ย่อมแสดงความสัมพันธ์ในฝ่ายอดีตเฉพาะด้านเหตุ คือสืบสาวจากผลที่ปรากฏในปัจจุบันว่าเกิดมาจากเหตุอะไรในอดีต (= อดีตเหตุ → ปัจจุบันผล) และในฝ่ายอนาคตแสดงเฉพาะด้านผล คือชักโยงจากเหตุในปัจจุบันออกไปว่า จะให้เกิดผลอะไรในอนาคต (= ปัจจุบันเหตุ → อนาคตผล)

โดยนัยนี้ เฉพาะช่วงกลาง คือปัจจุบันช่วงเดียว จึงมีพร้อมทั้งฝ่ายผลและเหตุ และแสดงได้เป็น ๔ ช่วง (เรียกว่า **สังคหะ** หรือ **สังเขป ๔**) ดังนี้

- ๑) อดีตเหตุ = อวิชชา สังขาร
- ๒) ปัจจุบันผล = วิทยญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
- ๓) ปัจจุบันเหตุ = ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๔) อนาคตผล = ชาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

๓. จากคำอธิบายขององค์ประกอบแต่ละข้อ จะเห็นความหมายที่คาบเกี่ยวเชื่อมโยงกันขององค์ประกอบบางข้อ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มได้ดังนี้

๑) อวิชชา กับ ตัณหา อุปาทาน

- จากคำอธิบายของอวิชชา จะเห็นชัดว่า มีเรื่องของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในเรื่องตัวตน เข้าแฝงอยู่ด้วยทุกตัวอย่าง เพราะเมื่อไม่รู้จักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อมมีความอยากเพื่อตัวตน และความยึดถือเพื่อตัวตนต่างๆ และในคำที่ว่า “อัสวะเกิด ขวิชชาจึงเกิด” นั้น กามาสวะ ภวาสวะ และ ทิฏฐาสวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง ดังนั้น เมื่อพูดถึงอวิชชา จึงมีความหมายพ่วงหรือเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ

- ในคำอธิบายตัณหาและอุปาทานก็เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า มีอวิชชาแฝงหรือพ่วงอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่า เพราะหลงผิดว่าเป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น จึงเข้าไปอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเรา เป็นของเรา หรืออยากได้เพื่อเรา เป็นเรื่องของความเห็นแก่ตัวทั้งสิ้น และในเวลาที่ยากและยึดถือ เช่นนั้น ยิ่งอยากและยึดแรงเท่าใด ก็ยิ่งมองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน และละเลยการปฏิบัติต่อมันด้วยสติปัญญา ตามเหตุตามผล มากขึ้นเพียงนั้น โดยเหตุนี้ เมื่อพูดถึง ตัณหา อุปาทาน จึงเป็นอันพ่วงเอาอวิชชาเข้าไว้ด้วย

โดยนัยนี้ อวิชชา ในอดีตเหตุ กับ ตัณหา อุปาทาน ในปัจจุบันเหตุ จึงให้ความหมายที่ต้องการได้เป็นอย่างดีเหมือนกัน แต่การที่ยกอวิชชาขึ้นในฝ่ายอดีต และยกตัณหาอุปาทานขึ้นในฝ่ายปัจจุบัน ก็เพื่อแสดงตัวประกอบที่เด่นเป็นตัวนำ ในกรณีที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบข้ออื่นๆ ในภาวจักร

๒) สังขาร กับ ภพ

- สังขารกับภพ มีคำอธิบายในวงจรคล้ายกันมาก สังขารอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายอดีต และภพอยู่ในช่วงชีวิตฝ่ายปัจจุบัน ต่างก็เป็นตัวการสำคัญ ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่างๆ ความหมายจึงใกล้เคียงกันมาก ซึ่งความจริงก็เกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างที่ขอบเขตของการเน้น

สังขารมุ่งไปที่ตัวเจตนา หรือเจตจำนง ผู้ปรุงแต่งการกระทำ เป็นตัวนำในการทำกรรม ส่วนภพมีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็นกรรมภพกับ อุปัตติภพ กรรมภพแม้จะมีเจตนาเป็นตัวการสำคัญเหมือนสังขาร แต่ให้ความรู้สึกครอบคลุมมากกว่า โดยเพ่งเอากระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดทีเดียว ส่วนอุปัตติภพ หมายถึงขั้นที่ ๕ ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น โดยนัยนี้ สังขาร กับกรรมภพ จึงพูดพ่วงไปด้วยกันได้

๓) วิญญาณ ถึง เวทนา กับ ซาติ ชรามรณะ (+ โสกะ ฯลฯ)

- วิญญาณ ถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบัน ซึ่งเป็นผลมาจากเหตุในอดีต การที่แสดงไว้เป็นอย่างไร ตามลำดับอย่างนี้ เพราะมุ่งกระจายกระบวนการธรรมออกให้เห็นอาการที่องค์ประกอบต่างๆ ของชีวิต ซึ่งเป็นฝ่ายผลในปัจจุบัน เข้าสัมพันธ์กันจนเกิดองค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นฝ่ายเหตุในปัจจุบัน อันจะนำมาซึ่งผลในอนาคตต่อไปอีก

- ส่วน ซาติ ชรามรณะ แสดงไว้เป็นผลในอนาคต ต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันยังมีอยู่ ผลในอนาคตก็จะมีต่อไป จึงพูดสั้นใช้เพียงคำว่า ซาติ และ ชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการเกิดดับของวิญญาณ ถึง เวทนา นั้นเอง แต่เป็นคำพูดแบบสรุป และต้องการเน้นในแง่การเกิดขึ้นของทุกข์ ให้เห็นจุดที่จะเชื่อมโยงกลับเข้าสู่วงจรอย่างเดิมได้อีก

- ดังนั้น ตามหลักจึงกล่าวว่า วิญญาณถึงเวทนา กับ ชาติชรา มรณะ เป็นอันเดียวกัน พุศฺแทนกันไปได้

เมื่อถือตามแนวนี้ เรื่องเหตุผล ๔ ช่วง ในข้อ ๒. จึงแยก องค์ประกอบเป็นช่วงละ ๕ ได้ทุกตอน คือ

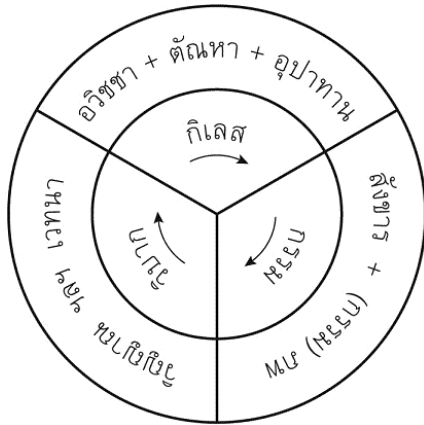
- ๑) อดีตเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๒) ปัจจุบันผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (= ชาติ ชรามรณะ)
- ๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ = อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ
- ๔) อนาคตผล ๕ = วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา (= ชาติ ชรามรณะ)

เมื่อนับหัวข้อดังนี้ จะได้ ๒๐ เรียกกันว่า *อาการ ๒๐*

๔. จากคำอธิบายในข้อ ๓. จึงแยกประเภทองค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาท ตามหน้าที่ของมันในวงจรเป็น ๓ พวก เรียกว่า *วิญญะ ๓* หรือ *ไตรวิญญ์* (วน ๓) คือ

- ๑) อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็น **กิเลส** คือ ตัวสาเหตุผลักดัน ให้คิดปรุงแต่งกระทำการต่างๆ เรียกว่า *กิเลสวิญญ์*
- ๒) สังขาร (กรรม)ภพ เป็น **กรรม** คือ กระบวนการกระทำ หรือกรรมทั้งหลาย ที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ เรียกว่า *กรรมวิญญ์*
- ๓) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น **วิบาก** คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และ กลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า *วิปากวิญญ์*

วิญญูะทั้ง ๓ นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่กัน ทำให้ วงจรแห่งชีวิตดำเนินไปไม่ขาดสาย⁵¹ ซึ่งอาจเขียนเป็นภาพได้ดังนี้

๕. ในฐานะที่กิเลสเป็นต้นเหตุของการทำกรรมต่างๆ ที่จะปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไป จึงกำหนดให้กิเลสเป็นจุดเริ่มต้นในวงจร เมื่อกำหนดเช่นนี้ก็จะได้จุดเริ่มต้น ๒ แห่งในวงจรนี้ เรียกว่า **มูล ๒** ของ **ภวัจกร** คือ

- ๑) อวิชชา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ที่ส่งผลมายังปัจจุบัน ถึงเวทนาเป็นที่สุด
- ๒) ตัณหา เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบันต่อจากเวทนา ส่งผลไปยังอนาคต ถึงขรามรณะเป็นที่สุด

⁵¹ วิญญูะ ๓ เป็นมตฺรฐนุอรรถถา ที่อาจถือได้ว่า เป็นการอธิบายปรัชญาจสุมุขบาทแบบเข้าใจกันง่าย ๆ จะว่าเป็นการแสดงสังสารวัฏฏ์แบบชาวบ้านก็ว่าได้ เช่น เมื่อมีกิเลสอยากได้ จึงทำกรรมให้ได้สิ่งนั้นมาเสพเสวย ได้รับวิบากคือเวทนาที่เป็นสุข จึงเกิดกิเลสอยากได้ยิ่งขึ้นไป แล้วทำกรรม และได้รับวิบากต่อไปอีก; หรือ เมื่ออยากได้ และทำกรรมให้ได้มา แต่ไม่สนใจ ใ้ได้รับวิบากคือเวทนาที่เป็นทุกข์ ทำให้เกิดกิเลส คือโทษะ จึงทำกรรม แล้วได้รับวิบากไปอีกแบบหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น

เหตุผลที่แสดงอวิชชาในช่วงแรก และค้นหาในช่วงหลังนั้น เห็นได้ชัดอยู่แล้วอย่างที่กล่าวในข้อ ๓. คือ อวิชชา ต่อเนื่องกับ โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ ส่วนค้นหา ต่อเนื่องกับเวทนา ดังนั้น อวิชชา และ ค้นหา จึงเป็นกิเลสตัวเด่นตรงกับกรณีนั้นๆ⁵²

อนึ่ง ในแง่ของการเกิดในภพใหม่ คำอธิบายตามแบบก็ได้แสดงความแตกต่างระหว่างกรณีที่อวิชชาเป็นกิเลสตัวเด่น กับกรณีที่ค้นหาเป็นกิเลสตัวเด่นไว้ด้วย คือ

- **อวิชชา** เป็นตัวการพิเศษ ที่จะให้สัตว์ไปเกิดในทุกคติ เพราะผู้ถูกอวิชชาครอบงำไม่รู้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรถูก อะไรผิด อะไรเป็นประโยชน์ ไม่เป็นประโยชน์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมพินาศ ย่อมทำการต่างๆ ด้วยความหลงมึตมัว ไม่มีหลัก จึงมีโอกาสทำกรรมที่ผิดพลาดได้มาก

- **ภาวค้นหา** เป็นตัวการพิเศษที่จะให้สัตว์ไปเกิดในสุดคติ ในกรณีที่ภาวค้นหาเป็นตัวนำ บุคคลย่อมคำนึงถึงและใส่ใจในภาวะแห่งชีวิตที่ดีๆ ถ้าเป็นโลกหน้า ก็คิดอยากไปเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก เป็นต้น ถ้าเป็นภพปัจจุบัน ก็อยากเป็นเศรษฐี อยากเป็นคนมีเกียรติ ตลอดจนอยากได้ชื่อว่าเป็นคนดี

⁵² คัมภีร์รุ่นอรุณฤกษ์กล่าวว่าการตรัสอวิชชาและค้นหาเป็นมูลไว้ ๒ อย่างนี้ มีความมุ่งหมายต่างกัน อวิชชา หมายถึงคนทวิภูมิจริต ค้นหาสำหรับคนตัตถาจริต อีกนัยหนึ่ง ท่อนอวิชชาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนอุจเฉททวิภูมิจริต ท่อนค้นหาเป็นมูล ตรัสเพื่อถอนสัสสตทวิภูมิจริต อีกนัยหนึ่ง ท่อนอวิชชาเป็นมูลหมายถึง สำหรับคัมภีร์สยงกัณฑ์ ท่อนค้นหาเป็นมูล มุ่งสำหรับโอปปาติกัสสตร์ ดู วิสุทธิ.๓/๑๙๕

เมื่อมีความอยากด้วยอำนาจภวตัณหาเช่นนี้ ก็จึงคิดการและลงมือกระทำกรรมต่างๆ ที่จะเป็นทางให้บรรลุลุฑหมายนั้นๆ เช่น อยากไปเกิดเป็นพรหม ก็บำเพ็ญฌาน อยากไปสวรรค์ ก็ให้ทานรักษาศีล อยากเป็นเศรษฐี ก็ขยันหาทรัพย์ อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็สร้างความดี ฯลฯ ทำให้รู้จักยั้งคิด และไม่ประมาท ขวนขวายในทางที่ดี มีโอกาสทำความดีได้มากกว่าผู้อยู่ด้วยอวิชชา

เรื่องที่ยกอวิชชา และภวตัณหา เป็นหัวข้อต้นของวิภูฏะ แต่ก็มีใช่เป็นมูลการณนั้น มีพุทธพจน์แสดงไว้อีก เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของอวิชชาจะปรากฏก็หาไม่ว่า ‘ก่อนแต่นี้ อวิชชามีได้มี ครั้นมาภายหลังจึงมีขึ้น’ เรื่องนี้ เรากล่าวตั้งนี้ว่า ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย อวิชชาจึงปรากฏ...”⁵³

ส่วนภวตัณหา ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ มีความอย่างเดียวกัน⁵⁴
ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ปลายแรกสุดของภวตัณหาจะปรากฏก็หาไม่ว่า ‘ก่อนแต่นี้ ภวตัณหามีได้มี ครั้นมาภายหลัง จึงมีขึ้น’ เรื่องนี้ เรากล่าวตั้งนี้ว่า ก็แล เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ภวตัณหาจึงปรากฏ...”

⁵³ อง.ทสก.๒๔/๖๑/๑๒๐; วิสุทฺธิ.๓/๑๑๘; ตามความในพระสูตรนี้ อวิชชามีอาหาร คือ นีวรณ ๕

⁵⁴ อง.ทสก.๒๔/๖๒/๑๒๔; วิสุทฺธิ.๓/๑๑๘; อาหารของภวตัณหา คือ อวิชชา

ข้อที่อธิบายและตักตวงเป็นตัวอย่างเหตุ และมาด้วยกัน ก็มีพุทธพจน์แสดงไว้ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ เกิดขึ้นพร้อมแล้วอย่างนี้ แก่คนพาล...แก่บัณฑิต ผู้ถูกอธิบายติดกัน ผู้ถูกตีค้นหาผู้กรัดก็แตก กายนี้ นั่นเอง กับนามรูปภายนอก จึงมีเป็น ๒ อย่าง อาศัย ๒ อย่างนั้น จึงมีผัสสะเพียง ๖ อย่างตะเท่า่นั้น คนพาล...บัณฑิต ได้ผัสสะโดยทางอายตนะเหล่านี้ หรือเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงได้เสวยความสุขและความทุกข์”⁵⁵

๖. อาการที่องค์ประกอบต่างๆ ในปฏิจลสมุปบาท สัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันนั้น ย่อมเป็นไปโดยแบบความสัมพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง ในบรรดาแบบความสัมพันธ์ที่เรียกว่าปัจจัย ๒๔ อย่าง ตามคำอธิบายในแนวที่เรียกว่า *ปฏิฐานนัย*⁵⁶

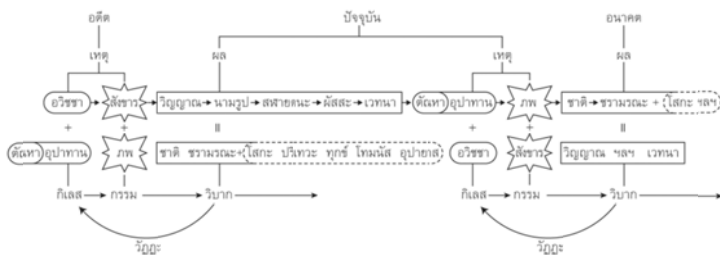
อนึ่ง องค์ประกอบแต่ละข้อย่อมมีรายละเอียดและขอบเขตความหมายกว้างขวางอยู่ในตัว เช่น เรื่องวิญญูณ หรือจิต ก็แยกออกไปได้อีกว่า วิญญูณ หรือจิต ที่ดีหรือชั่ว มีคุณสมบัติอย่างไรบ้าง มีระดับจิตอย่างไรจะเกิดได้ ณ ภาพใด ดังนี้ เป็นต้น หรือในเรื่องรูป ก็มีรายละเอียดอีกเป็นอันมาก เช่น รูป มีกี่ประเภท แต่ละอย่างมีคุณสมบัติอย่างไร ในสภาวะเช่นใด จะมีรูปอะไรเกิดขึ้นบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

เรื่องปัจจัย ๒๔ นั้นก็ตี รายละเอียดโดยพิสดารขององค์ประกอบแต่ละข้อๆ ก็ดี เห็นว่ายังไม่จำเป็นจะต้องนำมาแสดงไว้ในที่นี้ทั้งหมด ผู้สนใจพิเศษพึงศึกษา โดยเฉพาะจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม

⁵⁵ ส.น. ๑๖/๕๗/๒๘

⁵⁶ อภิธรรมปิฎก คัมภีร์มหาปฏิฐาน (อภิ.ป.) เล่ม ๔๐-๔๕; สงคพ. ๔๖-๔๘

จากคำอธิบายข้างต้น อาจแสดงเป็นแผนภาพประกอบความเข้าใจได้ ดังนี้

หมายเหตุ:

- เทียบตามแนวอริยสัจ เรียกว่า ช่วงเหตุว่า “สมุทัย” เพราะเป็นตัวการก่อทุกข์ เรียกว่า ช่วงผลว่า “ทุกข”
อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ช่วงเหตุว่า “กรรมภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายสร้างเหตุ เรียกว่า ช่วงผลว่า “อุปปัตติภพ” เพราะเป็นกระบวนการฝ่ายเกิดผล
- จุดเชื่อมต่อระหว่าง เหตุกับผล และ ผลกับเหตุ เรียกว่า “สนธิ” มี ๓ คือ สนธิที่ ๑ = เหตุผลสนธิ สนธิที่ ๒ = ผลเหตุสนธิ สนธิที่ ๓ = เหตุผลสนธิ

๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน

คำอธิบายที่ผ่านมาแล้วนั้น เรียกว่าคำอธิบายตามแบบ โดยความหมายว่า เป็นคำอธิบายที่มีในคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ และนิยมยึดถือกันสืบมา จะเห็นได้ว่า คำอธิบายแบบนี้มุ่งแสดงในแง่สังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด ข้ามชาติข้ามภพ ให้เห็นความต่อเนื่องกันของชีวิตในชาติ ๓ ชาติ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต และได้จัดวางรูปคำอธิบายจนดูเป็นระบบ มีแบบแผนแน่นอนตายตัว

ผู้ไม่เห็นด้วย หรือไม่พอใจกับคำอธิบายแบบนี้ และต้องการอธิบายตามความหมายที่เป็นไปอยู่ทุกขณะในชีวิตประจำวัน นอกจากจะสามารถอ้างคำอธิบายในคัมภีร์อภิธรรม ที่แสดงปฏิจลสมุปบาทตลอดสายในขณะจิตเดียวแล้ว ยังสามารถตีความพุทธพจน์ข้อเดียวกันกับที่ฝ่ายอธิบายตามแบบได้ใช้อ้างอิงนั่นเอง ให้เป็นไปตามความเห็นฝ่ายตนได้ นอกจากนั้น ยังสามารถอ้างเหตุผลและหลักฐานในคัมภีร์อย่างอื่นๆ เป็นเครื่องยืนยันความเห็นฝ่ายตนให้หนักแน่นยิ่งขึ้นไปอีกได้ด้วย

คำอธิบายแบบนี้ มีความหมายที่น่าสนใจพิเศษเฉพาะตัว จึงแยกมาตั้งเป็นหัวข้ออันหนึ่งต่างหาก

เหตุผลที่อ้างได้ในการอธิบายแบบนี้มีหลายอย่าง เช่นว่า การดับทุกข์ และอยู่อย่างไม่มีทุกข์ของพระอรหันต์ เป็นเรื่องที่เป็นไปอยู่ตั้งแต่วินาทีปัจจุบันนี้แล้ว ไม่ต้องรอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน จึงจะไม่มีชาติใหม่ ไม่มีชรามรณะ แล้วจึงไม่มี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ในอนาคตชาติ แต่โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ ไม่มีตั้งแต่ชาติปัจจุบันนี้แล้ว วงจรของปฏิจลสมุปบาทในการเกิดทุกข์ หรือดับทุกข์ก็ดี จึงเป็นเรื่องของชีวิตที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ครอบถ้วนบริบูรณ์ ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า

นอกจากนั้น เมื่อเข้ใจวงจรที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดีแล้ว ก็ ย่อมเข้ใจวงจรในอดีต และวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็นเรื่องอย่าง เดียวกันนั่นเอง

ในด้านพุทธพจน์ ก็อาจอ้างพุทธดำรัสต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“ดูกรอุทเหย ผู้ใดระลึกขึ้นขึ้นที่เคยอยู่มก่อกอนได้ต่ง๓๓ มก่อกม...ผู้ันจึงควรถมปัญหะเรในเรีองหนหลัง (ขาคีอกอน)⁵⁷ หรือเรจึงควรถมปัญหในเรีองหนหลังกะ ผู้ัน ผู้ันจึงจะทำใหเรถูใจได้ต่งการแก้ปัญหในเรีอง หนหลัง หรือเรจึงจะทำใหผู้ันถูใจได้ต่งการแก้ปัญห ในเรีองหนหลัง ผู้ใดเห็นสัตว์ต่งหลยต่งที่จติอยู่ ต่งที่ คุบติอยู่ ต่งที่พิยจักษุ...ผู้ันจึงควรถมปัญหะเรใน เรีองหนหน้า (ขาคีหน้า)⁵⁸ หรือว่าเรจึงควรถมปัญห ในเรีองหนหน้ากะผู้ัน ผู้ันจึงจะทำใหเรถูใจได้ต่ง การแก้ปัญหในเรีองหนหน้าหรือเรจึงจะทำใหผู้ันถูใจ ได้ต่งการแก้ปัญหในเรีองหนหน้า”

“ก็แถ อุทเหย เรีองหนกอน กิ่งตไว้เกิด เรีองหนหน้า กิ่งตไว้เกิด เรัจกแสดงธรรมแก้ท่านะ- เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ”⁵⁹

57 ปุพพนต

58 อปรนต

59 ม.ม.๑๓/๓๗๑/๓๕๕

“นายบ้าน ชื่อ คันธกัถ์ นั่งลง ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดแสดงความทุกข์และความอึดอัดแห่งทุกข์แก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด”

“พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า: แน่ะท่านนายบ้าน ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอึดอัดแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอดีตว่า ในอดีตกาล ได้มีแล้วอย่างนี้ ความสงสัยเคลือบแคลงในข้อนั้น ก็จะมีแก่ท่านได้ ถ้าเราแสดงความเกิดขึ้นและความอึดอัดแห่งทุกข์แก่ท่าน โดยอ้างกาลส่วนอนาคตว่า ในอนาคตกาล จักเป็นอย่างนี้ ความสงสัย ความเคลือบแคลง ก็จะมีแก่ท่านแม้ในข้อนั้นได้ซีก ก็แล ท่านนายบ้าน เรานั่งอยู่ที่นี้แหละ จักแสดงความเกิดขึ้นและความอึดอัดแห่งทุกข์แก่ท่าน ผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้เหมือนกัน”⁶⁰

“ดูกรลิวก เวทนาบางอย่างเกิดขึ้น มีดีเป็นสมุฏฐานก็มี...มีเสมพะเป็นสมุฏฐานก็มี...มีลมเป็นสมุฏฐานก็มี...มีการประชุมแห่งเหตุเป็นสมุฏฐานก็มี...เกิดจากความแปรปรวนแห่งอตุกัก็มี...เกิดจากบริหารตนไม่สม่ำเสมอก็มี...เกิดจากถูกทำร้ายก็มี...เกิดจากผลกรรมก็มี ข้อที่เวทนา...เกิดขึ้นโดยมี (สิ่งที่กล่าวมาแล้ว) เป็นสมุฏฐาน เป็นเรื่องที่อยู่ได้ด้วยตน ทั้งชาวโลกก็รู้กันทั่วว่าเป็นความจริง อย่างนั้น ในเรื่องนั้น สมณพราหมณ์เหล่าใด มีวาตะ มี

⁶⁰ ถัง.สพ.๑๘/๖๒๗/๔๐๓

ความเห็นอย่างนี้ว่า “บุคคลได้ไต่รอยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม เวทนาทั้งหมดนั้น เป็นเพราะกรรมที่กระทำไว้ในปางก่อน”⁶¹ สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชี้ขอว่าแล่นไปไกลเกินสิ่งที่รู้กันได้ด้วยตน แล่นไปไกลเกินสิ่งที่ชาวโลกเขารู้กันทั่วว่าเป็นความจริง ฉะนั้นเรากล่าวว่าเป็นความผิดของสมณพราหมณ์เหล่านั้นเอง”⁶²

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลจงใจ กำหนดจดจ่อ ครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นย่อมเป็นอารมณ์เพื่อให้อวิชฌานดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่ อวิชฌานก็มีที่อาศัย เมื่ออวิชฌานตั้งมั่นแล้ว เมื่ออวิชฌานเจริญขึ้นแล้ว การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อการบังเกิดในภพใหม่ต่อไปมีอยู่ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมิได้ขงยนี้”⁶³

ความหมายของปฏิบัติสมุปปาตตามแนวนี้ แม้จะต้องทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ก็ไม่ทิ้งความหมายเดิมที่อธิบายตามแบบ ดังนั้น ก่อนอ่านความหมายที่จะกล่าวต่อไป จึงควรทำความเข้าใจความหมายตามแบบที่กล่าวมาแล้วเสียก่อน เพื่อวางพื้นฐานความเข้าใจ และเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบต่อไป

⁶¹ ปุพฺพเภทเหตุ

⁶² สํ.สพฺ.๑๘/๔๒๗/๒๘๕

⁶³ สํ.น.๑๖/๑๔๕/๗๘

ความหมายเชิงอธิบาย

๑. **อวิชชา** (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อถือต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้นๆ
๒. **สังขาร** (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ; การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิด โดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติ เป็นต้น ของตน ตามที่ได้สั่งสมไว้; การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุง คือ คุณสมบัติต่างๆ ที่เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้
๓. **วิญญาน** (consciousness) = ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ
๔. **นามรูป** (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญานที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต
๕. **สฬายตนะ** (the six sense-bases) = ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ
๖. **ผัสสะ** (contact) = การเชื่อมต่อความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ

๗. **เวทนา** (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย ภูมิใจ หรือทุกข์ ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์
๘. **ตัณหา** (craving) = ความอยาก ทะยาน ร่านรอนหาสิ่งอำนวยความสะดวก เวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการ ได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้นๆ ยิ่งยืນตลอดไป อยากให้ดับสูญ ให้พินาศ ไปเสีย
๙. **อุปาทาน** (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อำนวยความสะดวกนั้นเข้ามาผูกพันกับตัว; ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคาต่อสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตัณหาของตน
๑๐. **ภพ** (process of becoming) = กระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองตัณหา อุปาทานนั้น (กรรมภพ – the active process); และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง (อุปบัติภพ – the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้น⁶⁴
๑๑. **ชาติ** (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้นๆ; การเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้น หรือเข้าสวมเอากระบวนการพฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักชัดขึ้นมากว่าเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนการพฤติกรรมของตน

⁶⁴ อุปบัติภพ เป็นศัพท์อภิธรรม (เช่น อภ.วิ.๓๕/๒๖๕/๑๘๓) ในพระสูตรรุ่นหลังเรียก “ปฏิสนธิปุนาภ” (ดู ขุ.จ.๓๐/๑๘๐/๓๒;๕๕๒/๒๘๕)

๑๒. **ชรา มรณะ** (decay and death) = ความล้าใน ความขาด พลาด หรือ พრაกแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพราจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นๆ จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมาด้วย คือ รู้สึกคับแค้น ชัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา ไม่สมหวัง กระทบกระวาย และทุกขเวทนาต่างๆ

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

๑. **อวิชชา เป็นปัจจัยแก่สังขาร**: เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นความจริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ใช่ปัญญาพินิจพิจารณา ในขณะที่ประสบสถานการณ์นั้นๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่างๆ เต็มเอบบ้าง คิดวาดภาพเอาเองต่างๆ ฟุ้งเฟ้อวุ่นวายไปบ้าง นึกเห็นมันหมายถึงไปตามความเชื่อ ความหวาดระแวง หรือแนวโน้มลึกลับของตนที่ได้สั่งสมไว้บ้าง ตลอดจนตั้งใจ คิดมุ่งหมายว่าจะเอาอย่างไรๆ จะพูดจะทำอะไรๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น

๒. **สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาน**: เมื่อมีเจตนาคิดมุ่งหมายตั้งใจ หรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือรับรู้อะไรๆ จึงจะเกิดมีวิญญาน คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้นๆ สิ่งนั้นๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตนำวิญญานให้รู้ไปตามคิด ให้รู้ไปกับการคิด ให้รับรู้ไปในเรื่องที่มีมันต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นเพของจิต หรือของวิญญานนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ตึ๊งมหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่างๆ ตามแต่เจตนาที่ดีหรือชั่วนั้นๆ ด้วย

๓. **วิญญาน เป็นปัจจัยแก่นามรูป:** เมื่อมีวิญญานที่รู้เห็นได้ยิน เป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรมและนามธรรมที่ถูกรู้ถูกเห็น เป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน และเมื่อวิญญานทำหน้าที่ รูปธรรมนามธรรมต่างๆ ที่เป็นตัวร่วมงานร่วมอาศัยกันของวิญญานนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย ต่างก็ต้องทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ ยิ่งกว่านั้น วิญญานขณะนั้นถูกปรุงแต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรม และรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมาร่วมงานในขณะนั้นๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นทำนองนั้น หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อวิญญานประกอบด้วยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกโรงด้วยก็จะเป็นสัญญาเกี่ยวกับถ้อยคำหยาบคาย คำด่า ตลอดจนมีดีพริ้วอาวุธ เป็นต้น รูปธรรม เช่น หน้าตาก็จะบูดบึ้ง กล้ามเนื้อเซม็งเครียด เลือดไหลฉีดแรง เวทนาจีบคั้น เป็นทุกข์ เป็นต้น เมื่อวิญญานเป็นไปในสภาพอย่างใดชั่วบ่อย นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดดับสืบต่อกันก็จะก่อเป็นลักษณะกายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

๔. **นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ:** เมื่อนามรูปตื่นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบ ลักษณะ หรือทิศทาง อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันจำต้องอาศัยบริการของอายตนะใดๆ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้นๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

๕. **สฬายตนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ:** เมื่ออายตนะต่างๆ มี ผัสสะ คือการรับรู้รับอารมณ์ด้านต่างๆ เหล่านั้น จึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

๖. **ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา:** เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใด อย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือไม่ก็เฉยๆ

๗. **เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา:** เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้ความสุขสบายชื่นใจ ก็ชอบใจ ติดใจ อยากได้อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากคงอยู่อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจากอารมณ์นั้น เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์บีบคั้นไม่สบาย ก็เกลียดชัง ขัดใจ อยากพรากอยากพ้น อยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉยๆ ก็เรื่อยๆ ซึมๆ เพลินๆ อยู่ในโมหะ และติดไปได้อย่างเป็นสุขเวทนาอ่อนๆ พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

๘. **ตัณหา เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน:** เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด เหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีท่าทีขึ้นมาอย่างใดอย่างหนึ่งต่อสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติดเหมือนดั่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจคล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมันเป็นเห็นดีเห็นงามไปหมด อะไรกระทบมันเป็นกระทบถึงเราด้วย ถ้าชังก็เกิดความรู้สึกปะทะกระทบเหมือนดั่งเป็นตัวปรปักษ์คู่กรณีกับตน อะไรเกี่ยวกับสิ่งนั้น บุคคลนั้นหรือภาวนานั้น ให้รู้สึกกระทบกระแทกขัดผลักผละอยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่เห็นงาม มันขยับเขยื้อนทำอะไรเป็นดังกระทำต่อเราไปหมด

พร้อมกันนี้ ท่าทีไม่ว่าในทางชอบหรือในทางชังก็ตาม ย่อมเป็นเครื่องเสริมย้ำ และเป็นไปด้วยกันกับความยึดติดถือมั่นเชิดชูคุณค่าความสำคัญขงสิ่งต่อไปนี้ คือ สิ่งปรนเปรออำนวยความสะดวกที่จะถูกได้หรือถูกขัดถูกแย้ง (กาม)

ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวของตลอดจนเกี่ยวกับโลกและชีวิต (ทิฏฐิ) ระบบแบบแผนข้อปฏิบัติพิธีกรรมวิธีการต่างๆ ที่จะให้บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเสียพ้น (ศีลวัตร) และความรู้สึกเกี่ยวกับตัวตนที่จะได้หรือที่ถูกระงับขัดขวาง (อัตตภาพ)

๙. **อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ:** เมื่อมีความยึดถือ มีท่าทีต่อสิ่งบุคคล หรือภาวะอันใดอันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือหรือท่าทีอย่างนั้น ทั้งในด้านกระบวนพฤติกรรมทั้งหมด (กรรมภพ) เริ่มแต่ระบบความคิดหรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพทั้งรูปธรรมและนามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น (อุปัตติภพ) เช่น กระบวนพฤติกรรมและบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง คนชอบสวยงาม คนชอบโก้เก๋ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

๑๐. **ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ:** เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครองเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนเป็นความรู้สึกตระหนักรู้กันชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครองหรือสอดสวรมรับเอาภพหรือภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือออกรับว่าเป็นเจ้าของภพ เป็นผู้เสวยผล เป็นผู้กระทำ เป็นผู้รับการกระทบกระทั่ง เป็นผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นผู้ได้ ผู้เสีย เป็นต้น อยู่ในภพนั้น

๑๑. **ชาติ เป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ:** เมื่อเกิดมีตัวตนเข้าอยู่ครอบครองภพหรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความเป็นไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยด้อยลงในภพนั้น การถูกกระทบกระทั่งอันและการที่จะสูญเสียชีวิตหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย โดยเฉพาะการที่ต้องถูก

คุกคามห่วงกังวลเกี่ยวกับความเสื่อมสูญจากภพนั้นและการที่จะต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลตด้อยถอยเสื่อมสูญเสีย และการคอยถูกคุกคามเหล่านี้ล้วนนำ โสกะ ปรีเทวะ เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ

๑. **อวิชชา → สังขาร:** เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เห็นแจ้ง ไม่เข้าใจชัด จึงคิดปรุงแต่ง เดาคิดวาดภาพไปต่างๆ เหมือนคนอยู่ในความมืด เห็นแสงสะท้อนนัยน์ตาสัตว์ มีความเชื่อเรื่องผีอยู่แล้ว จึงคิดเห็นเป็นรูปหน้าตา หรือตัวผีขึ้นมาจริงๆ และเห็นเป็นอาการต่างๆ เกิดความกลัว คิดกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น วิ่งหนี เป็นต้น หรือเหมือนคนไม่เห็นของหายที่อยู่ใต้น้ำมือ จึงคิดหาเหตุผลมาทาย เดา และถกเถียงต่างๆ

คนที่เชื่อว่าเทวดาชอบใจจะบันดาลอะไรๆ ให้ได้ ก็คิดปรุงแต่งคำอ้อนวอน พิธีบวงสรวงสังเวทต่างๆ ขึ้นกระทำการเช่นสรวงอ้อนวอนต่างๆ

คนไม่รู้เท่าทันสภาวะของสังขารที่ไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน เกิดจากการปรุงแต่งขององค์ประกอบต่างๆ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย จึงคิดเห็นเป็นของดั่งาม นำเอา นำครอบครอง คิดวาดภาพไปต่างๆ ตั้งความมุ่งหมาย คิดหาทางและทำการต่างๆ ที่จะได้จะเอามาครอบครอง

๒. **สังขาร → วิทยุญาณ:** เมื่อมีเจตนา คือ ตั้งใจ จงใจ มุ่งหมาย ใจเลือก ใจจะรับเอา หรือตกลงจะเกี่ยวข้อง วิทยุญาณที่เห็น ได้ยิน เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่จำนง ไม่จงใจ ไม่เอาใจใส่ ใจไม่มุ่งออกรับ ถึงจะอยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ วิทยุญาณก็ไม่เกิดขึ้น เหมือนคนกำลังคิดมุ่งหรือทำงานอะไรอย่างจดจ้องสนใจอยู่อย่างหนึ่ง จิตใจไม่ออกแวก ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย เช่น อ่านหนังสืออย่างเพลิดเพลิน จิตรับรู้เฉพาะเรื่องที่กำลังอ่าน มีเสียง

ตั้งครวได้ยีนก็ไม่ได้ยีน ยุงกัดก็ไม่รู้ตัว เป็นต้น; กำลังมุ่งค้นหาของอย่างใดอย่างหนึ่ง มองไม่เห็นคนหรือของอื่นที่ผ่านมาในวิสัยที่จะพึงเห็น; มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยเจตนาคนละอย่าง รู้เห็นไปตามแง่ของเจตนา นั้น เช่น มองไปที่พื้นดินว่างแห่งหนึ่ง ด้วยความคิดของเด็กที่จะเล่น ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งด้วยความคิดจะปลูกสร้างบ้าน ได้ความรู้และความหมายไปอีกอย่างหนึ่ง มองไปอีกครั้งหนึ่งด้วยความคิดของเกษตรกร ได้ความรู้และความหมายอย่างหนึ่ง มองด้วยความคิดของอุตสาหกรรม ได้ความรู้และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดนี้กคนละอย่าง เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน

ตัวอย่างง่าย ๆ เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียวทั้งหมด มีมีดกับดอกไม้้อยู่ด้วย คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแต่ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้อย่างเดียว จนไม่ได้สังเกตเห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจตั้งใจในดอกไม้มีมากเท่าใด การรับรู้ต่อดอกไม้ยิ่งถี่ขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่นๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แต่มีดเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นมีดเป็นอารมณ์ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีดในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่งความคิดนึกเจตจำนงอย่างใด ฯลฯ

เมื่อคิดนึกในเรื่องที่ติงาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่ติงาม และรับรู้ความหมายในแง่ที่ติงามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็

รับรู้อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน (ต่อไปข้างหน้า จะกล่าวถึงวิธีตัดกระบวนการในบทที่ว่าด้วย โยนิโสภณสิทธิการ)

๓. **วิญญาณ → นามรูป:** วิญญาณกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกัน อย่างที่พระสารีบุตรกล่าวว่า

“ไม่ข้อ ๒ กำ ตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกัน ฉันทไต เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ ฉันทไต ไม่ข้อ ๒ กำนั้น ถ้าเอาชอกเสียกำหนึ่ง ชิกกำหนึ่ง ย่อมล้ม ถ้าดึงชิกกำหนึ่งชอก ชิกกำหนึ่งก็ล้ม ฉันทไต เพราะนามรูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปก็ดับ ฯลฯ ฉันทไต”⁶⁵

โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณเกิดมี นามรูปจึงเกิดมีได้ และต้องเกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปพร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติและเป็นตัวประกอบร่วมของวิญญาณ จึงแยกออกกล่าวว่า สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ ดังนี้

- ๑) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่างหนึ่งนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้ หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ นั่นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง ก็คือ สิ่งที่มีอยู่

⁶⁵ ส.นิ.๑๖/๒๖๖/๑๓๘

ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอกกุหลาบที่มีอยู่ ก็คือดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้นๆ นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้ผิดแปลกไปจากเวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้นๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

- ๒) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงามและในแง่ที่ดึงามในขณะนั้น จิตใจก็ปลดปล่อยพุ่งใส่ไปตาม อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปภิกิริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น

เมื่อรู้สึกไร้ใครมีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้ อารมณ์ส่วนที่ดีงาม (วิญญาน) จิตใจก็เข้มขึ้นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่องใส ตลอดจนกิริยาอาการต่างๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป เมื่อโกรธเคือง ก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีหน้ากิริยาอาการก็ขี้บูดเคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักกีฬาที่อยู่ในสนามเมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่างๆ จะพุ่งไปในกีฬาที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่างๆ ก็เกิดดับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากขึ้นตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในกีฬานั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้อง ก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่ที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน

ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการเกิดดับสืบต่อของนามรูปใหม่ๆ คือส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อหรือเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญานที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกตความสัมพันธ์กับภพ)

ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญะ หมุนมาครบรอบเล็ก (อวิชชา: กิเลส → สังขาร: กรรม → วิญญาน และนามรูป: วิภก) และกำลังจะเริ่มตั้งต้นหมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญ และบุคลิกภาพทั้งหมด

๔. **นามรูป** → **สพายตนะ**: การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจ หรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดต่อไปในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ คืออายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้นๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยช่อก่อนๆ ตามลำดับมา

ดังเช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนาม อายุตอนที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับกีฬาที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประสาทตา ประสาทหู เป็นต้น ก็ จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกีฬาที่เล่นด้วยความไว เป็นพิเศษ ในขณะที่เดียวกัน อายุตอนที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ที่มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พุด่ง่ายๆ ว่าผ่อนคลายปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึก รส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

๕. **สพายตนะ** → **ผัสสะ**: เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมืองค์ประกอบ ๓ อย่าง เข้าบรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทาง จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยสอดคล้องกับอายตนะนั้นๆ

๖. **ผัสสะ** → **เวทนา**: เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวข้องสุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บีบคั้น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือไม่ก็เฉยๆ เรื่อยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปฏิบัติสมุปปาทตั้งแต่หัวข้อที่ ๓ ถึง ๗ คือ วิญญาณ ถึง เวทนา
เป็นกระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ ๕ - ๖ - ๗
(สพายตนะ ผัสสะ เวทนา) ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่ว โดยตัวของ
มันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วได้ต่อไป

๗. **เวทนา** → **ตัณหา**: เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ ติดใจ ออยาก
ได้ และอยากได้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกขเวทนา ก็ขัดใจ ออยากให้สิ่งนั้น
สูญสิ้นพินาศไปเสีย ออยากให้ตนพ้นไปจากทุกขเวทนานั้น และอยากได้ แส
ดิ้นรนไปหาสิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา รู้สึก
เฉยๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึ่มๆ เพลิน อย่างมีโมหะ เป็นสุขเวทนาอย่าง
อ่อนๆ ที่ทำให้ติดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัวออกเป็นความอยากได้สุข
เวทนาต่อไป

ตัณหา นั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการ ก็มี ๓ อย่าง คือ

- ๑) **กามตัณหา** (craving for sense-pleasure) ความอยากได้
สิ่งสำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕
- ๒) **ภวตัณหา** (craving for self-existence) ความอยากได้สิ่ง
ต่างๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ
ความอยากในภาวะชีวิตที่จะอำนวยสิ่งที่ปรารถนานั้นๆ ได้
ในความหมายที่ลึกซึ้ง คือ ความอยากในความมีอยู่คงอยู่
ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งยั่งยืนตลอดไป
- ๓) **วิภวตัณหา** (craving for non-existence or self-
annihilation) ความอยากให้ตัวตนพ้นไป ชาติหาย พราก
หรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใด
อย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออกในรูปที่

หยาย เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว้าเหว่ ความ
 เบื่อตัวเอง ความซิงตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยาก
 ทำลาย เป็นต้น^{๖๖}

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่างๆ เป็นความอยากได้กามคุณต่างๆ
 บ้าง อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มี
 เกียรติ ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้บ้าง อยาก
 พ้นไปจากภาวะที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมดอาลัยตายอยาก ตลอด
 จนถึงอยากตายบ้าง หรือในกรณีที่แสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือ
 ฟืนความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกะ ความขัดใจขัดเคือง โทสะ
 ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น เป็นต้น

๘. **ตัณหา→อุปาทาน:** เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติดเหนียวแน่น
 ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใด ก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น
 ในกรณีที่ประสบทุกข์เวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้น ก็มีความยึดมั่นในแง่
 ซิงซังต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับที่มีความยึดมั่นในสิ่งอื่นที่ตนจะดิ้น
 รนไปหารุนแรงขึ้นในอัตราเท่าๆ กัน จึงเกิดความยึดมั่นในสิ่งสนองความ
 ต้องการต่างๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอำนวยความสะดวก ยึดมั่นใน
 ตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ

^{๖๖} การแปลความหมายตัณหา ๓ อย่างนี้ โดยเฉพาะอย่างนี้ ๒ และ ๓ (ภวตัณหา และ
 วิภวตัณหา) ยังมีความขัดแย้งกันอยู่เป็น ๒ - ๓ แบบ (ดู อภิ.วิ.๓๕/๙๓๓/๔๙๔; วิ
 สุตฺติ.๓/๑๗๙ เป็นต้น) บางท่านเทียบ ภวตัณหาว่า = life-instinct หรือ life-wish
 และ วิภวตัณหาว่า = death-instinct หรือ death-wish ตามหลักจิตวิทยาของ
 Sigmund Freud (ดู M.O'C. Walshe, *Buddhism for Today*, George Allen and
 Unwin, London, 1962, pp. 37-40); ความหมายของภวตัณหา และ วิภวตัณหา ที่
 ขัดมากแห่งหนึ่ง คือ ขุ.อิติ.๒๕/๒๒๗/๒๖๓

ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน ข้อยึดถือปฏิบัติ วิธีการต่างๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

๙. **อุปาทาน** → **ภพ**: ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือเป็นการนำเอาตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งเดียวกันกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นภาวะชีวิตที่อำนวยความสะดวก หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยให้พ้นไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปัตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนงเพื่อเป็นอย่างนั้นๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้นๆ แล้วลงมือทำการต่างๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงวงวิธีการต่างๆ ดำเนินการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือ เป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทฤษฎี วิธีการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น

ตัวอย่างในชั้นหยาบ เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะเชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้อย่างนั้น จึงคิดมุ่งหมาย กระทำการต่างๆ ไปตามความเชื่อนั้น จนถึงว่า ถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรมที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือ

ตัวอย่างใกล้เข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ยอมยัดมันเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยัดมันในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยัดมันในตัวตนที่จะมีเกียรติอย่างนั้นๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้ั้น พฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน อีกตัวอย่างหนึ่งอยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยัดมันในภาวะที่ตนจะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยัดมันในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ได้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษและความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชินหรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตชั้นความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป

โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่ว เป็นบาป เป็นอกุศลบ้าง ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ตามอำนาจความเชื่อถือ ความยึดมั่นที่ผิดพลาด หรือถูกต้อง ในกรณีนั้นๆ

- กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดันของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการสอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภาพ

- ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปบัติภาพ อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิบัติจนสมบูรณ์ช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการทำกรรม-รับผลกรรม การก่อกันสืบและสร้างบุคลิกภาพ

๑๐. **ภพ →ชาติ:** ชีวิตที่เป็นไปในภาวะต่างๆ ทั้งหมดนั้น ว่าตามความหมายที่แท้ ก็คือขั้น ๕ ที่เกิด-ดับ เปลี่ยนแปลงไป โดยมีคุณสมบัติที่สะสมเพิ่ม-ลด ในด้านต่างๆ ตามเหตุปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ซึ่งมีเจตจำนงคือเจตนาเป็นตัวนำ ทำให้กระแสโดยรวม หรือกระบวนการนั้นๆ มีลักษณะอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง

ขั้น ๕ ที่รวมเป็นชีวิตนั้น เกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะตลอดเวลา เมื่อก้าวถึงความจริงนั้นด้วยภาษาตามสมมติ จึงพูดว่า คนเรานี้เกิด-แก่-ตายอยู่ทุกขณะ อย่างที่อรรถกถาแห่งหนึ่งกล่าวว่า

“โดยปรมาตถ์ เมื่อขั้นนี้ทั้งหลาย เกิดอยู่ แก่อยู่ ตายอยู่ การที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘ตูก่อนภิกษุ เธอเกิด แก่ และตายอยู่ ทุกขณะ’ ดังนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอันได้ทรงแสดงให้เห็นแล้วว่า ในสัตว์ทั้งหลายนั้น การถึงถึงขั้นนี้ เสร็จอยู่แล้วในตัว”⁶⁷

อย่างไรก็ตาม สำหรับปุถุชน ย่อมมิใช่มีเพียงการเกิด-ดับของขั้น ๕ ตามธรรมดาของธรรมชาติเท่านั้น แต่เมื่อมีภพขึ้นตามอุปาทานแล้ว ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนักตระหนักรู้ขึ้นมาว่า “เรา”⁶⁸ ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับความต้องการ พูดสั้นๆ ว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็นเจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้ชนะ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ

ในชีวิตประจำวันของปุถุชน การเกิดของตัวตน จะเห็นได้เด่นชัดในกรณีความขัดแย้ง เช่น การถกเถียง แม้ในการเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้

⁶⁷ ชุททก.อ.๘๕

⁶⁸ ดู บันทึกที่ ๑ ตัวเรา ของเรา, ตัวกู ของกู ใน *บันทึกพิเศษท้ายบท*

กิเลส ไม่ใช้ปัญญา ก็จะเกิดตัวตน ที่เป็นนั่นเป็นนี่ชัดขึ้นมาว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับ เขาเป็นลูกน้อง เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ด้อยลงพร่องลง หรือจะสูญสลายไป เมื่อชรามรณะปรากฏ ชาติก็ยิ่งชัด แต่เพราะมีชาติ จึงมีชรามรณะได้

๑๑. **ชาติ → ชรามรณะ** : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมีตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความ เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาดหรือพรากไป จากความเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และตัวตนที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแสความเป็นอย่างนั้นๆ สะดุด ห้วนไหว สะเทือน ลดด้อยลง พร่องลง เลื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอย่างที่อยากให้เป็น และอย่างที่ยึดถืออยู่ เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะดำรงอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ที่ต้องการ หรืออยากให้อภาวะแห่งชีวิตที่ต้องการนั้นอยู่กับตัวตนตลอดไป แต่เมื่อตัวตนเกิดมีขึ้นได้ ตัวตนก็ย่อมเลื่อมสลายได้ แม้เมื่อยังไม่สูญสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความพร่องตัว และความสูญสลายที่จะมีมา จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกหวั่นไหว กระทบกระเทือน และความสูญสลาย และทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพัน ตัวตนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้เหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ความกลัวต่อความสูญสลายแห่งตัวตนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจาก ความรู้สึกถูกคุกคามและหวาดกลัวต่อความตายของชีวิตนี้ที่นั่นเอง ซึ่งแฝง อยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตลอดเวลา และคอยบีบคั้นพฤติกรรมต่างๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย ทำให้ดิ้นรน ไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิดหวังเมื่อ

ได้รับทุกขเวทนา และทำให้เสวยสุขเวทนาอย่างกระวนกระวาย และด้วยความหวาดกลัวความพลัดพราก

โดยนัยนี้ เมื่อตัวตนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ดี เมื่อตัวตนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้องสูญสลายพรากไป ก็ดี ถูกคุกคามด้วยความขาดพลาด และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ดี ความทุกข์แบบต่างๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง มีความขัดข้องซุนมัว ความหลงใหล และความมืดบอด อันเป็นลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการดิ้นรนหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรต่อไป⁶⁹

ตัวอย่างง่ายๆ ในชีวิตประจำวัน เมื่อมีการแข่งขัน และมีการชนะเกิดขึ้น สำหรับปุถุชนจะไม่มีเพียงการชนะที่เป็นเหตุการณ์ทางสังคม ซึ่งมีความหมายและวัตถุประสงค์ตามที่ตกลงกำหนดวางกัน (สมมติ) ไว้เท่านั้น แต่จะมีความเป็นผู้ชนะที่ยึดมั่นไว้กับความหมายพิเศษบางอย่างเฉพาะตัวด้วยอุปาทาน (ภพ) ด้วย ในบางโอกาส โดยเฉพาะในกรณีของคนมักหยิ่งผยอง หรือในกรณีเกิดเรื่องกระทบกระเทือนใจ ก็จะทำให้ความรู้สึกโผล่ขึ้นมาว่า เราเป็นผู้ชนะ = ตัวเราเกิดขึ้นในความเป็นผู้ชนะ (ชาติ) แต่ความเป็นผู้ชนะของเราในความหมายสมบูรณ์เต็มตัวต้องพ่วงเอาความมีเกียรติ ความยกย่องเยินยอ ความได้ผลประโยชน์ ความนิยมชมชอบ การยอมรับของผู้อื่น เป็นต้นไว้ด้วย ความเกิดของตัวเราในความชนะ หรือความชนะ

⁶⁹ ดู บันทึกที่ ๒ เกิดและตายแบบปัจจุบัน ใน บันทึกพิเศษท้ายบท

ของเราจึงเกิดพร้อมกับการจะต้องมีผู้ยอมรับ ยกย่องเชิดชู การทำให้ผู้ใด
 ผู้หนึ่งแพ้ไปได้ การได้ทำหรือแสดงออกอะไรสักอย่างที่สุดขีดของความ
 อยาก ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือหลายอย่าง

จากนั้น ในขณะที่เดียวกับที่ตัวเราในฐานะผู้ชนะ พร้อมทั้ง
 ความหมายต่างๆ ที่พ่วงอยู่กับมัน เกิดขึ้น ความสมหวัง หรือไม่สมหวังก็
 เกิดขึ้น เมื่อสมหวัง ก็จะมาด้วยความรู้สึกที่จะต้องผูกพันมัดตัวไว้กับ
 ความเป็นผู้ชนะนั้นให้แน่นแฟ้น เพราะกลัวว่าความเป็นผู้ชนะจะสูญสิ้นไป
 จากตน กล่าวคือ ความยอมรับนิยมยกย่องเชิดชูที่ได้รับในฐานะนั้น จะไม่
 คงอยู่อย่างเดิม จะลดน้อยลง เลื่อนไป หรือหมดไปจากตน เมื่อพบเห็น
 ผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอาการไม่เชิดชูให้เกียรติอย่างหวัง หรือเท่าที่หวัง หรือ
 การยกย่องเชิดชูเกียรติที่เคยได้อยู่ มาลดน้อยลง ก็ย่อมเกิดความขุ่นมัว
 หม่นหมองใจและอุปายาส เพราะตัวตนในภาวะผู้ชนะนั้นกำลังถูกกระทบ
 กระเทวหรือถูกบีบคั้นกำจัดให้พრაไปเสียจากภาวะผู้ชนะ คือ กำลังถูก
 คุกคามด้วยความเสื่อมโทรม (ชรา) และความสูญสลาย (มรณะ) จาก
 ความเป็นผู้ชนะพร้อมทั้งคุณค่าผนวกต่างๆ ที่ยึดไว้ (ภพ)

เมื่อภาวการณ์ดำเนินไปเช่นนี้ ความรู้สึกขุ่นมัวหม่นหมอง กังวล
 ผิดหวังต่างๆ ที่เกิดขึ้นทั้งหมด ซึ่งมีได้ถูกขุดทิ้งโดยสติและสัมปชัญญะ
 (ปัญญา) ก็จะเข้าหมักหมมทับถมในสันดาน มีผลต่อบุคลิกภาพ และ
 พฤติกรรมของบุคคลนั้น ตามวงจรปฏิจจสมุปบาทต่อไป เป็นการเสวย
 เวทนาอย่างที่เราเรียกว่าหมกตัวหรือผูกมัดตัว

ขอให้ตั้งข้อสังเกตง่ายๆ ว่า เมื่อมีตัวตน (ในความรู้สึก) เกิดขึ้น ก็
 ย่อมมีความกินเนื้อที่ เมื่อกินเนื้อที่ ก็มีขอบเขตหรือถูกจำกัด เมื่อถูกจำกัด
 ก็มีการแยกตัวออกต่างหาก เมื่อมีการแยกตัวออกต่างหาก ก็มีการแบ่งว่า

ตัวเราและมีใช้ตัวเรา เมื่อตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้ว ก็ขยายตัวเบ่งพองออก พร้อมด้วยความอยากได้ อยากแสดงต่อตัวตนอื่นๆ พลุ่งออกมา แต่ตัวตนและความอยากนั้นไม่สามารถขยายออกไปอย่างอิสระ ไม่มีที่สุด ต้องถูกฝืน กัดหรือข่มไว้ โดยบุคคลนั่นเอง ในกรณีที่เรามีความลำเอียงในการแสดงตัวแก่ผู้อื่นว่าตนเป็นคนดี หรือถ้าตนเองไม่กัดหรือข่มไว้ ปล่อยให้แสดงออกเต็มที่ ก็ย่อมเกิดการปะทะขัดแย้งในภายนอก และแม้แสดงออกได้เต็มที่ ก็ทำให้พลังในตนเองลดน้อยลง เสริมกำลังความอยากให้แรงยิ่งขึ้น และความรู้สึกพร่องให้มากขึ้นๆ ในคราวต่อไป เป็นการเพิ่มโอกาสให้แก่ความขัดแย้งและการปะทะ ที่จะแรงยิ่งขึ้น และหมดความเป็นตัวของตัวเองลงไปทุกที ความสมบูรณ์เต็มอยากจึงไม่มี และความกดดันขัดแย้งกระทบกระทั่งบีบคั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ในทุกกรณี

ตัวอย่างกรณีปลีกย่อยในชีวิตประจำวัน

ก. กับ ข. เป็นเพื่อนนักเรียนที่รักและสนิทสนมกัน ทุกวันมาโรงเรียน พบกันก็ยิ้มแย้มทักทายกัน วันหนึ่ง ก. เห็น ข. ก็ยิ้มแย้ม เข้าไปทักทายตามปกติ แต่ ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มด้วย ไม่พูดตอบ ก. จึงโกรธ ไม่พูดกับ ข. บ้าง ในกรณีนี้ กระบวนการจะดำเนินไปในรูปต่อไปนี้

๑. *อวิชา*: เมื่อเห็น ข. หน้าบึ้ง ไม่ยิ้มตอบ ไม่พูดตอบ ก. ไม่รู้ความจริงว่าเหตุผลต้นปลายเป็นอย่างไร และไม่ใช้ปัญญาพิจารณาเพื่อหาข้อเท็จจริงว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ มีอารมณ์ค้างอะไรมาจากที่อื่น
๒. *สังขาร*: ก. จึงคิดนึกปรุงแต่งสร้างภาพในใจไปต่างๆ ตามพื้นนิสัยตามทัศนคติ หรือตามกระแสความคิดที่เคยชินของตนว่า ข. จะต้อง

รู้สึกนึกคิดต่อตนเองอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วเกิดความฟุ้งซ่าน โกรธ มีมานะ เป็นต้น ตามพื้นกิเลสของตน

๓. **วิญญาน:** จิตของ ก. ชุ่นมัวไปตามกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมาปรุงแต่งเหล่านั้นคอยรับรู้การกระทำและอากัปภิกิริยาของ ข. ในแง่ในความหมายที่จะมาบ่อนความรู้สึกนึกคิดที่เป็นอยู่ในเวลานั้น เหมือนอย่างที่พูดกันว่า ยิ่งนึกก็ยิ่งเห็น ยิ่งคิดก็ยิ่งเป็นอย่างนั้น สีน้ากิริยาท่าทางต่างๆ ของ ข. จะเป็นเรื่องที่กระทบกระทั่ง ก. ไปเสียทั้งนั้น
๔. **นามรูป:** ความรู้สึก ภาพที่คิด ภาวะต่างๆ ของจิตใจ สีน้า กิริยาท่าทาง คือทั้งกายและใจทั้งหมดของ ก. คล้ายไปด้วยกันในทางที่จะแสดงออกมาเป็นผลรวม คือ ภาวะอาการของคนโกรธ คนบึ้งตึง คนงอน เป็นต้น (สุดแต่สังขาร) พร้อมทั้งจะทำงานร่วมไปกับวิญญานนั้น
๕. **สภาพัตตะ:** อายุตนะต่างๆ มีตา หู เป็นต้นของ ก. เฉพาะที่เกี่ยวข้องจะต้องใช้รับรู้เรื่องราวในกรณีนี้ ตีนตัว พร้อมทั้งจะทำหน้าที่รับความรู้สึกกันเต็มที
๖. **ผัสสะ:** สัมผัสกับลักษณะอาการแสดงออกต่างๆ ของ ข. ที่เดี๋ยวน่าสนใจ เกี่ยวข้องกับกรณีนั้น เช่น ความบุดั้ง ความกระด้าง ท่าทางดูหมิ่น ไม่ให้เกียรติ หรือเหยียดศักดิ์ศรี เป็นต้น
๗. **เวทนา:** รู้สึกไม่สบายใจ บีบคั้นใจ เจ็บปวดทรมตร้าว หรือเหี่ยวแห้งใจ
๘. **ตัณหา:** เกิดวิภวตัณหา อยากให้ภาพที่บีบคั้น ทำให้ไม่สบายใจนั้นพ้นหายอันตรธาน ถูกกด ถูกปราบ ถูกทำลายให้พินาศไปเสีย

๙. อุปาทาน: เกิดความยึดถือผูกใจต่อพฤติกรรมของ ข. ว่าเป็นสิ่งเกี่ยวข้องโดยเฉพาะกับตน กระทบต่อตน เป็นคู่กรณีกับตน ซึ่งจะต้องจัดการเอากันอย่างใดอย่างหนึ่ง
๑๐. ภพ: พฤติกรรมที่สืบเนื่องต่อไปของ ก. ตกอยู่ที่อิทธิพลของอุปาทาน เกิดเป็นกระบวนการพฤติกรรมจำเพาะอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองอุปาทานนั้น คือพฤติกรรมปฏิบัติกับ ข. (กรรมภพ); ภาวะชีวิตทั้งทางกายทางใจที่รองรับกระบวนการพฤติกรรมนั้น ก็สอดคล้องกันด้วย คือเป็นภาวะแห่งความเป็นปฏิบัติ กับ ข. (อุปัตติภพ)
- ๑๑.ชาติ: ก. เข้าสมรสรับเอาภาวะชีวิตที่เป็นปฏิบัตินั้น โดยมองเห็นความเป็นปฏิบัติระหว่างตนกับ ข. ชัดเจนลงไป แยกออกเป็นเรา-เขา มีตัวตนที่จะเข้าไปกระทำและถูกกระทบกระทั่งกับ ข.
๑๒. ชรามรณะ: ตัวตนที่เกิดขึ้นในภาวะปฏิบัตินั้น จะดำรงอยู่และเติบโตขึ้นได้ ต้องอาศัยความหมายต่างๆ ที่พ่วงติดมา เช่น ความเก่ง ความสามารถ ความมีเกียรติ ความมีศักดิ์ศรี และความเป็นผู้ชนะ เป็นต้น ซึ่งมีภาวะฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งอยู่ในตัว คือ ความด้อย ความไร้ค่า ไร้เกียรติ ความแพ้ เป็นต้น ทันทันที่ตัวตนนั้นเกิดขึ้น ก็ต้องถูกคุกคามด้วยภาวะขาดหลักประกันว่าตนจะได้เป็นอย่างที่ต้องการ และหากได้เป็น ภาวะนั้นจะยั่งยืนหรือทรงคุณค่าอยู่ได้ยาวนานเท่าใด คืออาจไม่ได้เป็น ก. ในฐานะปฏิบัติที่เก่ง ที่มีศักดิ์ศรี ที่ชนะ แต่เป็นปฏิบัติที่แพ้ ที่อ่อนแอ หรือที่ไม่สามารถรักษาเกียรติ ศักดิ์ศรี และความชนะไว้ได้ เป็นต้น ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ จึงเกิดแทรกอยู่ตลอดเวลา เริ่มตั้งแต่ทุกข์จากความหวังกลัวว่าอาจจะไม่สมหวัง ความเครียดและกระบวนการภายในการดิ้นรนเพื่อให้ตัวตนอยู่ในภาวะ

ที่ต้องการ ตลอดจนความผิดหวัง หรือแม้สมหวังถึงที่แล้ว แต่คุณค่าของมันก็ต้องจิตจางไปจากความชื่นชม

ความทุกข์ในรูปแบบต่างๆ เหล่านี้ ปกคลุมห่อหุ้มจิตใจให้หม่นหมองมืดมัว เป็นปัจจัยแก่วิชาที่จะเริ่มต้นวงจรต่อไปอีก

นอกจากนั้น ทุกข์เหล่านี้ยังเป็นเหมือนของเสียที่ระบายออกไม่หมด คั่งค้างหมักหมมอยู่ในวงจรคอยระบายพิษออกในรูปแบบต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ไป แก่ชีวิตทั้งของตนเองและผู้อื่น มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมครั้งต่อไป และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเขา ดังในกรณีของ ก. อาจใจไม่สบายชุนมัวไปทั้งวัน เรียบหนังสือและใช้ความคิดในวันนั้นทั้งหมดไม่ได้ผลดี พลอยให้แสดงกิริยาอาการไม่งาม วาจาไม่สุภาพต่อคนอื่นๆ เกิดความขัดแย้งกับคนเพิ่มขึ้นอีกหลายคน เป็นต้น

ถ้า ก. ปฏิบัติถูกต้องตั้งแต่ต้น วงจรปัญหาที่ไม่เกิดขึ้น คือ ก. เห็น ข. ไม่ยิ้มตอบ ไม่ทักตอบแล้ว ใช้ปัญญา จึงคิดว่า ข. อาจมีเรื่องไม่สบายใจ เช่น ถูกผู้ปกครองดุด่า ไม่มีเงินใช้ หรือมีเรื่องกลุ้มใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ค้างอยู่ พอคิดอย่างนี้ ก็ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งตัวจิตใจยังกว้างขวางเป็นอิสระ และกลับเกิดความกรุณา รู้สึกสงสารคิดช่วยเหลือ ข. อาจเข้าไปสอบถาม ปลอบโยน ช่วยหาทางแก้ปัญหา หรือให้โอกาสเขาที่จะอยู่สงบ เป็นต้น

แม้แต่เมื่อวงจรร้ายเริ่มขึ้นแล้ว ก็ยังอาจแก้ไขได้ เช่น วงจรหมุนไปถึงผัสสะ ได้รับรู้อาการกิริยาที่ไม่น่าพอใจของ ข. ทำให้ ก. เกิดทุกข์บีบคั้นใจขึ้นแล้ว แต่ ก. มีสติเกิดขึ้น แทนที่จะตกอยู่ที่อิทธิพลของวิภวตัณหาที่จะตามมาต่อไป ก็ตัดวงจรเสียโดยใช้ปัญญา พิจารณา

ข้อเท็จจริง และเกิดความรับรู้อย่างใหม่เกี่ยวกับการแสดงออกของ ข. คิด เหตุผลทั้งที่เกี่ยวกับการกระทำของ ข. และข้อควรปฏิบัติของตนเอง จิตใจ ก็เลยหายบีบคั้นชุ่มฉ่ำ กลับปลอดโปร่ง และคิดช่วยเหลือแก้ไขทุกข์ของ ข. ได้อีก

ดังนั้น เมื่อปัญญาหรือวิชาเกิดขึ้น จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระ ไม่ เกิดตัวตนขึ้นมาให้ถูกกระทบกระเทือน นอกจากจะไม่เกิดปัญหาสร้างทุกข์ แก่ตนแล้ว ยังทำให้เกิดกรุณาที่จะไปช่วยแก้ปัญหาลายทุกข์ให้แก่ผู้อื่น ด้วย ตรงข้ามกับอวิชา ซึ่งเป็นตัวชักนำเข้าสู่สังสารวัฏ ทำให้เกิดตัณหา อุปาทาน สร้างตัวตนขึ้นมาจำกัดตัวเองสำหรับให้ถูกกระทบกระเทือน ทุกข์เป็นปัญหาแก่ตนเอง และมักขยายทุกข์ก่อปัญหาให้แก่ผู้อื่นกว้างขวาง ออกไปด้วย

ก่อนจะผ่านตัวอย่างปลีกย่อยนี้ไป เห็นควรย้ำข้อควรระวัง บ้างอย่างไว้ เพื่อให้มองเห็นหลักปฏิจลสัมปะบาทอบด้านมากขึ้น

- ในสถานการณ์จริง วงจรหรือกระบวนการทั้งหมดที่กล่าวถึง ในตัวอย่างข้างต้น เป็นไปได้อย่างรวดเร็วตลอดสายเพียงชั่ว แวบเดียว เช่น นักเรียนบางคนทราบข่าวสอบตก คนทราบข่าว การสูญเสียบุคคลผู้เป็นที่รัก หญิงเห็นชายคนรักอยู่กับหญิง อื่น เป็นต้น เสียใจมาก ตกใจมาก อาจเข้าอ่อนทรงตัวไม่อยู่ อาจร้องกรี๊ด หรืออาจเป็นลมล้มพับไปทันที ยิ่งความยึดติดถือ มั่นเหนียวทำให้เราคารุนแรงเท่าใด ผลก็ยิ่งรุนแรงมากขึ้นเท่านั้น
- ขอย้ำอีกว่า ความเป็นปัจเจกในกระบวนการนี้ ไม่จำเป็นต้อง เป็นไปอย่างเรียงลำดับกาล เช่น ซอล์ด กระดานดำ พื้นสีดำ สะอาด และการเขียน เป็นปัจเจกแห่งตัวหนังสือสีขาว (ที่ มองเห็นบนกระดานดำ)

- การอธิบายหลักปัจฉิมบทมุ่งให้เข้าใจกฎธรรมดา หรือ กระบวนการที่เป็นไปอยู่ตามธรรมชาติเป็นสำคัญ เพื่อให้มองเห็นสาเหตุและจุดที่จะต้องแก้ไข ส่วนรายละเอียดของการแก้ไขหรือวิธปฏิบัติไม่ใช่เรื่องของปัจฉิมบทโดยตรง แต่เป็นเรื่องของมรรคหรือมัชฌิมาปฏิปทาที่จะกล่าวข้างหน้า

อย่างไรก็ดี ตัวอย่างที่กล่าวมานี้ มุ่งความเข้าใจง่ายเป็นสำคัญ บางตอนจึงมีความหมายผิวเผิน ไม่ให้ความเข้าใจแจ่มแจ้งลึกซึ้งเพียงพอ โดยเฉพาะหัวข้อที่ยากๆ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร และโสกะปริเทวะทำให้วงจรเริ่มต้นใหม่ เป็นต้น ตัวอย่างข้างบนที่แสดงในข้อ อวิชชา เป็นเรื่องที่มีได้เกิดขึ้นเป็นสามัญ ในทุกช่วงขณะของชีวิต ชวนให้เห็นไปได้ว่า มนุษย์ปุถุชนสามารถเป็นอยู่ในชีวิตประจำวันโดยไม่มีอวิชชาเกิดขึ้นเลย หรือเห็นว่า ปฏิจจสมุปบาท ไม่ใช่หลักธรรมที่แสดงความจริงเกี่ยวกับชีวิตอย่างแท้จริง จึงเห็นว่า ควรอธิบายความหมายลึกซึ้งของบางหัวข้อที่ยากให้ละเอียดชัดเจนออกไปอีก

ความหมายลึกลงไปขององค์ธรรมบางข้อ

ตามปกติ มนุษย์ปุถุชนทุกคน เมื่อประสบสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรืออยู่ในสถานการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแปลความหมาย ตัดสินสิ่งหรือเหตุการณ์นั้น พร้อมทั้งคิดหมายตั้งเจตจำนง แสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่างๆ ตามความโน้มเอียง หรือตามแรงผลักดันต่อไปนี้ คือ

๑. ความใฝ่ในการสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ (กาม)
๒. ความใฝ่หรือห่วงในความมีอยู่คงอยู่ของตัวตน ตลอดจนการที่ตัวตนจะได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และการที่จะดำรงอยู่ในภาวะที่อยากเป็นนั้นยั่งยืนตลอดไป (ภพ)

๓. ความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจ ทฤษฎี แนวคิด ที่สั่งสมอบรมมา และยึดถือเชิดชูไว้ (ทิวฐิติ)
๔. ความหลง ความไม่เข้าใจ คือ ความไม่ตระหนักรู้ และไม่กำหนดรู้ ความเป็นมาเป็นไป เหตุ ผล ความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ หรือ เหตุการณ์ทั้งหลายตามสภาวะโดยธรรมชาติของมันเอง ความหลงผิดว่ามีตัวตนที่เข้าไปกระทำและถูกกระทำกับสิ่งต่างๆ ไม่มองเห็นความสัมพันธ์ทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งสภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย พุดสั้นๆ ว่า ไม่รู้เห็นตามที่มันเป็น แต่รู้เห็นตามที่คิดว่ามันเป็น หรือ คิดให้มันเป็น (อวิชชา)

โดยเฉพาะข้อ ๓ และ ๔ จะเห็นได้ว่าเป็นสภาพที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน คือ เมื่อไม่ได้กำหนดรู้ ไม่เข้าใจชัด หรือหลงเพลินไป ก็ย่อมทำไปตามความเห็น ความเชื่อถือ ความเข้าใจที่สั่งสมอบรมมาก่อน หรือ แนวคิดความประพฤติที่ยึดถือเคยชินอยู่

อนึ่ง ข้อ ๓ - ๔ นี้ มีความหมายกว้างขวางมาก รวมไปถึงทัศนคติ แบบแผน ความประพฤติต่างๆ ที่เป็นผลมาจากการศึกษาอบรมนิสัย ความเคยชิน ค่านิยมหรือคตินิยมทางสังคม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ แสดงอิทธิพลสัมพันธ์กับข้อที่ ๑ และ ๒ กลายเป็นตัวการกำหนดและควบคุมความรู้สึกนึกคิดและพฤติกรรมรวมทั้งหมดของบุคคล ตั้งต้นแต่จะทำให้ชอบอะไร ต้องการอะไร จะสนองความต้องการของตนในรูปแบบและทิศทางใด แสดงพฤติกรรมออกมาอย่างไร คือเป็นสิ่งที่แฝงอยู่ลึกซึ้งในบุคคล และคอยบัญชาพฤติกรรมของบุคคลนั้น โดยเจ้าตัวไม่รู้ตัวเลย

ในความเข้าใจตามปกติ บุคคลนั้นย่อมรู้สึกว่าเขากำลังกระทำ กำลังประพฤติอย่างนั้นๆ ด้วยตนเอง ตามความต้องการของตนเองอย่าง เต็มที่ แต่แท้จริงแล้ว นับเป็นความหลงผิดทั้งสิ้น เพราะถ้าสืบสาวลงไปให้ ชัดว่า เขาต้องการอะไรแน่ ทำไมเขาจึงต้องการสิ่งที่เขาต้องการอยู่นั้น ทำไมเขาจึงกระทำอย่างที่เขาทำอยู่นั้น ทำไมจึงประพฤติอย่างที่เขาประพฤติ อยู่นั้น ก็จะเห็นว่า ไม่มีอะไรที่เป็นตัวของเขาเองเลย เป็นแบบแผนความ ประพฤติที่เขาได้รับถ่ายทอดในการศึกษาอบรมบ้าง วัฒนธรรมบ้าง ความ เชื่อถือทางศาสนาบ้าง เป็นความนิยมในทางสังคมบ้าง เขาเพียงแต่เลือก และกระทำในขอบเขตแนวทางของสิ่งเหล่านี้ หรือทำให้แปลกไปอย่างใด อย่างหนึ่ง โดยเอาสิ่งเหล่านี้เป็นหลักคิดแยกออกไปและสำหรับเทียบเคียง เท่านั้นเอง สิ่งที่เขายึดถือว่าเป็นตัวตนของเขานั้น จึงไม่มีอะไรออกไปจาก สิ่งที่อยู่ในข้อ ๑ ถึง ๔ (ทั้งหมดอยู่ในชั้น ๕) เท่านั้นเอง สิ่งเหล่านี้ นอกจากไม่มีตัวตนแล้ว ยังเป็นพลังผลักดันที่อยู่พ้นอำนาจควบคุมของเขา ด้วย จึงไม่มีทางเป็นตัวตนของเขาได้เลย

ในทางธรรมเรียกสิ่งทั้งสี่นี้ว่า **อาสวะ** แปลตามรูปศัพท์ว่า สิ่งที่ไม่ หลงชานไปทั่ว หรืออีกนัยหนึ่งว่า สิ่งที่หมักหมมหรือหมักดอง หมายความว่า เป็นสิ่งที่หมักดองสันดาน คอยมอมพุ้นจิตใจไว้ และเป็นสิ่งที่หลงชานไป อาบย้อมจิตใจเมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะคนจะรับรู้อะไรทางอายตนะ ใด หรือจะคิดนึกสิ่งใด อาสวะเหล่านี้ก็เกี่ยวกำซาบชานไปแสดงอิทธิพล อาบย้อมมอมมัวสิ่งที่รับรู้เข้ามาและความนึกคิดนั้นๆ แทนที่จะเป็น อารมณ์ของจิตและปัญญาล้วนๆ กลับเสมือนเป็นอารมณ์ของอาสวะไป ทั้งหมด ทำให้ไม่ได้ความรู้ความคิดที่บริสุทธิ์ และเป็นเหตุก่อกุศลก่อบัญญา เรื่อยไป

อาสวะอย่าง¹ที่ ๑ เรียกว่า กามาสวะ¹ ที่ ๒ เรียกว่า ภวาสวะ¹ ที่ ๓ เรียกว่า ทิฏฐาสวะ¹ ที่ ๔ เรียกว่า อวิชชาสวะ¹

อาสวะ ๔ นี้ เป็นการแสดงตามแนวอภิธรรม ในพระสูตรท่านนิยมแบ่งอาสวะเพียง ๓ อย่าง คือ ไม่มีทิฏฐาสวะ ทั้งนี้พอจับเหตุผลได้ว่า เป็นเพราะในพระสูตรท่านกำหนดเฉพาะอาสวะที่เป็นตัวเจ้าของบทบาทเด่นชัด ท่านไม่ระบุทิฏฐาสวะ เพราะอยู่ระหว่างอวิชชา กับภวาสวะ กล่าวคือ ทิฏฐาสวะ อาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัวแล้วแสดงอิทธิพลออกทางภวาสวะ ส่วนในอภิธรรม ท่านต้องการจำแนกให้ละเอียดจึงแสดงเป็น ๔⁷⁰

จึงเห็นได้ว่า อาสวะต่างๆ เหล่านี้ เป็นที่มาแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนทุกคน เป็นตัวการที่ทำให้มนุษย์หลงผิด มองเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นตัวตนของตน อันเป็นอวิชชาขั้นพื้นฐานที่สุด แล้วบังคับบัญชาให้นึกคิดปรุงแต่ง แสดงพฤติกรรม และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจของมัน โดยไม่รู้ตัว เป็นขั้นเริ่มต้นวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาท คือเมื่ออาสวะเกิดขึ้น อวิชชาก็เกิดขึ้น แล้วอวิชชาที่เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในภาวะที่แสดงพฤติกรรมด้วยความหลงว่าตัวตนทำเช่นนั้น จะพูดแย้งย้อนความเสียก็ได้ว่า มนุษย์ไม่เป็นตัวของตัวเอง เพราะพฤติกรรมถูกบังคับบัญชาด้วยสังขารที่เป็นแรงขับไว้สำนักทั้งสิ้น

⁷⁰ *อาสวะ ๓* = กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ. ดูที่.ม.๑๐/๗๖/๙๖; ส.สพ.๑๘/๕๐/๓๑๑๕, ๑๒๑

อาสวะ ๔ = กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ. ดู อภิ.วิ.๓๕/๙๖๑/๕๐๔, ๑๒๑

ในภาษาอังกฤษแปลอาสวะกันต่างๆ เช่นว่า *inflowing impulses* หรือ *influxes* หรือ *biases* หรือ *cankers* และแปลอาสวะ ๔ นั้นว่า *sense-gratification, becoming* หรือ *self-centered pursuits, views* และ *ignorance* ตามลำดับ

ม.อ.๑/๙๓ ว่า ทิฏฐาสวะรวมลงในภวาสวะ เพราะความมอภกในภาพที่ดี ความติดใจในฉานก็ดี ย่อมมีสัสตติทิวฐิตีและอุจเฉททิวฐิตีประกอบอยู่ด้วย; คำอธิบายทั่วไป ดู พุ.จ.๓๐/๗๐/๑๕; ที.อ.๓/๒๓๐; วินย.ฎีกา.๑/๔๗๖

กล่าวโดยสรุปเพื่อตัดตอนให้ชัด ภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา ตามแนวปฏิบัติสมุพบาท คือ ไม่รู้ตระหนักรู้ว่า สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรมส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลายๆ ทำให้กระแสนั้น อยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา หรือพูดให้ง่ายขึ้นว่า บุคคลก็คือ ผลรวมแห่งความรู้สึกนึกคิด ความปรารถนา ความเคยชิน ความโน้มเอียง ทศนคติ ความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อถือ (ตั้งแต่ขั้นหยาบที่ผิดหรือไม่มีเหตุผล จนถึงขั้นละเอียดที่ถูกต้องและมีเหตุผล) ความคิดเห็น ความรู้สึก ในคุณค่าต่างๆ ฯลฯ ทั้งหมดในขณะนั้นๆ ที่เป็นผลมาจากการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การศึกษาอบรม และปฏิภิกิริยาต่าง ๆ ทั้งที่เกิดขึ้นภายใน และที่มีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย อันกำลังดำเนินไปอยู่ตลอดเวลา

เมื่อไม่ตระหนักรู้เช่นนี้ จึงยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้ได้อย่างหนึ่ง เป็นตัวตนของตนในขณะหนึ่งๆ เมื่อยึดถือสิ่งเหล่านี้เป็นตัวตน ก็คือถูกสิ่งเหล่านั้นหลอกเอา จึงเท่ากับตกอยู่ในอำนาจของมัน ถูกมันชักจูงบังคับเอาไว้ เห็นว่าตัวตนนั้นเป็นไปต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจว่า ตนเองกำลังทำการต่างๆ ตามความต้องการของตน เป็นต้น

ที่กล่าวมานี้ นับว่าเป็นคำอธิบายในหัวข้ออวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ในระดับที่จัดว่าละเอียดลึกซึ้งกว่าก่อน ส่วนหัวข้อต่อจากนี้ไปถึงเวทนา เห็นว่าไม่ยากนัก พอจะมองเห็นได้ตามคำอธิบายที่กล่าวมาแล้ว จึงข้ามมาถึงตอนสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเป็นช่วงของกิเลสเหมือนกัน

ตัณหาทั้ง ๓ อย่างที่พูดถึงมาแล้วนั้น ก็คืออาการแสดงออกของตัณหาอย่างเดียวกัน และมีอยู่เป็นสามัญโดยครบถ้วนในชีวิตประจำวันของปุถุชนทุกคน แต่จะเห็นได้ต่อเมื่อวิเคราะห์ดูสภาพการทำงานของจิตในส่วนลึก เริ่มแต่ มนุษย์ไม่รู้ไม่เข้าใจและไม่รู้จักมองสิ่งทั้งหลายในรูปของกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยต่างๆ ตามธรรมชาติ จึงมีความรู้สึกมีว่าๆ อยู่ว่ามีตัวตนของตนอยู่ในรูปใดรูปหนึ่ง มนุษย์จึงมีความอยากที่เป็นพื้นฐานสำคัญคือ ความอยากมีอยู่เป็นอยู่ หรืออยากมีชีวิตอยู่ ซึ่งหมายถึงความอยากให้ตัวตนในความรู้สึกมีว่าๆ นั้นคงอยู่ยั่งยืนต่อไป⁷¹

แต่ความอยากเป็นอยู่นี้ สัมพันธ์กับความอยากได้ คือไม่ใช่อยากเป็นอยู่เฉยๆ แต่อยากอยู่เพื่อแสวงสิ่งที่อยากได้ คือเพื่อแสวงสิ่งที่จะให้สุข เวทนาสนองความต้องการของตนต่อไป จึงกล่าวได้ว่า ที่อยากเป็นอยู่ ก็เพราะอยากได้ เมื่ออยากได้ ความอยากเป็นอยู่ก็ยิ่งรุนแรงขึ้น

เมื่อความอยากเป็นอยู่รุนแรง อาจเกิดกรณีที่ ๑ คือ ไม่ได้สิ่งที่อยากทันอยาก จึงเกิดปฏิกิริยาขึ้น คือ ภาพ หรือความมีชีวิตเป็นอยู่ในขณะนั้น ไม่เป็นที่น่าชื่นชม ชีวิตขณะนั้นเป็นที่ขัดใจ ทนไม่ได้ อยากให้ดับสูญไปเสีย ความอยากให้ดับสูญจึงติดตามมา แต่ทันทีที่นั่นเอง ความอยากได้ก็แสดงตัวออกมามาก จึงกล่าวว่าถ้าดับสูญไปเสีย ก็จะได้ไม่เสวยสุขเวทนาที่อยากได้ต่อไป ความอยากเป็นอยู่จึงเกิดตามติดมากอีก

ในกรณีที่ ๒ ไม่ได้สิ่งที่อยาก หรือกรณีที่ ๓ ได้ไม่เต็มขีดที่อยาก ได้ไม่สมอยาก หรือกรณีที่ ๔ ได้แล้วอยากได้อันต่อไป กระบวนการก็ดำเนินไปในแนวเดียวกัน แต่กรณีที่น่าว่าเป็นพื้นฐานที่สุดและครอบคลุมกรณีอื่นๆ ทั้งหมด ก็คืออยากยิ่งๆ ขึ้นไป

⁷¹ ในที่นี้ แปลกตามตัณหาว่า อยากได้ ภาวตัณหาว่า อยากเป็นอยู่ วิภวตัณหาว่า อยากให้ดับสูญ

เมื่อกำหนดจับลงที่ขณะหนึ่งขณะใดก็ตาม จะปรากฏว่า มนุษย์กำลังแสหากภาวะที่เป็นสุขกว่าขณะที่กำหนดนั้นเสมอไป ปุถุชนจึงปิดหรือผลทิ้งจากขณะปัจจุบันทุกขณะ ขณะปัจจุบันแต่ละขณะ เป็นภาวะชีวิตที่ทนอยู่ไม่ได้ อยากให้ดับสูญหมดไปเสีย อยากให้ตนพ้นไป ไปหาภาวะที่สนองความอยากได้ต่อไป ความอยากได้ อยากอยู่ อยากไม่อยู่ จึงหมุ่นเวียนอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ปุถุชน แต่เป็นวงจรที่ละเอียดชนิดทุกขณะจิต อย่างที่แต่ละคนไม่รู้ตัวเลยว่า ชีวิตที่เป็นอยู่แต่ละขณะของตน ก็คือ การดิ้นรนให้พ้นไปจากภาวะชีวิตในขณะเก่า และแสหาสิ่งสนองความต้องการในภาวะชีวิตใหม่อยู่ทุกขณะนั่นเอง

เมื่อสืบสาวลงไป ย่อมเห็นได้ว่า ตัณหาเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากอวิชชา นั่นเอง กล่าวคือ เพราะไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น ไม่รู้จักมันในฐานะกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน จึงเกิดความเห็นผิดพื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องตัวตนขึ้นมาในรูปใดรูปหนึ่ง คือ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวตน เป็นขึ้นเป็นอัน เป็นแน่นอนตายตัว ซึ่งจะยั่งยืนอยู่ได้^{72.1} หรือไม่ก็เห็นว่าสิ่งทั้งหลายแตกดับสูญสิ้นสลายตัวหมดไปได้เป็นลึๆ เป็นซึ้นๆ เป็นอันๆ ไป^{342.2}

มนุษย์ปุถุชนทุกคนมีความเห็นผิดในรูปละเอียดอยู่ในตัวทั้งสองอย่าง จึงมีตัณหา ๓ อย่างนั้น คือ เพราะเข้าใจผิดมัวอยู่ในจิตส่วนลึกว่า สิ่งทั้งหลายมีตัวตนยั่งยืนแน่นอนเป็นขึ้นเป็นอัน จึงเกิดความอยาก ใน

^{72.1} สัสตทิกัญฐิ = ความเห็นว่ายั่งยืนตายตัว ^{342.2} อุจเจททิกัญฐิ = ความเห็นว่าขาดสูญ ตัดขาดลอยตัว

ทั้งสองอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดว่ามีตัวตนในรูปใดรูปหนึ่งทั้งสิ้น อย่างแรกชัดอยู่แล้ว แต่อย่างหลังอธิบายสั้นๆ ได้ว่า เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายมีตัวตน เป็นขึ้นเป็นอันเป็นส่วนๆ จึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ หรือตัวตนเหล่านี้ สูญสิ้นดับหาย ขาดห้วงหมดไปได้

ความเป็นอยู่ หรือภาวตัณหาได้ และในอีกด้านหนึ่ง ด้วยความไม่รู้ไม่แน่ใจ ก็เข้าใจไปได้อีกแนวหนึ่งว่า สิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันแต่ ละส่วนละส่วนไป มันสูญสิ้นหมดไป ขาดหายไปได้ จึงเกิดความอยาก ใน ความไม่เป็นอยู่ หรือวิภาวตัณหาได้

ความเห็นผิดทั้งสองนี้ สัมพันธ์กับตัณหาในรูปของการเปิดโอกาส หรือช่องทางให้ ถ้ารู้เข้าใจเห็นเสียแล้วว่า สิ่งทั้งหลายเป็นกระแส เป็น กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ก็ย่อมไม่มีตัวตนที่จะ ยั่งยืนตายตัวเป็นขึ้นเป็นอันได้ และก็ย่อมไม่มีตัวตนเป็นขึ้นเป็นอันที่จะ หายจะขาดสูญไปได้ ภาวตัณหาและวิภาวตัณหาที่ไม่มีฐานที่ก่อตัวได้ ส่วน กามตัณหา นั้น ก็ย่อมสืบเนื่องมาจากความเห็นผิดทั้งสองนั้นด้วย เพราะ กลัวว่าตัวตนหรือสุขเวทนาที่ตามจะขาดสูญ สิ้นหายหมดไปเสีย จึงเรวร้อน แสหาสุขเวทนาแก่ตน และเพราะเห็นว่าสิ่งทั้งหลายเป็นตัวเป็นตนเป็นขึ้น เป็นอันแน่นอนคงตัวอยู่ได้ จึงดิ้นรนไขว่คว้า กระทำย่ำให้หนักแน่นให้ มั่นคงอยู่ให้ได้

ในรูปที่หยาบ ตัณหาแสดงอาการออกมาเป็นการดิ้นรนแสหาสิ่ง สอนองความต้องการต่างๆ การแสหาภาวะชีวิตที่ให้สิ่งสนองความต้องการ เหล่านั้น ความเบื่อหน่ายสิ่งที่มีแล้ว ได้แล้ว เป็นแล้ว ความหมดอาลัยตาย อยากริ่ทนอยู่ไม่ได้โดยไม่มีสิ่งสนองความต้องการใหม่ๆ เรื่อยๆ ไป

ภาพที่เห็นได้ชัดก็คือ มนุษย์ที่เป็นตัวของตัวเองไม่ได้ ถ้า ปราศจากสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ แล้ว ก็มีแต่ความเบื่อ หน่ายว่าเหวทนาไม่ไหว ต้องเที่ยวดิ้นรนไขว่คว้าสิ่งสนองความต้องการ ใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เพื่อหนีจากภาวะเบื่อหน่ายตัวเอง ถ้าขาดสิ่งสนอง ความต้องการ หรือไม่ได้ตามที่ต้องการเมื่อใด ก็ผิดหวัง หมดอาลัยตาย อยากริ่ เบื่อตัวเอง ชังตัวเอง ความสุขความทุกข์จึงขึ้นต่อปัจจัยภายนอก

อย่างเดียว เวลาว่างจึงกลับเป็นโทษเป็นภัยแก่มนุษย์ได้ทั้งส่วนบุคคลและสังคม

ความเบื่อหน่าย ความซึมเศร้า ความว้าเหว่ ความไม่พอใจ จึงมีมากขึ้น ทั้งที่มีสิ่งสนองความต้องการมากขึ้น และการแสวงหาความปรนเปรอทางประสาทสัมผัสต่างๆ จึงหยาบและร้อนแรงยิ่งขึ้น การติดสิ่งเสพติดต่างๆ ก็ดี การใช้เวลาว่างทำความผิดความชั่วของเด็กวัยรุ่นก็ดี ถ้าสืบค้นลงไปในจิตใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเห็นว่าสาเหตุสำคัญ ก็คือ ความทนอยู่ไม่ได้ ความเบื่อหน่ายจะหนีไปให้พ้นจากภพที่เขาเกิดอยู่ในขณะนั้นนั่นเอง

ในกรณีที่มีการศึกษาอบรม การได้รับคำแนะนำสั่งสอนทางศาสนา การมีความเชื่อถือในทางที่ถูกต้อง การยึดถือในอุดมคติที่ด้งามต่างๆ (ในข้ออวิชา) ตัดทอนยอมถูกชักจูงมาใช้ในทางที่ดีได้ จึงมีการทำดีเพื่อจะได้เป็นคนดี การขยันหมั่นเพียร เพื่อผลที่หมายระยะยาว การบำเพ็ญประโยชน์เพื่อเกียรติคุณหรือเพื่อไปเกิดในสวรรค์ การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ตลอดจนการอาศัยตัดทอนเพื่อละตัดทอนก็ได้

กิเลสที่สืบเนื่องจากตัณหา ได้แก่ **อุปาทาน** (ความยึดมั่นถือมั่น) ซึ่งมี ๔ อย่าง คือ

๑. กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม⁷³ (clinging to sensuality): เมื่ออยากได้ ดิ้นรนแสหา ก็ยึดมั่นติดพันในสิ่งที่อยากได้นั้นเมื่อได้แล้ว ก็ยึดมั่นเพราะอยากสนองความต้องการให้ยิ่งขึ้นไป และกลัวหลุดลอยพราวไปเสีย ถ้าแม้ผิดหวังหรือพราวไป ก็ยังปักใจมั่นด้วย

⁷³ กาม = สิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง ๕ และความใคร่ในสิ่งสนองความต้องการเหล่านั้น

ความผูกใจอาลัย ความยึดมั่นแน่นแฟ้นขึ้นเพราะสิ่งสนองความต้องการต่างๆ ไม่ให้ภาวะเต็มอิ่มหรือสนองความต้องการได้เต็มขีดที่อยากจริงๆ ในคราวหนึ่งๆ จึงพยายามเพื่อเข้าถึงขีดที่เต็มอยากนั้นด้วยการกระทำอีกๆ และเพราะสิ่งเหล่านั้นไม่ใช่ของของตนแท้จริง จึงต้องยึดมั่นไว้ด้วยความรู้สึกงูใจตนเองว่าเป็นของตนในแง่ใดแง่หนึ่งให้ได้ ความคิดจิตใจของปุถุชนจึงไปยึดติดผูกพันข้องอยู่กับสิ่งสนองความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ ปลอดภัย เป็นอิสระ และเป็นกลางได้ยาก

๒. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทฤษฎีหรือทิวฐิต่างๆ (clinging to views): ความอยากให้เป็นหรือไม่ให้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ตนต้องการ ย่อมทำให้เกิดความเอนเอียงที่จะยึดมั่นในทิวฐิต ทฤษฎี หรือหลักปรัชญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เข้ากับความต้องการของตน ความอยากได้สิ่งสนองความต้องการของตน ก็ทำให้ยึดมั่นในหลักการ แนวคิดความเห็นลัทธิ ความเชื่อถือ หลักคำสอนที่สนองหรือเป็นไปเพื่อสนองความต้องการของตน เมื่อยึดถือความเห็นหรือหลักความคิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็นของตนแล้ว ก็ผนวกเอาความเห็นหรือหลักความคิดนั้น เป็นตัวตนของตนไปด้วย จึงนอกจากจะคิดนึกและกระทำการต่างๆ ไปตามความเห็นนั้นๆ แล้ว เมื่อมีทฤษฎีหรือความเห็นอื่นๆ ที่ขัดแย้งกับความเห็นที่ยึดไว้นั้น ก็รู้สึกว่าเป็นการคุกคามต่อตัวตนของตนด้วย เป็นการเข้ามาบีบคั้นหรือจะทำลายตัวตนให้เสื่อม ด้อย พร่องลง หรือสลายตัวไป อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงต้องต่อสู้รักษาความเห็นนั้นไว้เพื่อศักดิ์ศรีเป็นต้นของตัวตน จึงเกิดการขัดแย้งที่แสดงออกภายนอก เกิดการผูกมัดตัวให้คับแคบ สร้างอุปสรรค กักปัญญาของตนเอง ความคิดเห็นต่างๆ ไม่เกิดประโยชน์ตามความหมาย

และวัตถุประสงค์แท้ๆ ของมัน ทำให้ไม่สามารถถือเอาประโยชน์จากความรู้อื่นๆ และไม่สามารถรับความรู้ต่างๆ ได้เท่าที่ควรจะเป็น⁷⁴

๓. สลัฟฟตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต (clinging to mere rule and ritual) ความอยากได้ อยากเป็นอยู่ ความกลัวต่อความสูญสลายของตัวตน โดยไม่เข้าใจกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ผสมกับความยึดมั่นในทิวฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ประพฤติปฏิบัติไปตามๆ กันอย่างมมงาย ในสิ่งที่นิยมว่าซลัง ว่าศักดิ์สิทธิ์ ที่จะสนองความอยากของตนได้ ทั้งที่ไม่มองเห็นความสัมพันธ์โดยทางเหตุผล

ความอยากให้ตัวตนคงอยู่ มีอยู่ และความยึดมั่นในตัวตน แสดงออกมามากมาย นอก หรือทางสังคม ในรูปของความยึดมั่น ในแบบแผนพฤติกรรมต่างๆ การทำสืบๆ กันมา ระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธี ตลอดจนสถาบันต่างๆ ที่แน่นอนตายตัว ว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ตระหนักรู้ในความหมาย คุณค่า วัตถุประสงค์ และความสัมพันธ์ โดยเหตุผล กลายเป็นว่า มนุษย์สร้างสิ่งต่างๆ เหล่านี้ขึ้นมาเพื่อกีดกัน ปิดล้อมตัวเอง และทำให้แข็งทื่อ ยากแก่การปรับปรุงตัวและการที่จะได้รับประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายที่ตนเข้าไปสัมพันธ์

ในเรื่องสลัฟฟตูปาทานนี้ มีคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุ ตอนหนึ่ง ที่เห็นว่าจะช่วยให้ความหมายชัดเจนขึ้นอีก ดังนี้

“เมื่อมาประพฤติศีล หรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ไม่ทราบความมุ่งหมาย ไม่คำนึงถึงเหตุผล ได้แต่ลงสันนิษฐานเอาเสียว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ เมื่อลงได้ปฏิบัติ

⁷⁴ ทิวฏฐิที่สนองตมเหตุขั้นพื้นฐานที่สุด ก็คือ สัสตตทิวฏฐิ กับ อุจเจททิวฏฐิ และทิวฏฐิที่อยู่ในเครือเดียวกัน

ของศักดิ์สิทธิ์แล้ว ย่อมต้องได้รับผลดีเอง ฉะนั้น คนเหล่านี้จึงสมาทานศีล หรือประพฤตินิระหะ แต่เพียงตามแบบฉบับ ตามตัวอักษร ตามประเพณี ตามตัวอย่าง ที่สืบปรัมปรากันมาเท่านั้น ไม่เข้าถึงเหตุผลของสิ่งนั้นๆ แต่เพราะอาศัยการประพฤติกกระทำมาจนชิน การยึดถือจึงเหนียวแน่น เป็นอุปาทานชนิดแก้ไขยาก...ต่างจากอุปาทานข้อที่สองข้างต้น ซึ่งหมายถึงการถือในตัวทิวัจฉิ หรือความคิดความเห็นที่ผิด ส่วนข้อนี้ เป็นการยึดถือในตัวการปฏิบัติ หรือการกระทำทางภายนอก”⁷⁵

๔. อัตตวาหุพาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน (clinging to the ego-belief): ความรู้สึกว่ามีตัวตนที่แท้จริงนั้น เป็นความหลงผิดที่มีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ช่วยเสริมความรู้สึกนี้อีก เช่น ภาษอันเป็นถ้อยคำสมมติสำหรับสื่อความหมาย ที่ชวนให้มนุษย์ผู้ติดบัญญัติมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกันเป็นตัวตนที่คงที่ แต่ความรู้สึกนี้กลายเป็นความยึดมั่นเพราะค้นหาเป็นปัจจัย กล่าวคือ เมื่ออยากได้ ก็ยึดมั่นว่ามีตัวตนที่เป็นผู้ได้รับและเสวยสิ่งที่อยากนั้น มีตัวตนที่เป็นเจ้าของสิ่งที่ได้นั้น เมื่ออยากเป็นอยู่ ก็อยากให้มีตัวตนอันใดอันหนึ่งเป็นอยู่ เมื่ออยากไม่เป็นอยู่ ก็ยึดในตัวตนอันใดอันหนึ่งที่จะให้สูญสลายไป เมื่อกลัวว่าตัวตนจะสูญสลายไป ก็ยิ่งตะเกียกตะกายย้ำความรู้สึกในตัวตนให้แน่นและแน่นหนักขึ้นไปอีก

ที่สำคัญคือ ความอยากนั้นสัมพันธ์กับความรู้สึกว่ามีเจ้าของผู้มีอำนาจควบคุม คือ มีตัวตนที่เป็นนายบังคับบัญชาสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างที่ยอยากให้เป็นได้ และก็ปรากฏว่ามีการบังคับบัญชาได้สมปรารถนาบ้าง

⁷⁵ พระอริยหนทมนี, *หลักพระพุทธศาสนา* (สุวิธานน์, ๒๕๔๙) หน้า ๖๐

เหมือนกัน จึงหลงผิดไปว่ามีตัวฉันหรือตัวตนของฉันที่เป็นเจ้าของ เป็นนายบังคับสิ่งเหล่านั้นได้ แต่ความจริงมีอยู่ว่า การบังคับบัญชานั้น เป็นไปได้เพียงบางส่วนและชั่วคราวเท่านั้น เพราะสิ่งที่ยึดว่าเป็นตัวตนนั้น ก็เป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่งในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถบังคับบัญชาสิ่งอื่นๆ ที่เข้าไปยึด ให้เป็นไปตามที่อยากให้เป็นได้ถาวรและเต็มอากจรจริงๆ การที่รู้สึกว่าเป็นเจ้าของควบคุมบังคับบัญชาได้อยู่บ้าง แต่ไม่เต็มสมบูรณ์จริงๆ เช่นนี้ กลับเป็นการย้ำความหมายมั่น และตะเกียกตะกายเสริมความรู้สึกว่าตัวตนให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีก

เมื่อยึดมั่นในตัวตนด้วยอุปาทาน ก็ไม่รู้จักรที่จะจัดการสิ่งต่างๆ ตามเหตุตามปัจจัยที่จะให้มันเป็นอย่างนั้นๆ กลับหลงมองความสัมพันธผิด ยกเอาตัวตนขึ้นยึดไว้ในฐานะเจ้าของที่จะบังคับควบคุมสิ่งเหล่านั้นตามความปรารถนา เมื่อไม่ทำตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และสิ่งเหล่านั้นไม่เป็นไปตามความปรารถนา ตัวตนก็ถูกบีบคั้นด้วยความปรองเลื่อมต้อยและความสูญสลาย ความยึดมั่นในตัวตนนั้นนับว่าเป็นข้อสำคัญเป็นพื้นฐานของความยึดมั่นข้ออื่นๆ ทั้งหมด

ความหมายง่ายๆ แง่หนึ่งสำหรับแสดงความสัมพันธ์ภายในวงจรปรัชญาจิตสมุปปาทช่วงนี้ เช่น เมื่อประสบสิ่งใด ได้รับเวทนาอันอร่อย ก็เกิดตณหาชอบใจอยากได้สิ่งนั้น แล้วเกิด *กามุปาทาน* ยึดติดในสิ่งที่อยากได้นั้น ว่าจะต้องเอาต้องเสพต้องครอบครองสิ่งนั้นให้ได้ เกิด *ทิฏฐุปาทาน* ยึดถือมั่นว่า ต้องอย่างนี้จึงจะดี ได้อย่างนี้จึงจะเป็นสุข ต้องได้เสพสวຍครอบครองสิ่งนี้หรือประเภที่นี้ ชีวิตจึงจะมีความหมาย หลักการหรือคำสอนอะไรๆ จะต้องส่งเสริมการแสวงหาและได้มาซึ่งสิ่งเหล่านี้จึงจะถูกต้องเกิด *สึลัปปทูปาทาน*ว่า เมื่อจะประพฤติปฏิบัติดีดี พรต ขนบธรรมเนียมระเบียบ แบบแผนอย่างใดๆ ก็มองในแง่เป็นวิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งที่

อยากได้นั้น หรือจะต้องเป็นเครื่องมือให้ได้มาซึ่งสิ่งที่อยากได้นั้น จึงจะยอมหรือคิดหายกขึ้นมาประพฤติปฏิบัติ และเกิด *อัตตวาทุปาทาน* ยึดติด ถือมั่นในตัวตนที่จะได้จะเสพอจะครอบครองสิ่งที่อยากได้นั้น

ว่าโดยสรุป อุปาทานทำให้มนุษย์ปุถุชนมีจิตใจไม่ปลอดโปร่งผ่องใส ความคิดไม่แล่นคล่องไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่สามารถแปลความหมาย ตัดสิน และกระทำการต่างๆ ไปตามแนวทางแห่งเหตุปัจจัยตามที่มันควรจะเป็น โดยเหตุผลบริสุทธิ์ แต่มีความติดข้อง ความเอนเอียง ความคับแคบ ความขัดแย้ง และความรู้สึกถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา

ความบีบคั้นเกิดขึ้นเพราะความยึดว่าเป็นตัวเรา ของเรา เมื่อเป็นตัวเราของเรา ก็ต้องเป็นอย่างไรที่เราอยากให้เป็น แต่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นไปตามที่เราอยากให้เป็น เมื่อมันไม่อยู่ในบังคับความอยาก กลับเป็นอย่างอื่นไปจากที่อยากให้เป็น ตัวเราก็ถูกขัดแย้งกระทบ กระแทกบีบคั้น สิ่งที่ยึดถูกกระทบเมื่อใด ตัวเราก็ถูกกระทบเมื่อนั้น สิ่งที่ยึดไว้มีจำนวนเท่าใด ตัวเราแผ่ไปถึงไหน ยึดไว้ด้วยความแรงเท่าใด ตัวเราที่ถูกกระทบ ขอบเขตที่ถูกกระทบ และความแรงของการกระทบ ก็มีมากเท่านั้น และผลที่เกิดขึ้น มีใช่แต่เพียงความทุกข์เท่านั้น แต่หมายถึงชีวิตที่เป็นอยู่และกระทำการต่างๆ ตามอำนาจความยึดความอยาก ไม่ใช่เป็นอยู่และทำการด้วยปัญญาตามเหตุปัจจัย⁷⁶

⁷⁶ อุปาทาน ๔ มาใน ที.ปา.๑๑/๒๖๒/๒๔๒; อภิ.วิ.๓๕/๕๖๓/๕๐๖; ฯลฯ, โดยเฉพาะ *อัตตวาทุปาทาน* นั้น เมื่อวิเคราะห์ออกไปจะเห็นว่า เป็นการยึดมั่นในเรื่องขั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามบาลีว่า “ปุถุชน...ยอมเข้าใจว่ารูปเป็นอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตามีรูป หรือเข้าใจว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือเข้าใจว่าอัตตาอยู่ในรูป เข้าใจว่าเวทนา...สัญญา...”

ต่อจากอุปาทาน กระบวนการดำเนินต่อไปถึงขั้น ภพชาติ ชรามรณะ
จนเกิดโสกะ ปรีทเวะ เป็นต้น ตามแนวที่อธิบายแล้ว เมื่อเกิดโสกะ ปรีทเวะ
เป็นต้นแล้ว บุคคลย่อมหาทางออกด้วยการคิด ตัดสินใจ และกระทำการต่างๆ
ตามความเคยชิน ความโน้มเอียง ความเข้าใจ และความคิดเห็นที่ยึดมั่นสะสม
ไว้อีก โดยไม่มองเห็นภาวะที่ประสพในขณะนั้นๆ ตามที่มันเป็นของมันจริงๆ
วงจรรจึงเริ่มขึ้นที่อวิชชา แล้วหมุนต่อไปอย่างเดิม

แม้อวิชชาจะเป็นกิเลสพื้นฐาน เป็นที่ก่อตัวของกิเลสอื่นๆ แต่ใน
ขั้นแสดงออกเป็นพฤติกรรมต่างๆ ตัณหาย่อมเป็นตัวชักจูง เป็นตัวบงการ
และแสดงบทบาทที่ใกล้ชิดเห็นได้ชัดเจนกว่า ดังนั้น ในทางปฏิบัติ เช่นใน
อริยสัจ ๔ จึงกำหนดว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์

เมื่ออวิชชา เป็นไปอย่างมืดบอดเลื่อนลอย ตัณหาไม่มีหลัก ไม่ถูก
ควบคุม เป็นไปสุดแต่จะให้สนองความต้องการได้สำเร็จ ย่อมมีทางให้เกิด
กรรมฝ่ายชั่วมากกว่าฝ่ายดี แต่เมื่ออวิชชาถูกปรงัดแปลงด้วยความ
เชื่อถือในทางที่ติงาม ความคิดที่ถูกต้อง ความเชื่อความเข้าใจที่มีเหตุผล
ตัณหาถูกชักจูงให้เบนไปสู่เป้าหมายที่ติงาม ถูกควบคุมขัดเกลา และขับให้
พุ่งไปอย่างมีจุดหมาย ก็ย่อมให้เกิดกรรมฝ่ายดี และเป็นประโยชน์ได้อย่าง
มาก และถ้าได้รับการชักนำอย่างถูกต้อง ก็จะเป็นเครื่องอุปถัมภ์ สำหรับ
กำจัดอวิชชาและตัณหาได้ต่อไปด้วย

วิธีอย่างแรก เป็นวิธีแห่งความชั่ว แห่งบาปอกุศล อย่างหลังเป็น
วิธีแห่งความดี แห่งบุญกุศล คนดีและคนชั่ว ต่างก็ยังมีทุกข์อยู่ตามแบบ
ของตนๆ แต่วิธีฝ่ายดีเท่านั้นที่สามารถนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ ความหลุดพ้น
และความเป็นอิสระได้

สังขาร (ทำนองเดียวกัน) เข้าใจว่าวิญญาณเป็นอัตตา หรืออัตตามีวิญญาณ หรือว่า
วิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณ”

ต้นหาที่ถูกใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั้น มีตัวอย่างถึงขั้นสูงสุด
เช่น:-

“ดูกรน้องหญิง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้ยินว่า ภิกษุ
ชื่อนี้ กระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหา
ขาดจะมีได้ ฯลฯ เธอจึงมีความดำริว่า เมื่อไรหนอ เรา
จักกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ฯลฯ บ้าง
สมัยต่อมา เธออาศัยต้นหาแล้วละต้นหาเสียได้ ข้อที่เรา
กล่าวว่า กายนี้เกิดจากต้นหา พึงอาศัยต้นหาละต้นหานี้
เสีย เราอาศัยความซื่อในเองกล่าว”⁷⁷

ถ้าไม่สามารถทำอย่างอื่น นอกจากเลือกเอาในระหว่างต้นหา
ด้วยกัน พึงเลือกเอาต้นหาในทางที่ดีเป็นแรงชักจูงในการกระทำ แต่ถ้าทำ
ได้ พึงเว้นต้นหาทั้งฝ่ายชั่วฝ่ายดี เลือกเอาวิถีแห่งปัญญา อันเป็นวิถีที่
บริสุทธิ์ อิศระ และไร้ทุกข์

⁷⁷ อัง.จตุกก.๒๑/๑๕๙/๑๙๕

ปฏิจจสมุปปาท ในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา

ความเข้าใจในปฏิจจสมุปปาท เรียกว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ หรือเห็นถูกต้อง และความเห็นที่ถูกต้องนี้เป็นความเห็นชนิดที่เรียกว่าเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุดไปทางใดทางหนึ่ง ปฏิจจสมุปปาทจึงเป็นหลักหรือกฎที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ไม่เอียงสุด อย่างที่เรียกว่า “มัชฌิมนธรรมเทศนา”⁷⁸

ความเป็นกลางของหลักความจริงนี้ มิใช่การเทียบกับลัทธิหรือทฤษฎีเอียงสุดต่างๆ และความเข้าใจปฏิจจสมุปปาทโดยถูกต้อง จะต้องแยกออกจากทฤษฎีเอียงสุดเหล่านี้ด้วย ดังนั้น ในที่นี้ จึงควรนำทฤษฎีเหล่านี้มาแสดงไว้เปรียบเทียบเป็นคู่ๆ โดยการใช้อ้างพุทธพจน์เป็นหลัก และอธิบายให้สั้นที่สุด:

คู่ที่ ๑: ๑. อัถติกาวัตะ⁷⁹ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่จริง (Extreme realism)

๒. นัตติกาวัตะ ลัทธิว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีจริง (Nihilism)

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่เรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ” ดังนี้ कैไหน จึงจะชื่อว่า เป็นสัมมาทิฏฐิ?”

“เนาะ ท่านกัจจानะ โลกนี้โดยมากอิง (ทฤษฎีของตน) ไว้กับภาวะ ๒ อย่างคือ อัถติตา (ความมี) และนัตติตา (ความไม่มี) เมื่อเห็นโลกสมุทัยตามที่มีนเป็นด้วยสัมมาปัญญา นัตติตาในโลกก็ไม่มี เมื่อเห็นโลกนิโรธตามที่มีนเป็นด้วยสัมมาปัญญา อัถติตาในโลกนี้ก็ไม่มี

⁷⁸ นี้เรียกตามพุทธพจน์ว่า “มัชฌิมน ธมมံ เทเสติ” (แสดงธรรมโดยท่ามกลาง) แต่ ส.อ. ๒/๔๖ อธิบายว่า ทรงดำรงในมัชฌิมาปฏิทาแล้วแสดง (อย่างนี้); วิสุทฺธิ.๓/๑๑๓ เรียกเป็น มัชฌิมาปฏิปทา; เห็นว่าเรียกตามบาลีเดิมอย่างข้างบน เป็นดีที่สุด

⁷⁹ ในกรณีของลัทธิหรือทฤษฎีต่างๆ คำว่า “วัตะ” เปลี่ยนเรียกว่า “ทิฏฐิ” ได้ทุกแห่ง ดังนั้น วัตะทั้งสองนี้ และต่อจากนี้ไป จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อัถติกทิฏฐิ นัตติกทิฏฐิ สัสสตทิฏฐิ อุจเจททิฏฐิ ฯลฯ เฉพาะอัถติกาวัตะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัพพัตติกาวัตะ

โลกนี้โดยมากยึดมั่นถือมั่นในอุบาย (systems) และถูกค้ำของซึ่งไว้ ด้วยอภินิเวศ (dogmas) ส่วนอริย-สาวก ย่อมไม่เข้าหา ไม่ยึด ไม่ติดอยู่กับความยึดมั่นถือมั่นในอุบาย ความบักใจ อภินิเวศ และอนุสัยว่า “อัตตาของเรา” ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า “ทุกขันธ์นั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ทุกขี เมื่อดับ ก็ย่อมดับ อริยสาวกย่อมมีญาณในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องอาศัยผู้อื่นเลย เพียงเท่านั้นแล ชื่อว่ามีสัมมาทิฐิ”

“ดูก่อนก็จางนะ” ชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ชื่อว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มี” นี่เป็นที่สุดข้างหนึ่ง ตถาคตย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองนั้นว่า “เพราะอริยชาเป็นปัจจุัจฉัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจุัจฉัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริยชานั้นแหละ ล้ารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับไป วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”⁸⁰

พราหมณ์นักโลกายัตคนหนึ่งมาเฝ้าทูลถามปัญหาว่า “ท่านพระโคตมะผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงมีอยู่หรือ?”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงมี’ เป็นโลกายัตหลักใหญ่ที่สุด”

ถาม “สิ่งทั้งปวงไม่มีหรือ?”

ตอบ “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงไม่มี’ เป็นโลกายัตที่สอง”

ถาม: “สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว (เอกัตตะ – unity) หรือ?”

ตอบ: “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหนึ่งเดียว’ เป็นโลกายัตที่สาม”

ถาม: “สิ่งทั้งปวง เป็นภาวะหลากหลาย (พหุตตะ – plurality) หรือ ?”

ตอบ: “ชื่อว่า ‘สิ่งทั้งปวงเป็นภาวะหลากหลาย’ เป็นโลกายัตที่สี่”

⁸⁰ ถิ่น.๑๖/๔๒-๔๔/๒๐-๒๑; ๑๗๓/๕๑; ถิ่น.๑๗/๒๓๔/๑๖๕

“ดูก่อนพรหมณ์ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่สึดทั้งสองข้างเหล่านี้
 ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า เพราะอริชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอริชชาถ้ารอกดับไปไม่
 เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”⁸¹

- คู่ที่ ๒:**
- ๑. **ลัทธิสถาวาทะ**   ลัทธิถือว่าเที่ยง (Eternalism)
  - ๒. **อุจเจทวาทะ**   ลัทธิถือว่าขาดสูญ (Annihilationism)
- คู่ที่ ๓:**
- ๑. **อัตตการวาทะ**   หรือ สยงการวาทะ   ลัทธิถือว่าสุขทุกข์ เป็นต้น
 ตนทำเอง (Self-generationism หรือ Karmic autogenesisism)
  - ๒. **ปรการวาทะ**   ลัทธิถือว่าสุขทุกข์   เป็นต้น เกิดจากตัวการ
 ภายนอก (Other-generationism หรือ Karmic heterogenesisism)

คู่ที่ ๓ และ ๔ นี้ มีความสำคัญมากในแง่ของหลักกรรม เมื่อ
 ศึกษาเข้าใจดีแล้ว จะช่วยป้องกันความเข้าใจผิดในเรื่องกรรมได้เป็นอย่างดี
 มาก จึงควรสังเกตุตามแนวพุทธพจน์ดังนี้

- ถาม: “ทุกข์ ตนทำเองหรือ?”
 ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”
- ถาม: “ทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ?”
 ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”
- ถาม: “ทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?”
 ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”
- ถาม: “ทุกข์ มิใช่ตนทำเอง มิใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็น
 อธิจจสมุปบัน) หรือ?”
 ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

---

⁸¹ ส.น.๑๖/๑๗๖/๗๒

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ทุกข์ไม่มีหรือ?”

ตอบ: “ทุกข์มีใช่ไม่มี ทุกข์มีอยู่”

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์หรือ?”

ตอบ: “เรามีใช่ไม่รู้ไม่เห็นทุกข์ เรารู้ เราเห็นทุกข์แท้ทีเดียว”

ถาม: “...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้โปรดบอก โปรดแสดงทุกข์ แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ: “เมื่อว่า ‘ทุกข์ตนเอง’ อย่างที่ว่าที่แรก ก็เท่ากับบอกว่า ‘ผู้นั้นทำ ผู้นั้นสวय (ทุกข์)’ กลายเป็น สัสตติภูฐิว เมื่อบอกว่า ‘ทุกข์ตัวการอื่นทำให้’ อย่างที่ผู้ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึก ก็เท่ากับบอกว่า ‘คนหนึ่งทำ คนหนึ่งสวय (ทุกข์)’ กลายเป็น อุจเจทภูฐิว

ตลาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ”⁸²

ถาม: “สุขทุกข์ ตนทำเอง หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ ตัวการอื่นทำให้หรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ ตนทำเองด้วย ตัวการอื่นทำให้ด้วยหรือ?”

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “สุขทุกข์ มีใช่ตนเอง มีใช่ตัวการอื่นทำให้ แต่เกิดขึ้นเองลอยๆ (เป็นอธิจจสมุปัน) หรือ?”

⁸² ส.น. ๑๖/๔๓-๕๐/๒๓-๒๕

ตอบ: “อย่ากล่าวอย่างนั้น”

ถาม: “(ถ้าอย่างนั้น) สุขทุกข์ ไม่มีหรือ?”

ตอบ: “สุขทุกข์มีใช่ไม่มี สุขทุกข์มีอยู่”

ถาม: “ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตมะ ไม่รู้ไม่เห็นสุขทุกข์หรือ?”

ตอบ: “เรามีใช่ไม่รู้ ไม่เห็นสุขทุกข์ เรารู้ เราเห็นสุขทุกข์แท้ทีเดียว”

ถาม: “...ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดบอก โปรดแสดงสุขทุกข์ แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด”

ตอบ: “เพราะเข้าใจเอาแต่แรกว่า เวทนาก็นั้น ผู้ส่วยเวทนาก็นั้น จึงเกิดยึดถือขึ้นว่า สุขทุกข์ตนเอง เราหากกล่าว (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่ เพราะเข้าใจว่า เวทนาก็อย่าง ผู้ส่วยเวทนาก็อย่าง จึงเกิดความยึดถืออย่างที่ผู้ถูกเวทนาทิ่มแทงรู้สึกว่า สุขทุกข์ ตัถการอื่นทำให้เราหากกล่าว (ว่าเป็น) อย่างนั้นไม่

ตลาคตไม่เข้าไปติดที่สุดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ถึงขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาสารอกดับไปไม่เหลือ ถึงขารจึงดับ ฯลฯ”⁸³

“ตูก่อนอนานที่ เรากล่าวว่าสุขทุกข์เป็นปฏิจจ-สมุพบันธรรม (สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น) อาศัยอะไร? อาศัยผัสสะ”

“เมื่ออกายมีอยู่ อาศัยความจงใจทางกายเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อวาจา มีอยู่ อาศัยความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อมโนมีอยู่ อาศัยมโนสัญญาเจตนาเป็นเหตุ สุขทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้นได้”

⁸³ ส.น. ๑๖/๕๔-๕๕/๒๖-๒๘

“เพราะอวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัย บุคคลจึงปรุงแต่งกายสังขารขึ้นเอง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง เนื่องจากผู้อื่น (ถูกคนอื่นหรือตัวการอื่น ๆ กระตุ้นหรือชักจูง) จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง รู้ตัวอยู่ จึงปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง ไม่รู้ตัวอยู่ ย่อมปรุงแต่งกายสังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายในบ้าง จึงปรุงแต่งวจีสังขาร...มโนสังขารขึ้นเองบ้าง...เนื่องจากผู้อื่นบ้าง...โดยรู้ตัวบ้าง...โดยไม่รู้ตัวบ้าง เป็นปัจจัยให้เกิดสุขทุกข์ภายใน ในกรณีเหล่านี้ อวิชชาเข้าแทรกอยู่แล้ว (ทั้งนั้น)”⁸⁴

- คู่ที่ ๔:**
๑. **การกเวทกาทีเอกัตตวาท**⁸⁵ การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้น เป็นตัวการเดียวกัน (The extremist view of a self-identical soul หรือ The monistic view of subject-object unity)
  ๒. **การกเวทกาทีนัตตวาท**^๒ การถือว่าผู้ทำและผู้เสวยผลเป็นต้น เป็นคนละอย่างขาดจากกัน (The extremist view of individual discontinuity หรือ The dualistic view of subject-object distinction)

ถาม: “ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย (ผล) ก็อันนั้นหรือ?”

⁸⁴ ลี.นิ.๑๖/๘๒-๘๓/๔๖-๔๘, ๑๗๑; ผู้ต้องการความกระจ่างนอกจากนี้พึงดู ที่.ลี.๙/๙๕/๖๙; ลี.ส.๑๕/๕๕๑/๑๓๗; ที่.ปา.๑๑/๑๒๓/๑๕๑; ชุ.อุ.๒๕/๑๓๓/๑๘๖; ฌ.ภก.๒๒/๓๐๙/๓๗๖; ๓๖๖/๔๘๙; ฌ.ภ.วิ.๓๕/๙๗๕/๕๐๙

⁸⁵ คำศัพท์ทั้งสองผู้ขึ้นใช้ใหม่ ทั้งสองอย่างเป็นรูปหนึ่งๆ ของลัทธิสททิภูฏี และอุจเฉททิภูฏี ตามลำดับ

ตอบ: “ข้อว่า ตัวที่ทำก็อันนั้น ตัวที่เสวย (ผล) ก็อันนั้น เป็นที่สุดข้างหนึ่ง”

ถาม: “ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย (ผล) ก็อย่างหรือ?”

ตอบ: “ข้อว่า ตัวที่ทำก็อย่าง ตัวที่เสวย (ผล) ก็อย่าง เป็นที่สุดข้างที่สอง ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองข้างนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ลังขารจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาล้ารอกดับไปไม่เหลือ ลังขารจึงดับ ฯลฯ”⁸⁶

ถาม: “พระองค์ผู้เจริญ ชรามรณะ คืออะไร ? ชรามรณะนี้ของใคร?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก ผู้ใดกล่าวว่ “ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?” หรือผู้ใดกล่าวว่ “ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง” คำพูดทั้งสองแบบนี้มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เมื่อมีความเห็นว่า “ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น” การครองชีวิตอันประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ เมื่อมีความเห็นว่า “ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง” การครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ก็มิได้ ตถาคตไม่เข้าไปติดที่ติดทั้งสองนั้น ย่อมแสดงธรรมเป็นกลางๆ ว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”

ถาม: “พระองค์ผู้เจริญ ชาติ...ภพ...อุปาทาน...ต้นหา...เวทนา...ผัสสะ...สพฺยตนะ...นามรูป...วิญญาน...ลังขาร คืออะไร? ของใคร?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก (เนื้อความต่อไปแนวเดียวกับข้อชรามรณะ) เพราะอวิชชาล้ารอกดับไปไม่เหลือความเห็นที่บิดเบือน ส่ายพว่่า ซัดกัน อย่างใดๆ ก็ตามว่า “ชรามรณะคืออะไร? ชรามรณะนี้ของใคร?” ก็ดี “ชรามรณะก็อย่าง เจ้าของชรามรณะก็อย่าง” ก็ดี “ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น” ก็ดี “ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง” ก็ดี

⁸⁶ ส.นิ.๑๖/๑๗๐/๙๐

ความเห็นเหล่านั้นทั้งหมด เป็นอันถูกกำจัด ถอนรากทิ้ง ทำให้สิ้นซาก ถึงความไม่มี หมดทางเกิดขึ้นได้ต่อไป”⁸⁷

ถาม: “ใครหนอย่อมผัสสะ (ใครเป็นผู้รับผัสสะ)?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก เรามีได้กล่าวว่ “ย่อมผัสสะ” ถ้าเรากล่าวว่า “ย่อมผัสสะ” ในกรณีนั้นจึงควรตั้งปัญหาได้ถูกต้องว่า “ใครหนอย่อมผัสสะ?” แต่เรามีได้กล่าวอย่างนั้น เมื่อเราไม่กล่าวอย่างนั้น ผู้ใดถามอย่างนี้ว่า “เพราะอะไรเป็นปัจจัยผัสสะจึงมี?” นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี”

ถาม: “ใครหนอเสวยเวทนา? ใครหนอทะยานอยาก (มีตัณหา)? ใครหนอย่อมยึดมั่น (มีอุปาทาน)?”

ตอบ: “ตั้งปัญหายังไม่ถูก....ผู้ใดถามว่า “เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอเวทนาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ ตัณหาจึงมี? เพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ อุปาทานจึงมี? นี้ชื่อว่าตั้งปัญหาถูกต้อง ในกรณีนั้น๗ ก็มีคำเฉลยที่ถูกต้องว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี ฯลฯ”⁸⁸

“ภิกษุทั้งหลาย กายนี้ มิใช่ของพวกเขาเอง แล้วก็มีไช่ของใครอื่น พึงเห็นว่า กรรมเก่านั้นเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ถูกจงใจจางขึ้นมา (เกิดจากเจตนา หรือมิเจตนาเป็นมูล) เป็นที่ตั้งของเวทนา”

“ภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนั้น อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมพิจารณาสืบสาว (โยนิโสมนสิการ) เป็นอย่างดี ถึง

87 ส.น. ๑๖/๑๒๙-๑๓๓/๗๒-๗๔

88 ส.น. ๑๖/๓๓-๓๖/๑๖-๑๗

การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้น (ปฏิจจสมุปปาท) ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ย่อมดับ กล่าวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ๆต ๆ เพราะอวิชชา สํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ๆต ๆ”⁸⁹

หลักปฏิจจสมุปปาท แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่าไตรลักษณ์ เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญหาในเรื่องที่ว่า สิ่งทั้งหลายมีหรือไม่จริง ยั่งยืนหรือขาดสูญ เป็นต้น แต่ผู้ไม่รู้ความหมายของหลักปฏิจจสมุปปาท มักเข้าใจไตรลักษณ์ผิดพลาด โดยเฉพาะหลักอนัตตานั้น มักได้ยินได้ฟังกันอย่างผิวเผิน แล้วตีความเอาว่า อนัตตาทหมายถึงไม่มีอะไร กลายเป็นนัตถิกวาท อันเป็นมิจฉาทิฎฐಿಯ่างร้ายแรงไปเสีย

ผู้เข้าใจหลักปฏิจจสมุปปาทดีแล้ว ย่อมพ้นจากความเข้าใจผิดแบบต่าง ๆ ที่แตกแขนงออกมาจากทฤษฎีทั้งหลายข้างต้นนั้น เช่น ความเชื่อว่าสิ่งทั้งหลายมีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเดิมสุด (First Cause) และความเข้าใจว่ามีสิ่งวิเศษนอกเหนือธรรมชาติ (the Supernatural) เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ตัวอย่างพุทธพจน์เกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยสาวกเห็นปฏิจจสมุปปาทนี้ และปฏิจจสมุปปันตรวม (สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามหลักปฏิจจสมุปปาท) เหล่านี้ ชัดเจนตามที่มันเป็น ด้วย

⁸⁹ ส.น. ๑๖/๑๔๓/๗๗-๗๘

สัมมาปัญญาแล้ว เมื่อนั้น การที่อริยสาวกนั้นจะแล่นเข้าหาที่สุขข้างต้นว่า “ในอดีต เราได้เคยมีหรือไม่หนอ? ในอดีต เราได้เป็นอะไรหนอ? ในอดีต เราได้เป็นอย่างไรหนอ? ในอดีต เราเป็นอะไรแล้วจึงได้มาเป็นอะไรหนอ?” หรือจะแล่นเข้าหาที่สุขข้างปลายว่า “ในอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอะไรหนอ? ในอนาคต เราจักเป็นอย่างไรหนอ? ในอนาคต เราเป็นอะไรแล้วจักได้เป็นอะไรหนอ?” หรือแม้แต่จะเป็นผู้มีความสงสัยกาลปัจจุบันเป็นภายใน ณ บัดนี้ว่า “เรามีอยู่หรือไม่หนอ? เราคืออะไรหนอ? เราเป็นอย่างไรหนอ? สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักไป ณ ที่ไหนอีก?” ดังนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เพราะอะไร? ก็เพราะว่า อริยสาวกได้เห็นปฏิจัสสมุปบาทนี้ และปฏิจัสสมุปบันทรรมเหล่านี้ชัดเจนแล้วตามที่มันเป็น ด้วยสัมมาปัญญา⁹⁰

โดยนัยนี้ ผู้เห็นปฏิจัสสมุปบาท จึงไม่สงสัยในปัญหาอภิปริชญาต่างๆ ที่เรียกว่า อันตคาทิกทิกฎฐิ และจึงเป็นเหตุผลที่พระพุทธเจ้าทรงนิ่งเสีย ไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ ในเมื่อใครก็ตามมาทูลถาม โดยตรัสว่าเป็นอัพยาทบัญญัติ หรือปัญหาที่ไม่ตรงพยากรณ์ เพราะเมื่อเห็นปฏิจัสสมุปบาท เข้าใจการที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยแล้ว ปัญหาเหล่านี้ย่อมกลายเป็นเรื่องเหลวไหลไป

ขอยกตัวอย่างพุทธพจน์ที่แสดงเหตุผลในการไม่ตรัสตอบปัญหาเหล่านี้ เช่น

⁹⁰ ส.น. ๑๖/๖๓/๓๑

ถาม: “ท่านพระโคตมะผู้เจริญ อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกปริพาชกผู้ถือ
ลัทธิอื่นทั้งหลาย เมื่อถูกถามอย่างนี้ว่า

๑. โลกเที่ยง (ยังยืนนิรันดร) หรือ?
๒. โลกไม่เที่ยงหรือ?
๓. โลกมีที่สุดหรือ?
๔. โลกไม่มีที่สุดหรือ?
๕. ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้นหรือ?
๖. ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่างหรือ?
๗. สัตว์^๑ หลังจากตายแล้ว มีอยู่หรือ?
๘. สัตว์หลังจากตายแล้ว ไม่มีหรือ?
๙. สัตว์หลังจากตายแล้ว ทั้งมี ทั้งไม่มีหรือ?
๑๐. สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่หรือ?

จึงพยากรณ์ (ตอบ) ว่า “โลกเที่ยง” บ้าง “โลกไม่เที่ยง” บ้าง ฯลฯ
“สัตว์หลังจากตายแล้ว จะว่ามีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่” บ้าง? (แต่) อะไร
เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ท่านพระโคตมะผู้เจริญ เมื่อถูกทูลถามอย่าง
นั้น จึงไม่พยากรณ์ (ตอบ) ไปว่า “โลกเที่ยง” หรือ “โลกไม่เที่ยง
 ฯลฯ?”

ตอบ: “แน่ที่ท่านวิจจะ เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่น ย่อมเข้าใจว่ารูปเป็น
อัตตบบ้าง ว่าอัตตตบมีรูปบ้าง ว่ารูปอยู่ในอัตตตบบ้าง ว่าอัตตตบอยู่ใน
รูปบ้าง เข้าใจว่า เวทนา...สัญญา...สังขาร...เป็นอัตตตบบ้าง ฯลฯ”

^๑ คำว่า สัตว์ ในที่นี้ บาลีเป็นตถาคโต แปลตามข้อความของอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย (ม.อ.๓/๑๓๕); แต่ตามคำอธิบายใน ส.อ.๓/๑๓๒ บ่งความว่าหมายถึงพระพุทธเจ้า, ใน อ.อ.๔๓๐ ว่าหมายถึง อัตตตบ หรือ อตตมัน.

เข้าใจว่า วิญญาณเป็นอัตตาบ้าง ว่าอัตตามีวิญญาณบ้าง ว่า
วิญญาณอยู่ในอัตตาบ้าง ว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณบ้าง เพราะฉะนั้น
เหล่าปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นเหล่านั้น เมื่อถูกถามอย่างนั้น จึง
พยากรณ์ไปว่า “โลกเที่ยง” บ้าง ฯลฯ

“ส่วนพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่เข้าใจเขาว่าเป็น
อัตตา หรือว่าอัตตามีรูป หรือว่ารูปอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ใน
รูป ฯลฯ ว่าวิญญาณเป็นอัตตา หรือว่าอัตตามีวิญญาณ หรือ
ว่าวิญญาณอยู่ในอัตตา หรือว่าอัตตาอยู่ในวิญญาณ เพราะฉะนั้น
พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อถูกทูลถามอย่างนี้ จึงไม่
พยากรณ์ว่า “โลกเที่ยง” หรือว่า “โลกไม่เที่ยง ฯลฯ”⁹²

⁹² ส.สพ.๑๘/๗๔/๔๘๐; ฯลฯ การที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาที่เรียกว่าอภิปรายญา
(สมัยก่อนเรียกอัยยตมวิทยา) เหล่านี้ มีเหตุผลหลายประการ ที่สำคัญก็คือ ปัญหา
เหล่านี้ตั้งขึ้นโดยเอาความเข้าใจผิดเป็นมูลฐาน ผู้ตั้งปัญหา คิดปัญหาขึ้นจากความเห็น
ผิดของตนเอง เช่น เข้าใจว่ามีอัตตา เป็นต้น ปัญหาที่ถามจึงไม่มีภาวะที่ตรงกับความจริง
เป็นอย่างพระพุทธรเจ้าตรัสเรียกว่า ตั้งปัญหาไม่ถูก อย่างพุทธพจน์ข้างต้นนี้
ประการหนึ่ง

ความจริงที่ปัญหานี้ถึงไปถึง มีใช้สิ่งที่จะเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การอธิบายด้วย
เหตุผลย่อมไม่มีทางให้ผู้ฟังมองเห็นความจริงได้ เป็นอย่างที่เราเรียกว่า สิ่งที่ต้องดูด้วย
ตา จะเอามามองให้เห็นด้วยหู ย่อมเป็นการสิ้นเปลืองเวลาเปล่า น้อย่างหนึ่ง และที่
สืบเนื่องจากเหตุผลข้อที่แล้วมา ก็คือ ในเมื่อไม่อาจเข้าถึงได้ด้วยเหตุผล การยังมาว่า
ตีวาทะแสดงเหตุผลกันอยู่ ย่อมไม่ช่วยให้เกิดผลทางปฏิบัติในชีวิตจริง พระพุทธเจ้า
ทรงสนพระทัยสิ่งที่เป็นปัญหาเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงในทางปฏิบัติ นำมาใช้เป็น
ประโยชน์ได้ จึงทรงปิดปัญหาเหล่านี้เสียทีเดียว ทรงชักผู้ถามกลับมาหาปัญหาที่
เกี่ยวกับชีวิตจริงในทันที เพื่อไม่ให้เสียเวลาใดๆ และถ้าหากความจริงเหล่านี้ บุคคล
สามารถเข้าถึงได้จริง พระองค์ทรงบอกให้ผู้นั้นลงมือทำหรือปฏิบัติตามวิธีการที่จะให้
เข้าถึงความจริงนั้นเสียทีเดียว ไม่ให้มัวมาถกเถียงเป็นตาบอดคล้ำข้างอยู่

ทฤษฎีหรือลัทธิที่ผิด ซึ่งขัดแย้งต่อหลักปฏิจลสมุบพทนี้ ยังมีอีก บางข้อที่เกี่ยวข้องเป็นพิเศษ ในแง่ของกรรม แต่จะงดไว้ไม่พูดถึง ณ ที่นี้ ก่อน เพราะได้ยกเรื่องกรรมไปอธิบายต่างหากอีกส่วนหนึ่งแล้ว จึงจะได้นำไปรวมแสดงไว้ ณ ที่นั้น

ประการสุดท้าย พระพุทธเจ้าทรงอุบัติในสมัยที่คนกำลังสนใจกันนักหนาใน ปัญหาเหล่านี้ เจ้าลัทธิที่สนใจคิดถกเถียงตอบปัญหาเหล่านี้กันก็มีทั่วไป คนถามก็นิยมถามปัญหาเหล่านี้จนกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะความคิดของคนยุคนั้น ซึ่งหลงวุ่นวายในเรื่องนี้กันจนเห็นห่างจากความจริงของชีวิต การที่จะไปร่วมวงตอบกับเขาอีก ก็ไม่ทำ ให้เกิดอะไรดีขึ้น พระพุทธเจ้าจึงทรงนิ่งไม่ตอบเสียเลย ซึ่งนอกจากเป็นการไม่ส่งเสริม การถกเถียงในเรื่องนั้นแล้ว ยังเป็นการระตุกอย่างแรง ให้หันมาหาสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่ง สั่งสอน คือ ความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตจริง อันเป็นวิธีการที่ได้ผลทางจิตวิทยาอย่างหนึ่ง สำหรับเหตุผลในทางปฏิบัติสำหรับการไม่ตอบปัญหาเหล่านี้ พึงดูในตอนว่าด้วย อริยสัจ

ส่วนในด้านคัมภีร์ พึงดูประกอบใน ม.ม.๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓; ๒๔๕-๒๔๗/๒๔๐-๒๔๔; ส.นิ.๑๖/๕๒๙/๒๖๒; ส.สพ.๑๘/๗๕๒-๘๐๓/๔๕๕-๔๘๘; อัง.สตุก.๒๓/๕๑/๖๙; อัง.ทสก.๒๔/๙๕-๙๖/๒๐๖-๒๑๒; *๑๗

ปฏิจจนสมุปปาต ในฐานะปัจจยาการทางสังคม

โหมมหานิทานสูตร⁹³ ซึ่งเป็นพระสูตรที่สำคัญมากสูตรหนึ่ง และเป็นสูตรใหญ่ที่สุดที่แสดงปฏิจจนสมุปปาต พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักปัจจยาการทั้งที่เป็นไปภายในจิตใจของบุคคล และที่เป็นไปในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ หรืออินททางสังคม แต่เท่าที่กล่าวมาแล้วในหนังสือนี้ได้อธิบายเฉพาะปัจจยาการภายในจิตใจของบุคคล หรือปัจจยาการแห่งชีวิตอย่างเดียว ก่อนจะผ่านเรื่องนี้ไป เห็นควรกล่าวถึงปฏิจจนสมุปปาตในฐานะปัจจยาการทางสังคมไว้สักเล็กน้อย พอเป็นเค้าเป็นแนว แม้ว่าในที่นี้จะยังไม่มีโอกาสบรรยายเรื่องนี้โดยพิสดาร

ปฏิจจนสมุปปาตแห่งทุกข์ หรือความชั่วร้ายทางสังคม ก็ดำเนินมาตามวิถีเดียวกันกับปฏิจจนสมุปปาตแห่งทุกข์ของชีวิตนั่นเอง แต่เริ่มแยกออกแสดงอาการที่เป็นไปภายนอกต่อแต่ต้นเหตุเป็นต้นไป แสดงพุทธพจน์เฉพาะช่วงตอนนี้ ดังนี้

“อาบนทึ! ด้วยประการดังนี้แล อาศัยเวทนา จึงมีตัณหา อาศัยตัณหา จึงมีปริเยสนา (การแสวงหา) อาศัยปริเยสนา จึงมีตภาละ (การได้) อาศัยตภาละ จึงมีวินิจฉัย (การกะการ) อาศัยวินิจฉัย จึงมีฉันทราคะ (ความติดใจใคร่ใฝ่กระสัน) อาศัยฉันทราคะ จึงมีอัชฌิเมสถาน (ความฝังใจพะวง) อาศัยอัชฌิเมสถาน จึงมีปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง) อาศัยปริคคหะ จึงมีมััจฉริยะ (ความหวงแหนตระหนี่) อาศัยมััจฉริยะ จึงมีฮารักกะ (ความ

⁹³ ที.ม.๑๐/๕๗-๖๖/๖๕-๘๔ (พึงสังเกตว่า ในสูตรนี้ ตอนแสดงปัจจยาการทางจิตใจ ท่านอธิบายว่า ตัณหา ได้แก่ตัณหา ๖ (ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น) ส่วนในตอนปัจจยาการทางสังคม ท่านอธิบายตัณหาว่า ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา)

เก็บกันป็องกัน) ชาติย์อารักขะ สืบเน็องจากอารักขะ จึงมี
การถือไม้ ถีอมีต การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท ขึ้นเสียง
ต่ำว่า มึง! มึง! การส่อเสียด มุสาวาท *บาปอกุศลธรรม*
(ปัญหาความชั่วร้าย) ทั้งหลาย เป็นอเนก ย่อมเกิดมีพร้ง
พร้อมด้วยอาการอย่างนี้...⁹⁴

ในที่นี้ เพื่อให้เห็นกระบวนการที่ต่อเนื่องมาแต่ต้น ตั้งแต่รวมอยู่
ในปัจฉยาการของชีวิต จนขยายแยกออกไปสู่ปัจฉยาการของสังคม คือตลอด
มาถึงการเกิดขึ้นของความชั่วร้ายทั้งหลายในสังคม ตามนัยแห่งมหานิทานสูตร
จึงจะนำมาเขียนให้ดู โดยแยกให้ชัดเป็น ๒ ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ ซึ่งยังอยู่
ในปัจฉยาการของชีวิต ตั้งแต่อวิชชา ถึงตัณหา และช่วงที่ ๒ คือตอนที่แยก
ออกไปเป็นปัจฉยาการแห่งทุกข์ของสังคม ตั้งแต่ตัณหา จนถึงปัญหาความชั
วร้าย ที่เรียกว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย ดังจะเขียนให้ดูง่ายขึ้น ดังนี้

๑) ปฏิบัติสมุพบาท ช่วงกระบวนการรวม

อวิชชาปัจฉยา	สงขาร	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
สงขารปัจฉยา	วิญญาน	เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญานจึงมี
วิญญานปัจฉยา	นามรูป	เพราะวิญญานเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
นามรูปปัจฉยา	สฬายตนิ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
สฬายตนะปัจฉยา	ผัสส	เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
ผัสสปัจฉยา	เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เวทนาปัจฉยา	ตณหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี

⁹⁴ ที่.ม.๑๐/๕๙/๖๕; ธรรมหมวดนี้ ที่แสดงตั้งแต่ตัณหาเป็นต้นไป มีที่มาอีกหลายแห่ง
แต่เรียกชื่อว่า ตัณหามูลกธรรม (ธรรมมีตัณหาเป็นมูล) ๙ เช่น ที่.ป.๑๑/๔๕๘/๓๓๐;
อง.นวก.๒๓/๒๒๗/๔๑๓; อภิ.วิ.๓๕/๑๐๒๓/๕๒๗; อนึ่ง ที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๕๕/๑๘๙
ท่านกล่าวว่า โลกสันนิวาสน้อมกัลดอยู่ด้วยตัณหามูลกธรรม ๙ เหล่านี้

๒) ปฏิจสุมุปบาท ช่วงปัจฉยาการแห่งทุกข์ของสังคัม

เวทนี	ปฏิจจ	ตณฺหา	อาคัยเวทนา จึงมีตณฺหา
ตณฺหํ	ปฏิจจ	ปริเยสนา	อาคัยตณฺหา จึงมีปริเยสนา (การแสวงหา)
ปริเยสนํ	ปฏิจจ	ลาภโ	อาคัยปริเยสนา จึงมีลาภะ (การได้)
ลาภํ	ปฏิจจ	วินิจจโย	อาคัยลาภะ จึงมีวินิจจโย (การกะการ)
วินิจจยํ	ปฏิจจ	ฉนฺทราทีเค	อาคัยวินิจจโย จึงมีฉนฺทราคะ (ความติดใจใคร่ใฝ่กระสัน)
ฉนฺทราคํ	ปฏิจจ	อชฺโฌสถานํ	อาคัยฉนฺทราคะ จึงมีอชฺโฌสถาน (ความฝักใฝ่พะวง)
อชฺโฌสถานํ	ปฏิจจ	ปริคคฺเห	อาคัยอชฺโฌสถาน จึงมีปริคคฺเห (การยึดถือครอบครอง)
ปริคคฺหํ	ปฏิจจ	มจฺจริยํ	อาคัยปริคคฺเห จึงมีมจฺจริยะ (ความหวงแหนตระหนี่)
มจฺจริยํ	ปฏิจจ	อารกฺโข	อาคัยมจฺจริยะ จึงมีอารกฺชะ (ความเก็บกั้นป้องกัน)
อารกฺโข	ปฏิจจ	อารกฺขาธิกรณํ	อาคัยอารกฺชะ สืบเนื่องจากอารกฺชะ...

ทณฺหาทาน-สตถาทาน-กลห-วิคฺคห-วิวาท-ตฺวุตฺวุ-เปสุณฺณ-มุสฺสาวาท
 จึงมีการถือไม้ ถือมีด การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท ขึ้นเสียงด่าว่า มึง!
 มึง! การส่อเสียด มุสฺสาวาท

ชเนเก ปาปกกา อกุสฺสลา ฐมฺมา สมภวนฺติ

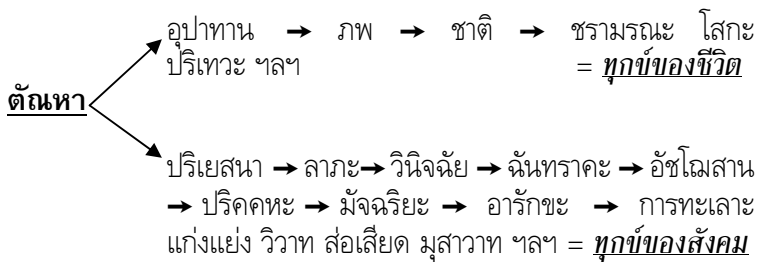
บาปอกุศลธรรม (ปัญญาความชั่วร้าย) ทั้งหลาย เป็นอเนก ย่อมเกิดมี
 พร้งพร้อมด้วยอาการอย่างนี้

ปัจฉยาการแห่งปัญหาความชั่วร้ายในสังคม หรือเรียกง่าย ๆ ว่า
 ปัจฉยาการแห่งทุกข์ของสังคมนี่ เป็นเรื่องใหญ่ มีรายละเอียดมากมาย
 และกระบวนการของเรื่องก็แตกต่างออกไปอีกแบบหนึ่ง จึงควรแยกออกไป
 พูดต่างหาก ในที่นี้ เพียงตั้งเค้าไว้ โดยจะบอกแหล่งคำสอนที่เกี่ยวข้อง
 เพียงคร่าว ๆ

ก่อนผ่านความตอนนี้ จะเขียนรูปร่างของกระบวนการธรรมตลอด
 ทั้งหมด ตั้งแต่ต้น จนแยกเป็น ๒ สาย เป็นการสรุปไว้อีกครั้งหนึ่ง เพื่อ
 ช่วยทบทวนหลัก และเชื่อมโยงความต่อไปได้ง่าย

**แสดงกระบวนการธรรมที่แยกเป็น ๒ สาย ให้ดูอย่างง่าย ๆ
 ดังนี้**

อวิชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สพายตนะ → ผัสสะ → เวทนา →

ในกลหวิวัตสูตฺร พระพุทธเจ้าทรงแสดงกระบวนการธรรมคล้ายกับ
 ในที่นี้ แต่เป็นคำสนทนาถามตอบ และเป็นความร้อยกรอง จึงมี
 รายละเอียดแปลกกันไปบ้าง⁹⁵

⁹⁵ พุ.สุ.๒๕/๔๑๘/๕๐๒

ในการศึกษากระบวนการธรรมข้างต้นนั้น อาจนำกระบวนการธรรมปลีกย่อยซึ่งตรัสไว้ในที่อื่นๆ มาพิจารณาประกอบด้วย เพื่อช่วยให้เกิดความแจ่มชัดมากขึ้น เช่น กระบวนการธรรมแห่งนันทัตต์ (ความแตกต่างหลากหลาย) ซึ่งเขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

ธาตุนันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งธาตุ หรือธาตุต่างชนิด) → ผัสสนานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งผัสสะ) → เวทนานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งเวทนา) → สัญญานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสัญญา) → สังกัปปานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสังกัปป์คือความดำริตรัสรู้) → ฉันทานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งฉันทะ) → ปริพาหนานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งความรุนแรง) → ปริเยสนานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งการแสวงหา) → ญาณานันทัตต์ (ความเป็นต่างๆ แห่งการได้ผล)^{๙๖}

ช่วงต้น ตั้งแต่ธาตุถึงสัญญา พุดรวบที่เดียวก็ได้ว่า เพราะธาตุต่างๆ หลากหลาย จึงทำให้เกิดสัญญาต่างๆ หลากหลายด้วย บาลีอีกแห่งหนึ่งจึงแสดงลำดับกระบวนการธรรม ดังนี้

ธาตุนันทัตต์ (ธาตุต่างชนิด) → สัญญานันทัตต์ (สัญญาต่างชนิด) → สังกัปปานันทัตต์ (สังกัปป์ต่างชนิด) → ผัสสนานันทัตต์ (ผัสสะต่างชนิด) → เวทนานันทัตต์ (เวทนาต่างชนิด) → ฉันทานันทัตต์ (ฉันทะต่างชนิด) → ปริพาหนานันทัตต์ (ความรุนแรงต่างชนิด) → ปริเยสนานันทัตต์ (การแสวงหาต่างชนิด) → ญาณานันทัตต์ (การได้ผลต่างชนิด)^{๙๗}

^{๙๖} ที.ปา.๑๑/๔๖๑/๓๓๒; ขุ.ปฎิ.๓๑/๑๘๔/๑๒๗; ธาตุในที่นี้หมายถึงสภาวะ ๑๘ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖.

^{๙๗} ส.นิ.๑๖/๓๔๘/๑๗๕; ดูประกอบตลอด ๑๖/๓๓๓-๓๕๑/๑๗๐-๑๗๘.

ปฏิจจสมุขปาหแนวนี้ แสดงกระบวนธรรมที่เชื่อมต้อระหว่งความเป็นไปภายในจิตใจของบุคคล กับความเป็นไปภายนอกเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่งมนุษย์ ซึ่ให้เห็นที่มาแห่งปัญหา ความทุกข์ หรือความชั่วร้ายต่างๆ ในสังคัม ที่เกิดจากกิเลสของคน เป็นกระบวนธรรมพื้นฐาน ให้เห็นความเป็นไปอย่างกว้างๆ

ส่วนคำอธิบายที่เน้นความเป็นไปภายนอกในระดับสังคัมเป็นพิเศษหรือโดยเฉพาะ จะไปปรากฏในพระสูตรอื่นๆ เช่น อัคคัณญสูตร⁹⁸ จักกวัตตสูตร⁹⁹ และวาเสฏฐสูตร¹⁰⁰ เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า พระสูตรเหล่านั้น เป็นตัวอย่างอธิบายกระบวนธรรมปฏิจจสมุขปาหช่วงความเป็นไปในระดับสังคัม

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ ยังมีได้มุ่งจะขยายความในเรื่องปัจจยการทางสังคัม จึงจะไม่ขยายความในเรื่องนี้ให้พิสดารออกไป แต่ขอกล่าวถึงข้อสังเกตที่ควรกำหนดในการศึกษาเรื่องนี้สัก ๒ อย่าง คือ

๑. ขอทวนย้ำความหมายของความเป็ปัจจยการไว้อีก เช่น อาคัยเวทนาจึงมีตัณหา หรือ เพราะเวทนาเป็นปัจจยจึงมีตัณหา ข้อความนี้หมายความว่า ตัณหาจะมี ต้องอาศัยเวทนา หรือ ต้องมีเวทนา ตัณหาจึงจะมีได้ แต่เมื่อมีเวทนาแล้ว ไม่จำเป็นต้องมีตัณหาเสมอไป

การเข้าใจความหมายนี้เป็นสิ่งสำคัญ และจุดนี้เป็นช่วงตอนสำคัญที่จะทำลายวงจรแห่งปฏิจจสมุขปาห หรือตัดวัฏฏะให้ขาดตอน ดังจะเห็นได้ในสูตรต่างๆ ที่ยกมาอ้างในตอนต้นๆ ที่กล่าวถึงการเสวยเวทนาโดยไมให้เกิดตัณหา ซึ่งอาศัยสติสัมปชัญญะ หรือสติปัญญา คือ เสวยเวทนาโดยมีสติสัมปชัญญะตัดตอนไม่ให้เกิดตัณหา

⁹⁸ ที.ปา.๑๑/๕๑-๗๒/๘๗-๑๐๗.

⁹⁹ ที.ปา.๑๑/๓๓-๕๐/๖๒-๘๖.

¹⁰⁰ ม.ม.๑๓/๗๐๔-๘/๖๔๑-๕; พุ.สุ.๒๕/๓๘๑-๓/๔๕๐-๘.

ขอให้สังเกตไว้เป็นข้อสำคัญว่า พระพุทธเจ้าทรงแยกแยะแสดง บัจจยาการของทุกขีในสังคัม โดยทรงเริ่มต้นที่เวทนา ดังที่ตรัสว่า “เวทนา ปฏิจจ ตณฺหา” ช่วงเวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตณฺหา นี้ เป็นช่วงสำคัญยิ่งฝ่าย ภายใน ในการส่งผลสืบเนื่องออกมาบันดาลพฤติกรรมทางสังคัมของ มนุษย์ ตลอดจนวิวัฒนาการของสังคัมทั้งหมด

๑ พระสูตรต่างๆ ที่ได้ออกชื่อมาแล้วนั้น แสดงความเป็นไปต่างๆ ในสังคัมของมนุษย์ เช่น เรื่องชั้นวรรณะและความแตกต่างหรือเป็นต่างๆ ของมนุษย์ เป็นต้น ว่าเป็นผลแห่งความสัมพันธ์หรือการกระทำต่อกันของ มนุษย์ ภายในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติที่เกี่ยวข้อง

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นผลแห่งวิวัฒนาการที่เกิดจากความเป็น ปัจจัยอาศัยกันและกันระหว่างมนุษย์ (ตั้งแต่องค์ประกอบภายในจิตใจ ออกมา) สังคัม และธรรมชาติแวดล้อมทั้งหมด เช่น เวทนาที่มนุษย์ได้รับ ต้องอาศัยผัสสะ ซึ่งมีองค์ประกอบทางสังคัมหรือธรรมชาติแวดล้อมเป็นส่วนร่วม กับองค์ประกอบภายในเช่นสัญญาที่มีอยู่ เมื่อได้เวทนาแล้วเกิด ตณฺหาขึ้น ก็มีพฤติกรรม อาจแสดงออกโดยกระทำต่อมนุษย์อื่นหรือต่อ สภาพแวดล้อม ภายในขอบเขตจำกัดของสภาวะทางสังคัมและธรรมชาติ แวดล้อมนั้น แล้วผลเกิดขึ้น กระทบต่อองค์ประกอบทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

มนุษย์ไม่ใช่เป็นผู้กำหนดสังคัมและสภาพแวดล้อมฝ่ายเดียว สังคัมก็ไม่ใช่เป็นตัวกำหนดมนุษย์ข้างเดียว และธรรมชาติแวดล้อมก็ไม่ใช่ ตัวกำหนดมนุษย์หรือสังคัมฝ่ายเดียว แต่เป็นกระบวนการแห่งการอาศัย ซึ่งกันและกัน เป็นปัจจัยแก่กัน

ความบางตอนในอัครคัมภีร์สูตร ที่แสดงแนวความคิดวิวัฒนาการ ตามหลักบัจจยาการ เช่น

- คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสิ่งสม และเกิดความนิยมทำตามกัน
- เกิดการปักปันกันเขตแบ่งส่วนข้าว
- คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน (เกิดอหินนาทาน)
- เกิดการตำหนิ ตีเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้
- > ผู้มีปัญญาเห็นความจำเป็นต้องมีการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่า “กษัตริย์”
  - > มีคนเบื้อหน่ายความชั่วร้ายในสังคม คิดลอยล้างบาป ไปอยู่ป่าบำเพ็ญฦาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา เกิดมีคำว่า “พราหมณ์” เป็นต้น
  - > คนมีครอบครัว ประกอบการอาชีพประเภทต่างๆ เกิดมีคำว่า “แพศย์”
  - > คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤดิเหลวไหลทำการต่ำทราม ถูกเรียกว่า “คูทร”
- คนทั้งสี่พวกนั้น บางส่วนละเลิกขนบธรรมเนียมของตน สละเหี้ยเรือ่นออกบวช เกิดมี “สมณะ”

จุดหมายของการตรัสพระสุตรินี้ มุ่งให้เห็นว่า การเกิดมีชนชั้นวรรณะต่างๆ เป็นเรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยโดยกฎธรรมดาแห่งความสัมพันธิ ไมใช่พระผู้เป็นเจ้าสร้างสรรคกำหนด ทุกคนสามารถประพฤดิดีประพฤดิชั่ว และได้รับผลตามกฎธรรมดาเสมอกัน เมื่อประพฤดิธรรมถูกต้อง ก็ปรินิพพานได้เหมือนกันทั้งหมด

จักกวัตติสุตริ ที่กล่าวถึงข้างต้น แสดงการเกิดขึ้นแห่งอาชฎากรรม และความชั่วร้ายเดือดร้อนต่างๆ ในสังคม ตามแนวปัจจุณาการดังนี้

- ✿ (ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์สินให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์
- ความยากจนแพร่ระบาด
  - อทินนาทานแพร่ระบาด
  - การใช้ศัสตราอาวุธแพร่ระบาด
  - ปาณาติบาต (การฆ่าฟันกันในหมู่มนุษย์) แพร่ระบาด
  - มุสสาวาทะระบาด + การส่อเสียด + กาเมสุมิฉฉาจาร + ผรุสวาทและล้มพับปลाप + อภิชีฆาและพยาบาท + มิจฉาทิฎฐิ + อธรรมราคะ ความละโมภ มิจฉาธรรม + ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์ และการไม่เคารพนับถือกันตามฐานะ แพร่ระบาด
  - อายุวรรณะเสื่อม

เรื่องปัจจัยการแห่งทุกข์ของสังคมนี้ กล่าวไว้เป็นเค้า พอให้เห็นแนวคิดของพระพุทธศาสนาเพียงเท่านี้

หมยเหตุ: การตีความเกี่ยวกับปฏิจจสมุขบพท

ได้กล่าวในเชิงอรรถของหน้าที ๘ แห่งบพทด้วยปฏิจจสมุขบพทนี้ (หนังสือ หน้า ๑๕๒) ว่า คัมภีร์อรรถกถาวิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก (ลัมโหมหวิโนหนิ) หน้า ๒๖๐-๒๗๘ ได้แสดงกระบวนธรรมปฏิจจสมุขบพทแบบทีเกิดครบถ้วนในขณะจิตเดียว

ข้อความนี้เห็นว่ ควรยกมกกล่าวย้ไว้อีก เพราะการเล่าเรียนเรื่องปฏิจจสมุขบพททีสืบๆ กันม ล้วนเป็นการเปลความและอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติทั้งนั้น เมื่อมีผู้ตีความและอธิบายปฏิจจสมุขบพทนั้นแบบกระบวนธรรมในชีวิตประจำวัน ท่านผู้ยึดถือลัทธิฐานทางคัมภีร์เป็นใหญ่ อาจเห็นไปว่ การทำเช่นนั้นเป็นการตีความนอกแบบแผน ขาดลัทธิฐานและเกิดความห้งยไ ไม่สบายใจ

เพื่อความอุ่นใจและสบายใจร่วมกัน จึงได้ยกลัทธิฐานมาแสดงให้เห็นว่ การอธิบายความแห่งปฏิจจสมุขบพทแบบชีวิตประจำวันนั้น มีลัทธิฐานในคัมภีร์ แม้ว่จะอธิบายไม่ถึงกับเหมือนหรือตรงกันทีเดียว แต่ลัทธิฐานนั้นแสดงให้เห็นชัดและม่ั่นใจว่ การอธิบายแม้แต่ในระดับทีกระบวนธรรมดำเนินไปอย่างละเอียดรวดเร็วทีสุดในปัจจุบันถึงอย่างนี้ ก็ยังมีคำอธิบายไว้แล้ว เป็นแต่มีข้อน้าสงเกตว่ ลัทธิฐานทีมีนั้น อาจเป็นร่องรอยของอดีตทีเลือนราง มองข้าม หรือปล่อยลืมหันไป และทียังเหลืออยู่ได้ ก็เพราะมีแกนคือพระไตรปิฎกยีนยันบงค้บอยู่

ทีพูดมานี้ ขอขยายความว่ คำอธิบายปฏิจจสมุขบพทแบบข้ามภพข้ามชาติทียึดถือเป็นลัทธิกันอยู่ในวงการศึกษาพุทธศาสนานั้น มาจากคัมภีร์วิสุทธีมคค้ ซึ่งเป็นนิพนธ์ของพระพุทธรโฆสจจารย์ เมื่อ พ.ศ.๘๐๐ เเศ

แต่ยังมีคัมภีร์อีกเล่มหนึ่ง ซึ่งอธิบายปฏิจจสมุปบาทไว้ด้วยเช่นกัน คือ คัมภีร์สัมโมทวิโนทนี ที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น

คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทในสัมโมทวิโนทนีแบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนแรกอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติเหมือนวิสุทธิมัคค์ แต่ตอนสองอธิบายแบบความเป็นไปในขณะจิตเดียว

คัมภีร์สัมโมทวิโนทนี ก็เป็นนิพนธ์ของพระพุทฺธโฆสาจารย์ เช่นเดียวกัน และตามตำนานว่าท่านเขียนหลังคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ด้วย

แปลกกันเพียงว่า วิสุทธิมัคค์ท่านแต่งเป็นอิสระอย่างเป็นทางการของตนเอง ส่วนสัมโมทวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายความในพระอภิธรรมปิฎก และพระพุทฺธโฆสาจารย์ได้กล่าวไว้ในอารัมภกถาดังว่า คัมภีร์สัมโมทวิโนทนีนั้น “ข้าพเจ้าสังคายนาอรรถกถาเก่าๆ เรียบเรียงขึ้น”¹⁰¹

แม้คัมภีร์วิสุทธิมัคค์ ที่ว่าเป็นผลงานอิสระของท่านเอง พอถึงตอนว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท พระพุทฺธโฆสาจารย์ก็เขียนออกตัวว่า “การอธิบายความแห่งปฏิจจสมุปบาท ทำได้ยาก” “วันนี้ ใครจะกล่าวพรรณนา บัจจายการ ทั้งที่ยังหาที่อาศัยไม่ได้ เหมือนดั่งก้าวลงสู่สาคระยังไม่ได้ที่เหยียบยัน ก็แต่ว่า คำสอนเรื่องปฏิจจสมุปบาทนี้ ประดับประดาไปด้วยนัยแห่งเทศนาต่างๆ อีกทั้งแนวทางของบูรพาจารย์ก็ยังไม่ไปอยู่ไม่ขาดสาย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะอาศัยหลักสองอย่างนั้น ลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท”¹⁰²

คำอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทในวิสุทธิมัคค์ นี้ เมื่อเทียบกับในสัมโมทวิโนทนี มีตอนเดียว คือ ตอนแรกที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ

¹⁰¹ วิจารณ์.อ.๑.

¹⁰² วิสุทธิ.๓/๑๑๔, ตรงกับวิจารณ์.อ.๑๑๘.

ไม่มีตอนที่อธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว และตอนที่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ก็แทบไม่แตกต่างกันเลยกับคำอธิบายในสัมโมทวิโนทนี เพียงแต่ขยายความบางส่วนให้พิสดารออกไปกว่ากันบ้าง¹⁰³

เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็อาจมีผู้ตั้งคำถามว่า เหตุใดในวิสุทธิมคค์ จึงไม่มีตอนที่อธิบายปฏิจลสมุภบทแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวเหมือนอย่างในสัมโมทวิโนทนี ที่เป็นเช่นนี้ อาจเป็นได้ว่า แม้แต่ในสมัยของพระพุทธโฆสาจารย์ การเรียนการสอนเรื่องปฏิจลสมุภบทในวงการศึกษาศาสนามีแต่อธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติกันทั้งนั้น ในวิสุทธิมคค์ท่านจึงจับเฉพาะแง่นั้น

อีกอย่างหนึ่ง อาจเป็นได้ว่า ในการอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ ท่านอาจรู้สึกสะดวกใจมากกว่า เพราะถึงจะยากอย่างที่ท่านเขียนปรารภไว้ ก็ยังมีแนวของอาจารย์สอนกันสืบๆ มาจนถึงเวลานั้น ส่วนการอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียว เป็นเรื่องที่ยาก และการอธิบายในวงการศึกษาก็ขาดตอนไปเสียแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า แม้แต่ในคัมภีร์สัมโมทวิโนทนีเอง ตอนที่อธิบายแบบขณะจิตเดียว ก็สั้นอย่างยิ่ง อาจเป็นได้ว่า ที่ยังมีอยู่ ก็เพราะมีพระไตรปิฎกยืนยันบังคับอยู่ จำเป็นต้องอธิบาย เมื่อไม่อธิบายมาก ก็อธิบายแต่น้อย และเพราะมีร่องรอยจากอรรถกถาเก่าๆ เหลืออยู่ จึงว่าไปตามที่พอจะมีหลักฐานเดิมเท่านั้น

ที่นี้ ท่านมาพูดถึงคำอธิบายในสัมโมทวิโนทนีโดยเฉพาะ สัมโมทวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์วิภังค์ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎก

¹⁰³ คำอธิบายในวิสุทธิมคค์มี ๑๐๐ หน้า (๓/๑๐๖-๒๐๕) ส่วนในสัมโมทวิโนทนีมี ๕๒ หน้า หน้า ๑๖๘-๒๖๐).

คัมภีร์วิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎกนั้น ตอนที่อธิบายเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท เรียกว่า “ปัจจยการวิภังค์” (แต่ฉบับอักษรพม่าเรียกชื่อ ตอนนั้นว่า “ปฏิจจสมุปบาทวิภังค์”, ในอรรถกถาที่ต่างๆ มีเรียกทั้งสองชื่อ) แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ สุตตันตภาชนีย์ (แจกความหรือขยายความแบบพระสูตร) และอภิธรรมภาชนีย์ (แจกความหรือขยายความแบบอภิธรรม)

คัมภีร์ลัมโฆวิโนทนี ซึ่งเป็นอรรถกถา ก็แบ่งอธิบายเป็น ๒ ตอน ตามนี้ด้วย คัมภีร์ลัมโฆวิโนทนีได้แสดงความแตกต่างแห่งคำอธิบาย ๒ ตอนนี้ไว้ว่า

“พระศาสดา ครั้นทรงแสดงปัจจยการ...แบบจิตต่างๆ ดวงในสุตตันตภาชนีย์แล้ว, เนื่องด้วยปัจจยการนี้ จะมีเฉพาะในจิตต่างๆ ดวงอย่างเดียวกันหรือไม่ ย่อมมีแม้ในจิตขณะเดียวกันแหละ ฉะนั้น ในบัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงปัจจยการที่เป็นไปในขณะจิตเดียวกันโดยประการต่างๆ แบบอภิธรรมภาชนีย์”¹⁰⁴

อีกแห่งหนึ่ง ใกล้กันนั้น ท่านกล่าวว่า

“ในสุตตันตภาชนีย์นั้น ทรงจำแนกปัจจยการเป็นไปในขณะจิตต่างๆ กัน, ในอภิธรรมภาชนีย์นี้ ทรงปรารภปัจจยการเป็นไปในขณะจิตเดียวกัน”¹⁰⁵

มีตัวอย่างคำอธิบายแบบเป็นไปในขณะจิตเดียวในชีวิตประจำวัน

เช่น

¹⁰⁴ วิภังค.อ.๒๖๐.

¹⁰⁵ วิภังค.อ.๒๖๒.

“เพราะชาติ เป็นต้น (ความเกิด แก่ ตาย) เหล่านี้
ได้แก่ ความเกิด (แก่ ตาย) ของอรุณธรรมทั้งหลาย ฉะนั้น
จึงมิได้ตรัสว่าภาวะที่พ้นหัก ภาวะที่ผสมหรงอก ภาวะที่หนึ่ง
เหยียดย่น การจตุติ กิริยาที่เคลื่อน (จากภพ) ดังนี้”¹⁰⁶

มีข้อน่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิภังค์ คือในพระไตรปิฎก ภาคสุตตันต-
ภชาขันธ์ที่ว่าด้วยปัจฉยาการในจิตต่างๆ ดวง (แบบเน้นการข้ามภพข้ามชาติ)
มีเพียง ๕ หน้า ภาคอภิธรรมภชาขันธ์ที่ว่าด้วยปัจฉยาการในจิตดวงเดียวมี
ถึง ๗๒ หน้า¹⁰⁷ แต่คำอธิบายในสัมโมหวิโนทนิกลับตรงข้าม คือ ตอน
อธิบายสุตตันตภชาขันธ์ยาวถึง ๙๒ หน้า ส่วนคำอธิบายอภิธรรมภชาขันธ์มี
เพียง ๑๙ หน้า¹⁰⁸

การที่คำอธิบายในอภิธรรมภชาขันธ์สั้นนัก อาจเป็นเพราะพระอรธ
กถาจารย์ คือพระพุทโธสาจารย์ ไม่มีอะไรจะพูดมากนักเกี่ยวกับเรื่องนั้น
หรือเป็นเพราะท่านเห็นว่า ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ยืดยาวละเอียดดีแล้ว
ไม่ต้องอธิบายมาก

จะอย่างไรก็ตาม เป็นอันให้เห็นว่า ความหมายปฏิบัติสมุทฺตปาฐที่
เป็นฐานของการอธิบายแบบชีวิตประจำวัน เป็นของมีมาแต่เดิมตั้งแต่ใน
พระไตรปิฎก และมีร่องรอยอยู่ในอรธกถา เป็นแต่ว่าได้ค่อยๆ เลื่อนวาง
ละเลย หรือถูกปล่อยลืมนั่นไปในเวลาต่อๆ มา

¹⁰⁶ วิภังค.ข.๒๗๒

¹⁰⁷ อภิ.วิ.สุตตันตภชาขันธ์ ๓๕/๒๕๕/๑๖๑-๒๗๓/๑๘๕; อภิธรรมภชาขันธ์ ๓๕/๒๗๔/
๑๘๕-๔๓๐/๒๕๗

¹⁰⁸ วิภังค.ข.สุตตันตภชาขันธ์ ๑๖๘-๒๖๐; อภิธรรมภชาขันธ์ ๒๖๐-๒๗๘.

บันทึกพิเศษท้ายบท

เพื่อความเข้าใจลึกกลงไปจำเพาะเรื่อง

บันทึกที่ ๑: ธรรมนิยาม ๑ และ ธรรมนิยาม ๓

มีหลักธรรม ๒ หมวดใหญ่ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโดยตรัสเรียกว่าเป็น “ธมฺมนิยามตา” ซึ่งในภาษาไทยนิยมใช้รูปศัพท์ที่เรียกได้สะดวกขึ้นว่า “ธรรมนิยาม” และแปลเป็นภาษาไทยอย่างง่ายว่า “ภาวะที่แน่นอนแห่งธรรม” “ธรรมตา” หรือ “กฎธรรมชาติ” คือ หลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา หรือความเป็นจริงของธรรมชาติตามที่ดำรงอยู่หรือเป็นไปของมันเอง (พระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ มันก็มีก็เป็นที่แน่นอนของมันอยู่อย่างนั้นๆ)

หลักธรรม ๒ หมวดสำคัญ หรือธรรมนิยาม ๒ ชุดนั้น คือ

ชุดที่ ๑ **อิทัปปัจจยตา** ได้แก่ ปฏิจจสมุปบาทมีองค์ ๑๒ หรือพูดให้ง่ายว่า ๑๒ หัวข้อ (พระไตรปิฎกเล่ม ๑๖ สังยุตตนิกาย นิทานวรรค)

ชุดที่ ๒ **อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา** ซึ่งในยุคอรรถกถาเป็นต้นมา นิยมเรียกชื่อรวมชุดว่า “ไตรลักษณ์” (พระไตรปิฎกเล่ม ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต)

ที่จริง คำที่ทรงเรียกหลักนี้ ตรัสเป็นคำคู่ว่า “ธมฺมภูติตตา ธมฺมนิยามตา” ซึ่งในภาษาไทยเรียกกันว่า “ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม” และนิยมใช้คำเดี่ยวว่า “ธรรมนิยาม”

ธรรมนิยาม ๒ ชุดนี้ มีความหมายดังได้อธิบายมาแล้วในบทที่ ๓ และบทที่ ๔ ตามลำดับ แต่เมื่อได้อ่านผ่านมาครบแล้ว เห็นว่าควรสรุปข้อควรทราบไว้ด้วยกัน และกล่าวถึงข้อสังเกตบางอย่างไว้ในที่นี้ เป็นความรู้เสริมประกอบสักเล็กน้อย

**ธรรมนิยาม ชุด ๑ ข้อ และชุด ๓ ข้อ
เรียงต่อกันเป็น ๔ ข้อ และโยงถึงอริยสัจ ๔**

ธรรมนิยาม ๒ ชุดนั้น ถ้านับจำนวนเรียงต่อกัน ก็รวมเป็นธรรมนิยาม ๔ คือ **ธรรมนิยาม ๑** (อิทัปปัจจยตา) กับ **ธรรมนิยาม ๓** (อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา)

ธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา) ชุดที่ ๑ คือ อิทัปปัจจยตาปฏิบัติสมุทฺตปาฐ ต่อด้วยธรรมนิยามชุดที่ ๒ ที่แสดงไตรลักษณ์ (๓ ข้อ) นำมาเรียงต่อกัน รวมเป็นธรรมนิยาม ๔ ข้อ ดังนี้

๑. ...อุปปาทา วา ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว
สา ชาติ ธมฺมภูจิตตา *ธมฺมนิยามตา* อิทัปปัจจยตา ...
๒. อุปปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว
สา ชาติ ธมฺมภูจิตตา *ธมฺมนิยามตา* สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ
๓. อุปปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว
สา ชาติ ธมฺมภูจิตตา *ธมฺมนิยามตา* สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ
๔. อุปปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานิ อนุปปาทา วา ตถาคตานิ จิตาว
สา ชาติ ธมฺมภูจิตตา *ธมฺมนิยามตา* สัพเพ ธมฺมา อนตฺตาติ

มีคำแปลดังนี้

๑. "...ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้น ก็ดำรง
อยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม คือ อิทัปปัจจยตา..."
๒. "ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ
(หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า
สังขารทั้งปวง "ไม่เที่ยง"
๓. "ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ
(หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า
สังขารทั้งปวง คงทนอยู่ไม่ได้"
๔. "ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ

(หลัก) นั้น ก็ดำรงอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม ว่า
 ธรรมทั้งปวง “ไม่เป็นอัตตา”

จับแต่หัวข้อมาเรียงเป็น ๔ คือ

ธรรมนิยามที่ ๑	อิทัปปัจจยตา	(ปฏิจจสมุปบาท)
ธรรมนิยามที่ ๒	อนิจจตา	(ภาวะที่สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง)
ธรรมนิยามที่ ๓	ทุกขตา	(ภาวะที่สังขารทั้งปวง คงอยู่ไม่ได้)
ธรรมนิยามที่ ๔	อนัตตตา	(ภาวะที่ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นอัตตา)

อย่างที่พูดแล้วว่า ข้อ ๑ **อิทัปปัจจยตา** (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นธรรมนิยามที่แสดงความเป็นไปของขั้น ๕ ในอาการที่สัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กัน เป็นเรื่องอาการความเป็นไปของสังขตธรรม คือประดาสังขาร ที่เรียกได้ว่าอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ในโลกแห่งสมมุติ

ข้อ ๒ - ๓ **อนิจจตา** และ **ทุกขตา** เป็นธรรมนิยามที่แสดงสภาวะของประดาสังขาร อันเป็นสังขตธรรม ได้แก่ขั้น ๕ ทั้งหมด ว่ามีลักษณะร่วมกันที่ว่า “สพเพ **สงฺขารา**” สังขาร ทั้งปวง คือทุกอย่างที่เป็นสังขตะ ล้วนไม่เที่ยง คงอยู่ไม่ได้เสมอเหมือนกันทั้งหมด

ข้อ ๔ **อนัตตตา** เป็นธรรมนิยามที่แสดงสภาวะของธรรมทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นสังขตธรรม หรืออสังขตธรรม ไม่ว่าจะอยู่ในขั้น ๕ หรือพ้นจากขั้น ๕ (ขั้นวินิมุต) ว่ามีลักษณะร่วมกัน คือ “สพเพ **ธมฺมา**” ธรรม ทั้งปวงไม่ว่าสังขารเป็นสังขตะ หรือวิสังขาร เป็นอสังขตะ ล้วนไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) เสมอกันทั้งสิ้น

ธรรมนิยามที่ ๑ คือ **อิทัปปัจจยตา** (ปฏิจจสมุปบาท) แสดงอาการที่สภาวะธรรมทั้งหลายอันเรียกรวมๆ ว่าขั้น ๕ สัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยแก่กันในแนวทางที่รวมเป็นกระบวนการแห่งการก่อให้เกิดทุกข์ ถือว่าเป็นความหมายของ **อริยสัจ ข้อที่ ๒ คือ สมุทฺทัยอริยสัจ** ดังที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทสมุทฺทัยวาร

อาการที่ขั้น ๕ เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตานี้ แสดงออกมาในตัวตนเองถึงลักษณะที่เป็นอนิจจัง และทุกขัง ของขั้นทั้ง ๕ หรือของประดาสังขตธรรมนั้น นี่ก็

คือ ธรรมเนียมที่ ๒ และ ๓ คือ **อนิจจตา** และ **ทุกขตา** (พูดให้เต็มตามหลักว่า สัพเพ สงขารา อนิจจา, สัพเพ สงขารา ทุกขา)

เมื่อขั้นที่ ๕ เป็นไปตามอิทัปปัจจยตา โดยมีลักษณะเป็นอนิจจา ทุกขา อย่างนี้ แล้วยังไปรวมอยู่ใต้ธรรมเนียมที่ ๔ คืออนัตตตาข้อต่อไปด้วย มันจึงมีสภาพเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่ก่อตัวของทุกข์ หรือเป็นที่รวมไว้แห่งศักยภาพของการที่จะเป็นทุกข์ และนี่ก็คือความหมายของ**อริยสังข์ข้อที่ ๑** อันได้แก่ **ทุกขอริยสังข์**

ในที่สุด ถึงแม้สังขารทั้งปวงนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม มันก็คือธรรม มันเป็นสภาวะธรรม เมื่อเป็นสภาวะธรรม มันก็มีภาวะของมันเอง ไม่เป็นใคร ไม่เป็นของใคร ไม่ใช่ตัวตนของใคร ไม่อยู่ในอำนาจของใครที่จะไปสั่งไปบังคับมันได้จริง แล้วตามฐานะที่เป็นสังขตธรรม มันก็จึงเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งมัน แล้วก็ป็นอนิจจา เป็นทุกขาไปตามเหตุปัจจัยนั้น ไม่มีใครสั่งบังคับให้มันไม่เป็นอย่างนั้นได้ ดังนั้นสังขารหรือสังขตธรรมทั้งปวงนั้นจึงมีลักษณะร่วมตามธรรมเนียมที่ ๔ ข้อ **อนัตตตา** คือ “สัพเพ ธมมา อนตตา”

ที่นี้ นอกจากธรรมที่เป็นสังขตธรรมหรือสังขาร ก็ยังมีธรรมที่เป็นอสังขตธรรม ซึ่งพ้นเหนืออิทัปปัจจยตา ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นนิจจา ไม่เป็นทุกขา เป็นทุกขนิโรธ นี่ก็คือ **อริยสังข์ข้อที่ ๓** ที่เรียกว่า **นิโรธอริยสังข์** อันได้แก่นิพพาน

แต่เมื่อเป็นธรรม เป็นสภาวะธรรม ก็อย่างที่ว่าแล้ว คือ จึงมีภาวะของมันเอง ไม่เป็นใคร ไม่เป็นของใคร ไม่ใช่ตัวตนของใคร ไม่อยู่ในอำนาจของใครที่จะไปสั่งบังคับมันได้ นี่ก็คือเป็นอนัตตาเช่นกัน ดังนั้น ธรรมเนียมที่ ๔ ข้อ อนัตตตา คือ “สัพเพ ธมมา อนตตา” จึงเป็นลักษณะร่วมของธรรมทั้งปวง ทั้งสังขาร และวิสังขาร หรือทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม

เป็นอันว่า อสังขตธรรมแห่งนิโรธ อันประจักษ์ในที่จบ ที่สิ้นสุด ที่ไม่เป็นไปแห่งปฏิบัติสมุปปาทสมุทัยวาร คือในนิโรธวารแห่งปฏิบัติสมุปปาท หรือพูดให้ง่ายว่า อันลุล่วงด้วยการหยุด ดับ ไม่เป็นไป ไม่เกิดขึ้นแห่งปฏิบัติสมุปปาทนี้ แม้จะพ้นจากภาวะที่เป็นสังขตะ จึงไม่เป็นอนิจจัง ไม่เป็นทุกขัง แต่ก็เช่นเดียวกับสภาวะธรรมทั้งหลายในแง่ที่ว่า ไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) ไม่เป็นของใคร ไม่เป็นใครๆ ไม่เป็น

ตัวตนของใคร ไม่เป็นไปตามปรารถนาของใคร คือเป็นสภาวะตามที่เป็นของมันเอง ส่วนอริยสังขล^๑ที่ ๔ คือ **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข** ที่เรียกสั้นๆ ว่า **มรรค** พูดอย่างรวบยอดก็คือ วิธีปฏิบัติในการที่จะให้กระบวนการของอิทัปปัจจยตาที่เป็นปฏิจลสมุปบาทสมุทัยวาร ไม่เป็นไป หยดลับดับสลายหายไป หรือให้พลิกกลับเป็นปฏิจลสมุปบาทนิโรธวารนั่นเอง แต่ในการปฏิบัติที่จะให้เป็นอย่างนี้ เมื่อแยกแยะออกไป ก็มีรายละเอียดมากมาย ซึ่งจัดเป็นระบบชีวิตดั้งเดิมที่เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ อันสำเร็จด้วยไตรสิกขา ซึ่งทั้งหมดนี้ ว่าโดยสาระก็คือ การละอกุศล และเจริญกุศล แล้วทั้งอกุศลและกุศล ก็อยู่ในขั้นทั้ง ๕ นั้นเอง (จะพูดให้ง่ายว่า พัฒนากุศลขั้นนี้ หรืออย่างที่บางท่านชอบพูดให้สะดวกปากพอรู้กันโดยนัยว่า พัฒนาขั้น ๕ ก็พอได้) ดังนั้น อริยสังขล^๑ที่ ๔ คือมรรคนี้ จึงเป็นไปตามธรรมเนียมที่ ๒-๓-๔ คือ อนิจจตา ทุกขตา และ อนัตตตา ทั้งหมด

เป็นอันว่า ในธรรมเนียม ๔ ข้อนี้

ข้อที่ ๑ อิทัปปัจจยตา แสดงอาการที่เป็นไปของสังขตธรรม (เป็นสาระของอริยสังขล^๑ ๒)

ข้อที่ ๒-๓ อนิจจตา, ทุกขตา แสดงลักษณะร่วมของสังขตธรรม (ครอบคลุมอริยสังขล^๑ ๑, ๒ และ ๔)

ข้อที่ ๔ อนัตตตา แสดงลักษณะร่วมของสัพพธรรม คือทุกสภาวะ (ครอบคลุมอริยสังขล^๑ทั้งหมดทั้ง ๔ ข้อ)

ตถตา - ความเป็นเช่นนั้นเอง

ในหลักธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา) ชุดที่ ๑ คือ อิทัปปัจจยตาปฏิจลสมุปบาท ผู้ศึกษาคงสังเกตเห็นว่า พุทธพจน์ที่ตรัสเริ่มต้นเหมือนกันกับในหลักธรรมนิยามชุดที่เรียกว่าไตรลักษณ์ คือมีคำ ๒ คำว่า “ธมฺมภูจิตตา ธมฺมนิยามตา” นำหน้า แต่ตอนลงท้ายแปลกออกไปว่า อิทัปปัจจยตา มีคำนำหน้าเพิ่มเข้ามา ๓ คำ คือ “ตถตา อวิตถตา อนณฺณตตา” ซึ่งไม่ปรากฏในหลักไตรลักษณ์

ข้อความเต็มตรงนี้ว่า:

“อิติ โข ภิกขเว ยา ตตฺร ตตฺตา อวิตตฺตา อนนฺณตฺตา
อิตฺทปปัจจยตา อหํ วุจฺจติ ภิกขเว ปฏิจฺจสมุปปาโท”

แปลว่า:

“ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นตถา (ตถตา/ภาวะที่เป็นเช่นนั้น เป็นอยู่คงอยู่อย่างนั้น) ความเป็นอวิตถา (อวิตถตา/ภาวะที่ไม่เพี้ยนไม่ผันแปรไปจากที่เป็นอย่างนั้น) ความเป็นอนนฺณตถา (อนนฺณตถตา/ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือ อิตฺทปปัจจยตา ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจฺจสมุปปาท”

ที่จริง คำเหล่านี้ ก็คือคำเน้นย้ำ หรือลำทับให้หนักแน่น หรือให้ใส่ใจจริงจังนั่นเอง แต่บางคำเป็นคำที่กระชับและให้ความรู้สึกสะกดเด่น ก็มีการยกขึ้นมาเอียงอ้างบ่อยจนคุ้นหรือเป็นที่นิยม อย่างใน ๓ คำนี้ คำว่า “ตถตา” ได้กลายเป็นคำที่มีการกล่าวถึงค่อนข้างมาก หรือได้ยินค่อนข้างบ่อย และเพราะเหตุที่คำนี้พิเศษเฉพาะที่ตรัสไว้กับอิตฺทปปัจจยตา จึงอาจจะทำให้เข้าใจว่าจำเพาะหมายถึงอิตฺทปปัจจยตา-ปฏิบัติสมุปปาทเท่านั้น

เพื่อให้มองกว้างออกไป จึงยกพุทธพจน์ต่อไปนี้มาให้ดู ดังนี้ (ส.ม.๑๙/๑๖๙๗/๕๔๐; พ.ปฏิบัติ.๓๑/๕๔๔/๔๔๘)

“ภิกษุทั้งหลาย สภาวะ ๔ อย่างนี้ เป็นตถา (เป็นเช่นนั้น หรือจริงแท้) เป็นอวิตถา (ไม่เพี้ยนไปจากที่เป็นอย่างนั้น) เป็นอนนฺณตถา (ไม่เป็นไปอย่างอื่น) สภาวะ ๔ อย่างนี้เป็นไหน? คือ สภาวะที่ว่า นี้ทุกขี... สภาวะที่ว่า นี้ทุกขสมุทัย... สภาวะที่ว่า นี้ทุกขนิโรธ... สภาวะที่ว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา...”

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงกระทำการประกอบความเพียร เพื่อรู้ตามเป็นจริงว่า นี้ทุกขี ... นี้ทุกขสมุทัย ... นี้ทุกขนิโรธ ... นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”

เห็นชัดว่า สภาวะที่เป็น ตถา อวิตถา อนัญญถา ในพุทธพจน์นี้ ก็คือ สภาวะที่เรียกกันทั่วไปว่า **อริยสัจ ๔** นั้นเอง และคำทั้ง ๓ ซึ่งมีคำแปลตั้งว่าแล้วนั้น ก็คือคำเสริมความหมายของคำว่า “**สัจจะ**” นั้นแหละ นอกจากนั้น ในคัมภีร์ชั้นนอรรก-กถาฎีกา บางทีก็เรียกอริยสัจว่า “**ตถธรรม**” เช่นเดียวกับที่บางครั้งเรียกว่า “**สัจธรรม**” (แต่ “**สัจธรรม**” มิใช่หมายถึงอริยสัจเสมอไป)

คำที่กล่าวถึงอริยสัจ ๔ โดยใช้คำว่า ตถา อวิตถา อนัญญถา ยังมีอีกใน พระไตรปิฎก และก็น่ารู้ที่น่าสนใจ จะยกมาให้ดูกันบ้าง แห่งหนึ่งต่อจากข้างบนนั้น (พ.ป.ฎ.๓๑/๕๔๕/๔๔๙) ว่า

“ทุกข์เป็นสัจจะ ด้วยอรรถอันเป็นตถา (เป็นเช่นนั้น หรือจริงแท้) อย่างไร? ทุกข์ มีความหมายว่าเป็นทุกข์ & ความหมาย อันเป็นตถา (เป็นเช่นนั้น หรือจริงแท้) เป็นอวิตถา (ไม่เพี้ยนไปจากที่เป็นอย่างนั้น) เป็นอนัญญถา (ไม่เข้าไปอย่างอื่น) คือ ทุกข์มี ความหมายว่าเป็นการบีบคั้น ๑ ความหมายว่าเป็นสังขตะ ๑ ความหมายว่าเป็นภาวะเผาร้อน ๑ ความหมายว่าเป็นความผันแปรกลีบกลาย ๑ ...

“สมุทัยเป็นสัจจะ ด้วยอรรถอันเป็นตถา อย่างไร? สมุทัย มีความหมายว่าเป็นสมุทัย & ความหมาย อันเป็นตถา เป็นอวิตถา เป็นอนัญญถา คือ สมุทัยมี ความหมายว่าเป็นที่รวมตัวกันขึ้น ๑ ความหมายว่าเป็นเหตุ (แหล่งที่มา/นิทาน) ๑ ความหมายว่าประกอบประกอบผูกไว้ ๑ ความหมายว่าห่วงเหนี่ยวพันพัว ๑ ...

“นิโรธเป็นสัจจะ ด้วยอรรถอันเป็นตถา อย่างไร? นิโรธ มีความหมายว่าเป็นนิโรธ & ความหมาย อันเป็นตถา เป็นอวิตถา เป็นอนัญญถา คือ ความหมายว่าเป็นที่พ้นโลง (เป็นอิสระ) ๑ ความหมายว่าเป็นภาวะปลอดดสงัด (ไร้สิ่งรบกวน) ๑ ความหมายว่าเป็นอิสระ ๑ ความหมายว่า เป็นอมตะ ๑ ...

“มรรคเป็นสี่จะ ด้วยขรรธขันเป็นตถา อย่างไร? มรรค มีความหมายว่าเป็นมรรค & ความหมาย ขันเป็นตถา เป็นอวิตถา เป็นอนัญญตถา คือ ความหมายว่าเป็นเครื่อง นำออกไป ๑ ความหมายว่าเป็นเหตุ ๑ ความหมายว่าเป็นการ มองเห็น ๑ ความหมายว่าเป็นอธิปไตย ๑ ...”

ขอจบด้วยข้อความสรุปปริยสัจ ๔ ต่อไปนี้ (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๔๖/๔๕๐) ซึ่งเป็น คำตอบต่อคำถามหลายอย่างพร้อมไปในตัว ว่า

“สี่จะ & มีการรู้แจ้งแทงตลอดพร้อมด้วยกันเป็นหนึ่ง เดียว โดยอาการเท่าไร? สี่จะ & มีการรู้แจ้งแทงตลอดพร้อม ด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว โดยอาการ & คือ โดยขรรธที่เป็นตถา ๑ โดยขรรธที่เป็นอนัตตา ๑ โดยขรรธที่เป็นสี่จะ ๑ โดย ขรรธที่เป็นปฏิเวธ ๑

“สี่จะทั้ง & สิ่งเคราะห์เป็นหนึ่งเดียว ด้วยอาการ & เหล่านี้ โดยที่สี่จะขันสิ่งเคราะห์เป็นหนึ่งเดียวแต่ละอย่างนั้นๆ มีภาวะเป็นหนึ่งเดียวๆ ที่รู้แจ้งแทงตลอดด้วยญาณอันเดียว เพราะเหตุนั้น สี่จะทั้ง & จึงมีการรู้แจ้งแทงตลอดพร้อม ด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว ...”

ตถตา ก็คือภาวะที่เป็นตถา (ตา= ภาวะ) เหมือนกับคำว่า **อนิจจตา** ก็คือภาวะที่ เป็นอนิจจา **ทุกขตา** ก็คือภาวะที่เป็นทุกขา **อนัตตตา** ก็คือภาวะที่เป็นอนัตตา ตรงนี้ก็เลยเป็นโอกาสให้สังเกตว่า คำศัพท์ธรรมะเดิมในภาษาบาลีนั้น ท่านมี หลักภาษาที่มักช่วยให้แยกความหมายไว้ค่อนข้างชัดเจนดี แต่เวลานำมาใช้ในภาษาไทย บางที่เราใช้ปนเปกัน แล้วบางทีก็ทำให้เกิดความสับสนในการศึกษา

ข้อที่สังเกตเห็นในที่นี้ก็คือ “**ตา**” นั้นแหละ จะเห็นว่า คำศัพท์ในจำพวกนิยามนี้ มี “**ตา**” ต่อท้ายบ่อยๆ

ที่ว่าควรสังเกตไว้ ก็เช่น **ธมมนิยามตา** (ธรรมนิยามตา) กับ **ธมมนิยาม** (ธรรม นิยาม) ตัวหลักแท้ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใช้คำว่า **ธมมนิยามตา** ซึ่งมีความหมายว่าเป็น ภาวะ (-ตา) ลักษณะ อาการ หรือความเป็นไปของสภาวะธรรมที่เป็นธรรมนิยาม

ส่วนธรรมเนียม เป็นคำที่นิยมใช้กันในคัมภีร์ชั้นนอรธกถาและฎีกาเป็นต้นมา ซึ่งใช้อย่างหลวมลักหน้อย หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัยนั้นๆ ในปฏิจกสมุปปาท ก็ได้ หมายถึงธัมมเนียมตาที่เป็นภาวะ เป็นลักษณะ หรือความเป็นไปของสภาวะธรรมเหล่านั้น ก็ได้

ธมฺมภูจิตตา คือ ภาวะ ลักษณะ หรือความเป็นไปของสภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ส่วน **ธมฺมภูจิตติ (ธรรมฐิติ)** หมายถึงภาวะอย่างนั้น ก็ได้ แต่มักหมายถึงตัวสภาวะธรรมนั้นๆ เอง ที่เป็นเหตุปัจจัย หรือเป็นไปตามเหตุปัจจัย

อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ก็คือภาวะ ลักษณะ อากา หรือความเป็นไปของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอนิจจา เป็นทุกขา เป็นอนัตตา ดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อได้ข้อสังเกตอย่างนี้แล้ว จึงขออย่าให้เข้าใจร่วมกันว่า ธรรมเนียม ในที่นี้ โดยทั่วไปใช้ในความหมายของ “ธมฺมเนียมตา” (ธรรมเนียมตา) คือ เป็นลักษณะ เป็นอาการ ที่แสดงความเป็นอยู่เป็นไปของธรรม หรือของสภาวะนั้นๆ ไม่ใช่เป็นองค์ธรรม ไม่ใช่เป็นตัวสภาวะธรรมนั่นเอง

ดังนั้น **ธมฺมเนียมตา** (ที่ใช้กันสบายๆ ว่า “ธรรมเนียม”) **อิทัปปัจจยตา ตถตา อนิจจตา อนัตตตา** ฯลฯ จึงไม่ใช่เป็นเบญจขันธ์ ไม่ใช่เป็นนิพพาน ไม่ใช่เป็นสังขาร ไม่ใช่เป็นสังขตธรรม ไม่ใช่เป็นอสังขตธรรม เป็นต้น

ข้อควรรู้ควรสังเกต: คำศัพท์ธรรมชุด “ไตรลักษณ์”

นอกจากเรื่องคำที่มี “-ตา” ต่อท้ายแล้ว ยังมีข้อควรรู้ควรสังเกตเกี่ยวกับคำศัพท์ทางธรรมอีกมาก ในที่นี้ ขอบุติเพิ่มเติมเกี่ยวกับคำในจำพวกธรรมเนียมนี้ อีกเล็กน้อย

“ไตรลักษณ์” (ภาษาบาลีว่า “ติลขุณฺณ”) เป็นคำหนึ่งที่คุ้นหูคุ้นปาก พุทธศาสนิกชนมาก ได้ยินกันบ่อยยิ่ง ที่จริงมีชื่อเป็นคำดั้งเดิม ไม่มีในพระไตรปิฎก แต่เป็นคำที่นิยมใช้กันมาตั้งแต่ยุคอรธกถา ส่วนในพระไตรปิฎกเอง ตรีสไว้เป็นหลักธมเนียมตา ๓ ที่แสดงแล้วข้างต้น และในที่สุดก็ไม่มีชื่อเรียกรวมกัน แม้จะตรีสไว้หลายแบบ ก็ระบุแยกเป็นแต่ละอย่าง เช่นว่า (ส.ข. ๑๗/๓๙-๔๑/๒๗)

“รูป ภิกขเว อนิจจัง เวทนา อนิจจา สณฺหา อนิจจา
 สงฺขารา อนิจจา วิญฺญาณํ อนิจจัง ... รูป ภิกขเว ทุกฺข เวทนา
 ทุกฺขา สณฺหา ทุกฺขา สงฺขารา ทุกฺขา วิญฺญาณํ ทุกฺขํ ... รูป
 ภิกขเว อนตฺตา เวทนา อนตฺตา สณฺหา อนตฺตา สงฺขารา
 อนตฺตา วิญฺญาณํ อนตฺตา”

(ในพระไตรปิฎก แม้จะพบคำบาลีที่แปลว่าลักษณะ ๓ หรือไตรลักษณ์ ซึ่งเรียงตามหลักภาษาว่า “ตฺถิ ลกฺขณานิ” ก็มีแต่ที่หมายถึงลักษณะ ๓ อย่างอื่นทั้งนั้นอย่างใกล้ที่สุด ก็หมายถึงสังขตลักษณะ ๓ [อุปฺปาทลกฺขณํ วยลกฺขณํ จิตฺตณฺตตฺตลกฺขณํ - พุ.ปฎิ.๓๑/๖๓๙/๕๕๓] ซึ่งเป็นคนละชุด และมีชื่อเรียกเฉพาะต่างหากอยู่แล้ว)

ส่วนคำว่า “**สามัญญลักษณะ**” ก็ไม่เป็นคำที่มีมาเดิมในพระไตรปิฎก แต่ใช้บ่อยในอรรถกถาเป็นต้นมา และมักใช้ในความหมายเชิงแยกแยะเพื่อเทียบเคียงโดยมีการจำแนกว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะ ๒ อย่าง คือ ลักษณะจำเพาะตัว เรียกว่า “**ปัจจัตตลักษณะ**” และลักษณะร่วมที่เสมอเหมือนกันกับสิ่งอื่น เรียกว่า “**สามัญญลักษณะ**” เช่น รูปมีภาวะที่ถูกบีบเบียนเป็นปัจจัตตลักษณะ เวทนามีการเสวยรสอารมณ์เป็น **ปัจจัตตลักษณะ** แต่ทั้งรูปและเวทนานั้น มีภาวะที่ไม่เที่ยง (อนิจจตา) คงทนอยู่มิได้ (ทุกฺขตา) ไม่เป็นตัวตนของใครที่จะยึดถือเป็นเจ้าของครอบครองสิ่งบังคับบัญชาให้เป็นไปตามปรารถนาได้จริง (อนตตตา) เป็น **สามัญญลักษณะ**

ปัจจัตตลักษณะนั้น บางทีก็เรียกว่า “**วิเสสลักษณะ**” คือลักษณะพิเศษ หรือลักษณะของสิ่งนั้น ที่แปลกหรือแตกต่างจากสิ่งอื่น คือไม่เหมือนกับสิ่งทั้งหลายที่เหลือจากตัวมัน ถ้าใช้คำนี้ ก็บอกว่าสิ่งทั้งหลายมีลักษณะ ๒ คือ **วิเสสลักษณะ** และ**สามัญญลักษณะ**

บางแห่ง ท่านพูดให้ชัดขึ้นอีก และใช้คำเรียกอย่างอื่นก็มี เช่นบอกว่า ปรมาตธรรมทั้งหลายมีลักษณะ ๒ คือ **สภาวลักษณะ** (ลักษณะที่เป็นภาวะของมันเอง) กับ**สามัญญลักษณะ** ทั้งนี้ สภาวลักษณะนั้นบางทีก็เรียกสั้นๆ ว่าเป็น “**สลักษณะ**” (ลักษณะของมันเอง)

ในความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายนั้น การรู้เข้าใจถึงสภาวลักษณะ เป็นงานของปัญญาที่เรียกว่า **“อภิญญา”** (ความรู้เจาะตรง หรือรู้ประจักษ์ตรงตัวตรงหน้าถึงสภาวะ ใช้คำว่า **“อภิธานัน”** ก็ได้, ไม่ใช่อภิญญาในคำว่า อภิญญา ๕ และ อภิญญา ๖)

เมื่อรู้เข้าใจชัดด้วยอภิญญาแล้ว จัดว่าเป็นปริญญาขั้นต้นที่ชื่อว่า **“ญาต-ปริญญา”** ส่วนการรู้เข้าใจถึงสามัญลักษณ์ เป็นงานของปัญญาที่เรียกว่า **“ปริญญา”** ในระดับที่ชื่อว่า **“ตริณปริญญา”**

อนึ่ง พึงเข้าใจด้วยว่า ไม่จำเป็นต้องพูดยืนยันตัวเสมอไปว่า สามัญลักษณ์ได้แก่ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา เพียงแต่บอกให้ตรงพอดีตามเป็นจริง ดังที่บางแห่งท่านก็พูดว่า สังขารทั้งหลายมีสามัญลักษณ์คือสภาวะที่มีที่เป็นตามเหตุปัจจัย (มีเหตุปัจจัยอยู่เบื้องหลัง)

พึงสังเกตด้วยว่า คำที่ตั้งรูปขึ้นมาให้ใช้เป็นหลักความคิดได้สะดวกว่า อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา นี้ มิได้มาในพระไตรปิฎกพร้อมด้วยกันเป็นชุด แต่ท่านใช้แยกต่างหากกันตามแต่กรณี

อนิจจตา แม้จะพบมากแห่งสักหน่อยโดยมักใช้ในการอธิบายความแตกดับของรูปธรรมตลอดจนความตายคือมรณะ แต่ไม่มีเลยที่มาในพุทธพจน์โดยตรง (เป็นคำของพระสารีบุตรบ้าง ของผู้อื่นบ้าง และคำอธิบายในพระอภิธรรมปิฎกบ้าง) ทุกขตา เป็นพุทธวจนะ แต่ก็มีเฉพาะในชุดทุกขตา ๓ (ทุกขทุกขตา สังขารทุกขตา วิปริณามทุกขตา) ส่วนอนัตตตา ไม่เป็นรูปที่ใช้ในพระไตรปิฎก

มาถึงชั้นอรรถถา คงเป็นเพราะท่านกล่าวถึง อธิบาย และอ้างอิงธรรมชุดนี้อยู่เสมอ จึงมักใช้คำเหล่านี้ซึ่งเอ่ยอ้างได้สะดวกโดยไม่ต้องออกชื่อครบ ใช้เพียง **“อนิจจตา”** ต่อด้วยคำว่า **“อาทิ”** ก็พอ เช่น **“อนิจจตาปิฎกสยุตต์”** **“อนิจจตาทิลกขณตตย”** **“อนิจจตาทิวเสน”** **“อนิจจจตาทิสามญญลทุกขณ”** **“อนิจจจตาทีน”** เป็นต้น จนกระทั่งในคัมภีร์รุ่นฎีกา จึงพบที่มีการนำมาเรียงให้เห็นพร้อมกันเต็มทั้งชุดบ้าง แต่ก็ไม่มากแห่ง

ข้อควรรู้ควรสังเกต: คำศัพท์ธรรมชุด “อิทัปปัจจยตา”

หันไปดูหลักธรรมนิยามชุดที่ ๑ หลักนี้ถือกันว่าเป็นธรรมระดับปัญญาที่ลึกซึ้งและยากยิ่ง ในวรรณกรรมหรือตามเอกสารที่สืบกันมานานในสังคมไทย ดูเหมือนแทบไม่มีการกล่าวถึงหลักธรรมนี้ (แต่อย่าเพิ่งถือเป็นผู้ติ เพราะยังไม่ได้สำรวจตรวจสอบอย่างจริงจังทั่วตลอด) จนมาในช่วงศตวรรษที่ผ่านมา จึงมีการกล่าวถึงในระบบการศึกษา และคำเรียกชื่อหลักธรรมนี้ที่คุ้นที่สุดในยุคแรกของช่วงเวลานั้น คือ “ปฏิจจสมุปบาท”

การที่หลักธรรมนี้ปรากฏขึ้นมา มีการเอ่ยอ้างชื่อในวงการศึกษาธรรมว่า “ปฏิจจสมุปบาท” นั้น เท่าที่ทราบ คงสืบจากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งระบบการเรียนวิชานักธรรมชั้น และทรงนิพนธ์คำอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทไว้ในหนังสือ *ธรรมวิภาค ปริเฉทที่ ๒* ซึ่งกำหนดเป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมสำหรับนักธรรมชั้นโท

ชื่อหลักธรรมนี้ ที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทนั้น พบมาก ทั้งในพระไตรปิฎก และอรรถกถาฎีกา เป็นต้น การที่รู้จักชื่อนี้กันมาก จึงนับว่าสอดคล้องกันดี แต่ที่น่าสังเกตก็คือ “อิทัปปัจจยตา” ซึ่งเป็นคำหลัก (มักมาด้วยกันและนำหน้า “ปฏิจจสมุปบาท”) กลับดูเหมือนว่าไม่ได้เห็น ไม่ได้ยินใครพูดถึง เหมือนจะเป็นเครื่องแสดงว่า ผู้เล่าเรียนในระบบการศึกษาที่เป็นอยู่นั้น ไม่ได้ค้นคว้าขยายออกไปจากความรู้นั้นหนังสือที่เป็นแบบเรียน จนกระทั่งประมาณครึ่งศตวรรษมานี้เอง คำนี้จึงเริ่มเด่นขึ้นมา และเท่าที่นึกเท่าที่ทวนระลึกได้ น่าจะเกิดจากการที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกหลักธรรมนี้ขึ้นมาสอนมาอธิบายอย่างจริงจัง พร้อมทั้งย้่าชื่อที่เรียกว่า “อิทัปปัจจยตา”

(คำว่า “อิทัปปัจจยตา” ปรากฏในพระไตรปิฎกในพุทธพจน์ ๒ วาระ คือ ครั้งแรก เมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ ทรงปรารภว่าธรรมที่ตรัสรู้นั้นคนทั่วไปเข้าใจยาก การที่จะทรงแสดงธรรมนั้นจึงเป็นความลำบาก และอีกครั้งหนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมนิยามหลักที่ ๑ แต่ทั้งนี้ ท่านเล่าไว้หลายแห่ง นอกจากนั้นก็มาเฉพาะในคำว่า “อิทัปปัจจยตา” และ “อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปปนเนสฺสุ”)

พึงสังเกตด้วยว่า คำว่า “ปัจฉยาการ” ที่เป็นอีกชื่อหนึ่งของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งได้พิมพ์กำกับไว้ด้วยในหนังสือแบบเรียนนักธรรมชั้นโทนั้น เป็นคำที่เกิดภายหลัง ไม่มีในคัมภีร์ที่เป็นหลักของพระสูตร แต่มาปรากฏขึ้นใน *อปทาน* อันเป็นคัมภีร์สืบเนื่องที่จัดเข้าในพระสูตรตันตปิฎก พบ ๒ แห่งใกล้เคียงกัน ในหัวข้อและเรื่องเดียวกัน คือ ในประวัติของพระเขมาเถรี พระอัครสาวิกาฝ่ายขวา ซึ่งเป็นเอตทัคคะทางปัญญา (ปัจฉยาการกุสลา, พ.อป.๓๓/๑๕๘/๓๐๒ และ ปัจฉยาการโกวิทา, พ.อป.๓๓/๑๕๘/๓๐๙)

ในพระวินัยปิฎก แม้จะเล่าเหตุการณ์ในพุทธประวัติตั้งแต่เสวยวิมุตติสุขหลังตรัสรู้ใหม่ๆ เริ่มด้วยการทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท แต่ทั้งปิฎกไม่ใช้คำว่าปัจฉยาการเลย

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ใหญ่ซึ่งมีบทที่ว่าด้วยเรื่องปฏิจจสมุปบาท โดยตรง คือ *วิภังค์* ทั้งที่อธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทอย่างยืดยาว (ประมาณ ๗๕ หน้า) แต่ในเนื้อความที่อธิบายตลอดทั้งหมด ไม่มีคำว่า “ปัจฉยาการ” เลย (แม้แต่คำที่เรียกชื่อหลักโดยตรงว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ก็ไม่ปรากฏ มีเพียงคำกล่าวถึงสภาวะธรรมที่เป็น “ปฏิจจสมุปฺปนฺน-” หรือ “อิทฺตปฺปจฺยตา-ปฏิจจสมุปฺปนฺน-”) มีแต่ชื่อบทหรือชื่อหัวข้อที่พระอาจารย์ผู้รวบรวมคัมภีร์ (พระธรรมสังคาคหาคารย) ตั้งใส่ให้ ซึ่งก็ตั้งไม่เหมือนกัน คือ ฉบับสยามรัฐของไทย ตั้งชื่อว่า ปัจฉยาการวิภังโค และฉบับนักฎลสังคีตอักษรพม่า ตั้งชื่อว่า ปฏิจจสมุปฺปาทวิภังโค

รวมแล้ว ในพระไตรปิฎก คำที่ใช้น้อยใช้มากที่สุดคือ “ปฏิจจสมุปฺปาท” ทั้งที่ขาดๆ และมาคู่กับอิทฺตปฺปจฺยตา ทั้งนี้โดยมากมาในพระสูตร สำหรับในพระวินัย มีน้อยแห่งเป็นธรรมดา ส่วนในพระอภิธรรม มีกล่าวโดยตรงใน *ภควัตถุ* เท่านั้น นอกนั้นก็กล่าวถึงใน *ขัมมสังคณี* เฉพาะในคำว่า ปฏิจจสมุปฺปาทกุสลา และครั้งหนึ่งใน *ชาตูกถา* ตอนท้ายมาติกา ซึ่งมีลำดับธรรมที่น่าสังเกต (ปญจกฺขุชฺธา ทฺวาทสยตฺตานี อฏฺฐาสส ชาตฺโย จตฺตารี สจฺจานี พาวีสตฺตินฺทฺริยานี ปฏิจจสมุปฺปาโท จตฺตารโ สติ-ปฏฺฐานา จตฺตารโ สมนฺปฺปชานา จตฺตารโ อิทธิปาทา, อภ.ธ.๓๖/๑/๑)

ในคัมภีร์ชั้นนรรัตนาลงมา ใช้มากทั้งคำว่า “ปฏิจจสมุปฺปาท” และคำว่า “ปัจฉยาการ” ส่วน “อิทฺตปฺปจฺยตา” ก็กล่าวถึง แต่ไม่บ่อยนัก

อีกข้อสังเกตหนึ่ง คือ สืบเนื่องจากคำว่า “ธมมฏฐิตตา ธมมนิยามตา” ที่เป็นชื่อของหลักธรรมนิยามนี้ ได้เกิดคำศัพท์สำคัญที่พึงทราบอีกชื่อหนึ่ง คือ “**ธรรมฐิติญาณ**” ซึ่งมาในพุทธพจน์ว่า “ธมมฏฐิตินาณํ ปุพเพ, ปจจา นิพพานา ญาณํ” (“ธรรมฐิติญาณก่อน ญาณในนิพพานทีหลัง” หรือ “มีธรรมฐิติญาณก่อน แล้วญาณในนิพพานก็ตามมา”, *สุลิมสูตร*, ส.นิ.๑๖/๒๙๑/๑๕๑)

พุทธพจน์นี้ตรัสแก่พระสุลิมะ ซึ่งเป็นปริพาชกมาก่อน แล้วมาขอบวชในธรรมวินัยนี้ โดยมีความเข้าใจผิดติดมาว่า ผู้บรรลุธรรมสูงสุดคือเป็นพระอรหันต์ คงต้องมีฤทธิ์ พุทธิยะ ตาทิยะ เป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสข้อความนี้เพื่อให้เขาหายเข้าใจผิด และรู้ให้ถูกต้องว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต สำเร็จด้วยเกิดธรรมฐิติญาณขึ้น แล้วก็มีญาณในนิพพาน โดยไม่ต้องมีฤทธิ์เป็นต้นนั้นแต่อย่างใด

“**ธรรมฐิติญาณ**” แปลตามตัวว่า ญาณในธรรมฐิติ ก็คือความหยั่งรู้ธรรมนิยามนี้เอง ได้แก่เข้าใจชัดแจ้งในสภาวะธรรมแห่งขั้นทั้ง ๕ ว่าเป็นอนิจจา ทุกขา อนัตตา ตลอดจนรู้อาการที่สังขตธรรมเหล่านั้นเป็นเหตุปัจจัยกันไปให้เกิดผลตามกระบวนการแห่งปฏิจจสมุขปาหาที่เป็นสมุทยวาร และจบลงด้วยรู้ความดับเหตุปัจจัยแห่งปฏิจจสมุขปาหาที่แน่นแจ้งเป็นนิโรธวาร ประจักษ์นิพพานในที่สุต

แม้ว่าธรรมฐิติญาณตามพุทธพจน์ข้างต้น จะครอบคลุมความรู้แจ้งไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุขปาหาจนจบนิโรธวาร แต่ในคำอธิบายที่ถือได้ว่ารวบรัด อย่างเรื่องญาณ ๗๗ ในพระไตรปิฎกเล่มเดียวกันนี้เอง (ส.นิ.๑๖/๑๒๗/๗๑) พระองค์ตรัสถึงหรือทรงเน้นเฉพาะปฏิจจสมุขปาหา (สมุทยวาร)

ปรากฏว่า ต่อมา ธรรมฐิติญาณเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงบ่อยขึ้น โดยมีการแสดงความหมายและอธิบายเน้นหรือเจาะจงไปที่ปฏิจจสมุขปาหา ดังที่ในปฏิสัมภิทามคคี่ให้ความหมายว่า ธรรมฐิติญาณ คือปัญญาในปัจจัยปริคคหะ (ปัจจัยปริคคหะคือการกำหนดจับปัจจัย [ขุ.ปฏิ.๓๑/๙๔/๗๒] ที่ต่อมานิยมเรียกว่า “ปัจจัยปริคคหญาณ”) และในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา ท่านได้อธิบายหรือกล่าวถึงธรรมฐิติญาณนี้ไม่น้อยทีเดียว เช่นว่า ธรรมฐิติญาณ คือปัจจัยปริคคหญาณ หรือปัจจัยการญาณ เป็นกัขาวิตรณวิสุทธิ เรียกว่าเป็น ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทศณะ บ้าง บางทีก็บอก

สั้นๆ ว่าเป็นนิพัสสนาญาณ บ้างว่าเป็นญาณอันถึงจุดยอดของการเห็นอิทัปปัจจยตา ส่วน “นิพพาน ญาณ” ท่านว่าได้แก้มัคคญาณ (เช่น ที.อ. ๓/๓๕๙/๒๖๕; ส.อ.๒/๓๔/๗๗; ๗๐/๑๔๓; ปฏิส.อ.๑/๖๒/๑๓๓; วิภค.อ.๘๐๖/๔๕๒; วิสุทฺธิ.๓/๒๒๘; วิสุทฺธิ.ฐี.๓/๓๑๘/๕๘๗)

หลักความจริง และกฎธรรมชาติ ที่ครอบคลุม

ในพุทธพจน์ที่ตรัสถึงการตรัสรู้ของพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงประมวลสรุปธรรมที่ตรัสรู้เป็น ๒ อย่าง ครั้งที่ซัดมาก คือพระดำริหลังจากตรัสรู้ใหม่ๆ (นับตามลำดับเหตุการณ์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นสัปดาห์ที่ ๕ แต่นับตามอรรถกถาที่เล่าเหตุการณ์แรกเพิ่มอีก ๓ สัปดาห์ เป็นขึ้นสัปดาห์ที่ ๘) ทรงปรารภว่า ธรรมที่ตรัสรู้ อันได้แก่ **อิทัปปัจจยตาปฏิจสุมุปาบท** และ**นิพพาน**นั้น เป็นของทวนกระแสคนทั่วไปเข้าใจยาก จึงไม่ยอมพระทัยไปในการที่จะทรงแสดงธรรม (วินย.๔/๗/๘)

เรื่องนี้ ท่านเล่าไว้ในพระวินัยปิฎก โดยลำดับเหตุการณ์ตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว ยังประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขภายใต้ร่มโพธิพฤกษ์ ไปจนแสดงปฐมเทศนา มีปฐมสาวก มีการอุปสมบท เกิดพระสงฆ์ เกิดการบวชแบบต่างๆ และสี่พระวินัยสี่ปมา

พระดำริที่ยกมาอ้างข้างต้นนั้น เป็นเหตุการณ์ต่อจากเสวยวิมุตติสุขตามที่ อรรถกถาว่าผ่านไป ๗ สัปดาห์แล้ว ก่อนจะเสด็จจากที่ตรัสรู้ไปทรงแสดงธรรมที่อสิปัตตมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

ที่นี้ ย้อนไปก่อนหน้านั้น เหตุการณ์แรกที่ท่านเล่าไว้เริ่มด้วยพระพุทธรูททาน ๓ คาถา ตั้งแต่ราตรีแรกในสัปดาห์ที่ ๑ ของการเสวยวิมุตติสุข กล่าวถึงการที่ พระพุทธเจ้าทรงมณสิการปฏิจสุมุปาบททั้งอนุโลมและปฏิโลม (“ปฏิจสุมุปาทำ อนุโลมปฏิโลม มนสากสิ”, พึงสังเกตว่า ที่นี้มีแต่คำว่าปฏิจสุมุปาบท ไม่มีคำว่า อิทัปปัจจยตา) และทรงแปลงพุทธรูททานในยามทั้ง ๓ แห่งราตรี ยามละ ๑ คาถา รวมเป็น ๓ คาถา

แม้ว่าครั้งนี้ พุทธพจน์ซึ่งเป็นคำร้อยกรอง จะมีได้ระบุชื่อธรรมที่ตรัสรู้ ออกมาชัดเจนอย่างคราวทรงปรารภการออกแสดงธรรม แต่ก็เป็นคำจำพวกไวยากรณ์ที่ได้เล่าเรียน รู้กันไม่ยากว่า ก็คือตรัสถึงปฏิจสุมุปาบท และนิพพาน ดังพุทธรูททานว่า

คททที่ ๑: “เมืออไคแล ธรรมทงหลยปรกฏแก่วิสุทชชน¹⁰⁹ ผู้มคควมเพือรเฟงอยู่ เมือนั้น คควมสงสยทงปวงขง วิสุทชชนนั้น ย่อมลนสลยหยไป เพราะรู้ซ้ตธรรมพร้อมทง เหตุ” (สเหตุธมม = ทุภข์ + สมุทย)

คททที่ ๒: “เมืออไคแล ธรรมทงหลยปรกฏแก่วิสุทชชน ผู้มคควมเพือรเฟงอยู่ เมือนั้น คควมสงสยทงปวงขงวิสุทชชน นั้น ย่อมลนสลยหยไป เพราะได้รู้ถงภวะที่ลนไปแห่ง ปจจยทงหลย” (ขย ปจจยณ = ปจจยักขย คอ นพพท)

คททที่ ๓: “เมืออไคแล ธรรมทงหลยปรกฏแก่วิสุทชชน ผู้มคควมเพือรเฟงอยู่ เมือนั้น วิสุทชชนก้จคตมรและเสนเสือย ได้ ต้รขยอยู่ตจตวงสุรียทอแสงสองทองฟ้เจตจ้ข้ไฟ”

คททที่ ๑ ว้โดยสทรเกคคอ ปฏิจลสมุขบพทฝยอนุโลม (ที่คัมภีร์ซ้นอรรคทถบงที่เรือกว้ สมุทยวร) ซงแสดทงขสมุทย คอกระบวมเหตุบจจยที่ท้ให้ทุกข้เกดซ้น พุดกลบกันว้ **ทุภข์พร้อมทงสมุทย**

คททที่ ๒ ว้โดยสทรเกคคอ ปฏิจลสมุขบพทฝยปฏิโลม (ที่คัมภีร์ซ้นอรรคทถบงที่เรือกว้ นโรชวร) ซงแสดทงขนิโรช คอการถงภวะไร้ทุภข์ ปลอดทุภข์ หรือมอเม้ทุภข์เกดซ้น ดว้คควมลนสลยแห่งเหตุบจจยที่ท้ให้ทุภข์เกดซ้น หรือคควมมอเม้ไปแห่งปฏิจลสมุขบพทน้เอง จงว้หมยถง **นพพท** อันเป็นภวะที่ลนไร้เหตุบจจยแห่งทุภข์

คททที่ ๓ แสดภวะเมือตรัสรู้แล้ว ผู้แง้จนิโรช ปรจจกัษ์นพพท มอโพธิ บัญญอโล่สงสว่ปลอดปรงเป็นอสร (อรรคทถบอชบยว้ เป็นคททที่แสดอณภพขงอริยมรรค)

¹⁰⁹ ค้บลิเดิมว้ “พฐมณ” ซงในท้นี้หมยถงพระอรทนต์ หรือพระชคคสพ ใช้ค้บเปลว้ “วิสุทชชน” เป็นกรเลือนคควมหมยขง พฐมณ ที่ถอว้เป็นผู้ที่ได้อลยบยปลอ้ คอเป็นผู้บรสิฐท้

เป็นอันว่า พุทธอุทานคาถาชุดนี้ มีความหมายชี้ไปที่หลักธรรมอันเดียวกันกับ พระพุทธดำริข้างต้น และเป็นการบ่งชี้ว่า การปฏิบัติที่จะบรรลุจุดหมายของ พระพุทธศาสนา ทำนิพพานให้แจ้ง ประจักษ์ความจริงสูงสุดนั้น ต้องรู้เข้าใจความจริง ของกฎธรรมชาติที่เป็นหลักธรรมนิยาม (อัมมณิยามตา) ที่ ๑ นั่นคือเข้าใจความจริงหรือ สัจจะ ๒ ระดับ อันครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง คือ ความจริงที่เป็นธรรมดาของประดา สิ่งขารหรือสิ่งขตธรรม และความจริงที่เป็นปรมวลัจจะของวิสังขารหรือสิ่งขตธรรม

พร้อมกันนั้นก็ต้องย้ำความเข้าใจไว้ด้วยว่า การเข้าถึงความจริงที่ว่านั้น มีความหมายโยงไปที่และรวมอยู่ในตัวและเท่ากับความจริงแห่งธรรมนิยามชุด ๓ (ที่เรียง ต่อเป็น ๒-๓-๔) คือ อนิจจตา ทุกขตา และอนัตตตา ด้วย

ที่นี้ ในพระสูตรต้นตปิฎก มีหลายสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าการเสด็จออก ผนวชและการบำเพ็ญเพียรของพระองค์จนตรัสรู้ พุทธพจน์สำคัญก็คือ ตรงที่ตรัสถึง การตรัสรู้ว่ (เช่น ปาสราลีสสูตร หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อริยปริเยสนสูตร, ม.มู.๑๒/ ๓๑๗/๓๑๗)

“เวลานั้น ครั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ ... อย่างนี้แล้ว ก็น้อมจิตไป เพื่อขาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ = ตริสรู้), เวลานั้นรู้ ชัดตามที่มันเป็นที่นี้ทุกขี นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรช นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, รู้ชัดตามที่มันเป็นที่นี้ เหล่านี้อาสวะ นี้ ขาสวสมุทัย นี้ขาสวนิโรช นี้ขาสวนิโรธคามินีปฏิปทา, เวลานั้น เมื่อรู้ที่อยู่เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นแล้ว ...”

พระดำรัสในพระสูตรนี้บ่งชี้ว่า ธรรมที่ตรัสรู้คือ อริยสัจ ๔ ฟังเหมือนว่า ต่างจากที่ยกมาอ้างอิงข้างต้น แต่เมื่อวิเคราะห์จริงจัง ก็เห็นได้ว่ามีสาระอย่าง เดียวกัน

ที่ว่าอริยสัจ ๔ นั้น เมื่อตรวจสอบดูตามหลัก ก็มี ๒ คู่ คือ ทุกข์-สมุทัย กับ นิโรธ-มรรค ถ้าดูความหมายตามอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งเป็นปฐมเทศนา (วินย.๔/ ๑๔/๑๔) ซึ่งพระวินัยปิฎกเองเล่าไว้ต่อจากพระดำริในการที่จะแสดงธรรมข้างต้น

สมมุติได้แก่ ตัณหา ๓ และนิโรธ ก็คือการดับ ละ สลัดตัณหา นั้น หลุดพ้นเป็นอิสระไปได้ เมื่อดูตามนี้ ยังไม่เห็นชัดว่าจะโยงไปถึงธรรมเนียมแห่งปรัชญาสังคมอย่างไร

ดังที่ทราบกันดี ตัณหาเป็นองค์ธรรมหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอยู่ในกระบวนการปรัชญาสังคม และที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า อนุโลมปรัชญาสังคม หรือปรัชญาสังคม ฝ่ายสมุทธาร เป็นกระบวนการเหตุปัจจัยอันให้เกิดผลคือทุกข์ เป็นคู่แห่งทุกข์-สมุทัย คือ อริยสัจ ข้อที่ ๑ และ ๒ ส่วนปฏิโลมปรัชญาสังคม หรือปรัชญาสังคมฝ่ายนิโรธวาร เป็นการหยุดสลายหายไปของเหตุปัจจัยในกระบวนการก่อทุกข์ หรือความไม่เป็นไปของปรัชญาสังคม ก็คือนิโรธ อันเป็นอริยสัจ ข้อที่ ๓ ส่วนอริยสัจ ข้อที่ ๔ คือมรรค เป็นกระบวนการที่จัดวางไว้ เพื่อการที่คนจะปฏิบัติให้เกิดมีความเป็นไปตามธรรมดาของธรรมชาติที่เป็นปฏิโลมปรัชญาสังคม จึงนับเนื่องเข้าไปในปฏิโลมปรัชญาสังคมนั้นด้วย นี่เป็นการกล่าวอย่างย่อหรือรวบรัด และจะเป็นสาระที่พึงขยายความต่อไป

ก่อนจะผ่านไป มีข้อที่น่ารู้ น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือ เกี่ยวกับเรื่องความจริงแห่งกฎธรรมชาติ หรือธรรมเนียมนั้น ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา มีการจำแนกกฎธรรมชาติ ออกไปเป็นด้านๆ จะเรียกว่าเป็นการขอยธรรมเนียมแยกย่อยออกไปก็ได้ ท่านใช้ชื่อรวมเรียกว่า “นิยาม” คือกฎธรรมชาตินั้นเอง และจัดเป็น ๕ อย่าง เรียกว่า **นิยาม ๕** คือ

๑. อุตุนิยาม กฎแห่งความเป็นไปในโลกวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมที่เนื่องด้วยอุณหภูมิจ
๒. พีชนิยาม กฎเกี่ยวกับพันธุกรรม
๓. จิตตนิยาม กฎการทำงานของจิต
๔. กรรมนิยาม กฎแห่งกรรม
๕. ธรรมนิยาม กฎแห่งความสัมพันธ์ในความเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยเฉพาะที่เรียกว่า ความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า สิ่งที่อาศัยปัจจัย ย่อมจะต้องสิ้นสลายไปเป็นธรรมดา พระโสดาบันสี่อันไม่ถอยกลับเป็นธรรมดา ฯลฯ

ข้อนำสังเกตในเรื่องนิยาม ๕ นี้ อยู่ที่ข้อ ๕ คือ ธรรมนิยาม ซึ่งเป็นหลักใหญ่ที่มีทั้งพุทธพจน์แสดงความหมาย และมีคำอธิบาย พร้อมทั้งตัวอย่างแสดงหลักนั้นมากมาย แต่พอมาจัดรวมเข้าในชุดนี้ น่าแปลกใจว่า พระอรธกถาจารย์ไม่ได้อธิบายอย่างนั้น ท่านเพียงยกเอาเรื่องธรรมตาของพระโพธิสัตว์มาแสดงเป็นตัวอย่างแทนคำอธิบาย (ที่.๑.๒/๓๔; สงคณิ ๑. ๔๐๘; เช่น ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทรงถือปฏิสนธิ ทรงประสูติ ตรัสรู้ เป็นต้น เป็นธรรมตาที่หมั่นโลกาธาตุจะหวั่นไหว, เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาแล้ว พระมารดาจะทรงศีลเป็นปกติ, ในเวลาที่พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา อาพาธใดๆ ย่อมไม่เกิดแก่พระมารดาเลย)

ที่จริง ธรรมตาในโอกาสต่างๆ ของพระโพธิสัตว์ ที่มานิเทศทานสูตร (นป ใต้ ๑๖ ข้อ) ท่านใช้คำว่า “ธมมตา” และไม่มีคำว่า “ธมมนิยาม” อยู่ด้วยเลย แม้ว่าคำทั้งสองนี้จะใช้เป็นโวพจน์ก็ได้ แต่ก็คงแค่คาบหรือก่ายเกยกัน ในที่นี้จึงยกมาให้ดูเป็นข้อที่นำสังเกตด้วย

เรื่องที่ยกมาตั้งให้สังเกตค่อนข้างมากนี้ บางอย่างก็ลงลึกมากสักหน่อย บางอย่างก็มิได้สำคัญอะไร แต่อาจมีแง่มุมที่น่าสนใจหรือเป็นประโยชน์ได้สำหรับผู้ใฝ่ศึกษา จึงนำมาจาระไนแถมไว้

บันทึกที่ ๒: ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู

ความยึดถือว่าเรา ว่าของเรา หรือที่ปราศรัยบางท่านนิยมใช้ถ้อยคำให้หนักแน่นเกินกว่า ตัวกู ของกู นั้น เป็นความรู้สึกที่ฝังแน่นในจิตของมนุษย์ มีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการดำเนินชีวิตของบุคคลแต่ละคน ต่อความสุขความทุกข์ของเขา ต่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และต่อการเกิดปัญหาแทบทุกอย่างทางสังคม ในทางธรรม ถือเรื่องนี้เป็นจุดรวมแห่งความสนใจระดับแกนกลางเรื่องหนึ่ง เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไข และปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงมีคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้มากมาย ถ้อยคำที่ใช้เรียกความรู้สึกยึดถือนี้ ก็มีเป็นถ้อยคำเฉพาะหลายแบบ มีทั้งที่เป็นคำศัพท์ ทั้งที่เป็นข้อความ หรือเป็นประโยคใช้เรียกกันเป็นชุดๆ ในที่นี้ จะยกมากล่าวไว้โดยสังเขปพอเป็นแนวทางศึกษา ผู้สนใจพิเศษพึงค้นคว้าให้ละเอียดต่อไป

เบื้องต้น ขอนำถ้อยคำและข้อความเหล่านั้น มาเรียงให้ดูเป็นชุดๆ ดังนี้

- ชุดที่ ๑: เอตัม มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตตาทิ
(นี่ ของเรา, เราเป็นนี่, นี่ เป็นตัวตนของเรา)
- ชุดที่ ๒: อหนฺติ วา มมนฺติ วา อสฺมิตฺติ วา
(การถือ ว่าเรา ว่าของเรา หรือว่าเราเป็น)
- ชุดที่ ๓: อหังการ มมังการ มานานุสฺย
(การถือว่าเรา การถือว่าของเรา อนุสฺยคือมานะ)
- ชุดที่ ๔: มมายิตะ หรือ มมตตะ และอัสสิมานะ
(การยึดถือว่าเรา ว่าของเรา และมานะว่าเราเป็น)
- ชุดที่ ๕: อตตาทิ อตตานิยะ (+ อสฺมิตฺติ)
(ตน และสิ่งที่เนื่องด้วยตน)
- ชุดที่ ๖: ตัณหา มานะ วิกฺขิ

ชุดที่ ๑ พบบ่อยที่สุด โดยมากมาในคำสอนให้พิจารณาแยกสัตว์บุคคล ออกเป็นขั้นที่ ๕ หรือเป็นส่วนประกอบอย่างอื่น เช่น อายตนะ ผัสสะ เป็นต้น หรือ พิจารณาไตรลักษณ์ จนเข้าใจสภาพที่ไม่อาจยึดถือได้ว่า นี่ของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็น ตัวตนของเรา (ความตรงข้ามคือ เอตัม มม, เนโสหมสฺมิ, น เอโส เม อตตาทิ)

ตัวอย่างที่มา ดู วินย.๔/๒๑/๒๖; สํ.น.๑๖/๒๙๑/๑๕๑;๖๑๘/๒๙๒; สํ.ข. ๑๗/๑๒๘/๘๓; ๑๙๒/๑๒๗; ๓๔๙/๒๒๒; ๓๖๔/๒๒๘; ๔๖๔/๒๓๔; สํ.สพ.๑๘/ ๗๖๕/๔๖๕; สํ.ข.๑๗/๙๑/๕๖; ๓๔/๒๔; ๔๒๐/๒๕๐; สํ.น.๑๖/๖๐๐-๖๓๑/๒๘๗- ๒๙๕; ๒๓๐/๑๑๔; สํ.สพ.๑๘/๑-๖/๑-๔; ๓๕/๒๙; ๖๕/๔๑; ๘๕-๘๗/๕๓-๕๕; ๑๐๓/๖๘; ๑๐๙/๗๓; ๑๑๘/๘๐; ๑๘๘/๑๓๓; ๒๖๓-๒๘๔/๑๙๐-๕; ๗๘๐/๔๗๗; ม.ม. ๑๒/๑๐๑/๗๒;๒๘๑/๒๗๒; ๓๔๒-๕/๓๕๐-๖; ๓๙๘-๔๐๒/๔๓๐-๔; ม.ม.๑๓/ ๑๓๕/๑๓๕; ม.ย.๑๔/๖๘๔/๔๓๗; อย.จตุกก.๒๑/๑๗๗/๒๒๒; ๑๙๖/๒๗๔; ๑๘๑/ ๒๓๒; อย.ติก.๒๐/๕๗๓/๓๖๖; ม.ย.๑๔/๗๖๙/๔๘๗; อย.พสิท.๒๔/๙๓/๒๐๑

ชุดที่ ๒ เป็นรูปย่อของชุดที่ ๑ นั่นเอง กล่าวคือ

- อหนฺติ (ถือว่าเรา) = เอโส เม อตตาทิ,
มมนฺติ (ถือว่าของเรา) = เอตัม มม,
อสฺมิตฺติ (ถือว่าเราเป็นนั่นเป็นนี่ หรือยังมีเราเสีย) = เอโสหมสฺมิ

ชุดนี้ที่มีมาไม่มากนัก เช่น ม.ม.๑๒/๓๔๒-๕/๓๕๐-๖; ส.สพ.๑๘/๓๔๕/
๒๔๕

ชุดที่ ๓ เป็นคำศัพท์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นสรุปลักษณะของชุดที่ ๑ เทียบได้
ดังนี้

อหังการ = เอโส เม อตตตา,

มมังการ = เอตัม มม,

มานานุสสัย = เอโสหมสมิ

ชุดนี้มักมาในข้อความว่า “ไม่มี(หรือปราศจาก หรือถอนได้แล้วซึ่ง)
อหังการ มมังการ และมานะ (หรือมานานุสสัย) ในกายพร้อมทั้งวิญญาณนี้ และใน
นิมิตทั้งปวงภายนอก”

ตัวอย่างที่มา ดู ม.อ.๑๔/๑๗๑-๗/๑๒๗-๑๓๒;๑๒๘/๑๐๖; ส.นิ.๑๖/๖๓๓/
๒๔๕; ส.ข.๑๗/๑๔๗/๙๘; ๑๙๑/๑๒๕; ๓๑๘-๙/๒๐๖-๗; ๑๔๘/๙๘;๒๓๖/๑๖๖;
๕๐๘-๕๑๖/๒๙๑-๕; ส.นิ.๑๖/๖๙๐/๓๑๙; ส.สพ.๑๘/๗๗/๔๙; อัง.ต.ก.๒๐/๔๗๑/
๑๖๘; อัง.ส.ต.ก.๒๓/๔๖/๕๕; ม.ม.๑๓/๒๔๗/๒๔๓; อัง.น.ก.๒๒/๓๗๕/๔๙๔

ชุดที่ ๔ มมายิตตะ โดยมากใช้ในความหมายว่า “ความยึดถือว่าเป็นของเรา” หรือ “สิ่งที่ถูกยึดถือว่าเป็นของเรา” คือตรงกับ เอตัม มม (เช่น ส.นิ.๑๖/๒๓๐/
๑๑๔; พุ.สุ.๒๕/๓๐๖/๓๕๐;๓๕๙/๔๑๕;๔๐๙/๔๘๖;๔๑๓/๔๙๒; ๔๒๒/๕๑๙;๔๒๘/
๔๓๕; ส.อ.๒/๑๒๕; น.ท.อ.๑/๑๘; วินย.อ.๑/๓๖๒)

แต่บางแห่งท่านอธิบายว่า หมายถึงทั้งความยึดถือว่าเรา และว่าของเรา (=
เอตัม มม, เอโส เม อตตตา หรือ=ตัณหาและทิฏฐิ เช่น ธ.อ.๘/๖๒; สุตต.อ.๑/๒๖๕;
๔๐๗; น.ท.อ.๑/๑๙๗; ม.อ.๒/๔๑๕;

ส่วน มมัตตะ หรือ มมัตตตา มีความหมายเท่ากับมมายิตตะนั่นเอง แต่นิยม
ใช้ในคาถา คู่กับมมายิตตะ หรือไม่มีแทน มมายิตตะ เช่น พุ.สุ.๒๕/๔๑๓/๔๙๒;๔๑๘/
๕๐๔;๔๒๒/๕๑๙; พุ.เถร.๒๖/๓๘๕/๓๗๐; หรือใช้อธิบาย มมายิตตะ เช่น พุ.ม.๒๙/
๕๖/๕๖;๑๘๗/๑๔๖;๑๙๕/๑๕๐;๒๐๖/๑๕๕;๘๖๑/๕๓๑;๘๖๖/๕๓๗;พุ.อ.๓๐/๑๘๒/
๙๔;

ส่วน **อัสมีมานะ** แปลว่า มานะว่าเราเป็น คือ ถือตัวในลักษณะที่ยังมีเราเป็นเรา หรือเราเป็นนั่นเป็นนี่ ซึ่งตามปกติเรียกเพียงว่ามานะ แต่ในอภิธรรมจัดเป็นมานะอย่างหนึ่งในมานะ ๗ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๑๐/๕๑๘ และดูประกอบที่ อภิ.วิ.๓๕/๘๔๙/๔๖๘; ๘๘๓-๙๐๑/๔๗๖-๔๘๒) เพราะอัสมีมานะเป็นมานะอย่างละเอียด ซึ่งแม้แต่พระอนาคามีก็ยังไม่ได้ (เช่น ส.ข.๑๗/๒๒๗-๙/๑๕๖-๑๖๑; อง.ปญจก.๒๒/๗๑/๙๗) พระอรหันต์จึงจะได้ ทำนจำแนกประเภทไว้ เพื่อแยกอัสมีมานะนี้จากมานะอย่างอื่นๆ ที่หยาบๆ เช่น การดูถูกดูหมิ่นถือสูงถือต่ำ ซึ่งพระอริยบุคคลขั้นต้นๆ สามารถละได้

อัสมีมานะ นี้ มักตรัสไว้โดยฐานเป็นเป้าหมายที่ผู้ปฏิบัติธรรมจะพึงกำจัดเสีย (เช่น ที่.ปา.๑๑/๓๗๐/๒๘๙; พุ.ปฎิ.๓๑/๖๔/๓๘; วินย.๔/๕/๖; พุ.อุ.๒๕/๕๑/๘๖; ม.สุ.๑๒/๒๘๕/๒๗๗; อง.ปญจก.๒๒/๗๑-๒/๙๗-๘; อง.ฉก.๒๒/๓๐๐/๓๖๓; ม.ม.๑๓/๑๔๕/๑๔๐; ม.อุ.๑๔/๓๕๐/๒๔๑; ส.ข.๑๗/๒๒๗/๑๕๑; ๑๕๓/๑๐๑; พุ.เถร.๒๖/๓๕๕/๓๓๒; ส.ส.พี.๑๘/๓๒๓/๒๒๕; อง.จตุก.๒๑/๓๘/๕๓; ๒๐๐/๒๙๖; พุ.ม.๒๓/๓๙๐/๒๖๘; อง.เอก.๒๐/๒๓๐/๕๗; อง.นวก.๒๓/๒๐๕/๓๖๕; ๒๐๗/๓๗๑; พุ.อุ.๒๕/๘๙/๑๒๘; และดูความหมายที่ อภิ.วิ.๓๕/๙๐๐/๔๘๑

โดยสาระ **อัสมีมานะ** ก็ตรงกับ **เอโสหมสมิ** และเรียกว่าง่าย ๆ เพียงว่ามานะ (ขั้นละเอียดสุด)

ชุดที่ ๕ **อตตตา** (ตัวตน) **อตตนิยะ** หรือเรียกเข้าสำเนียงไทยให้คล้องจองกับอตตตา ว่าอตตนิยา หรืออตตนิยา (สิ่งที่เนื่องด้วยตน) ชุดนี้ ไม่ใช่ตัวความยึดถือ แต่เป็นสิ่งที่ยึดถือ หรือภาพที่ปรากฏขึ้นเพราะการยึดถือ

ถ้าจะจัดเทียบอย่างคร่าวๆ กับชุดที่ ๑ **อตตตา** ก็เข้าได้กับ **เอโส เม อตตตา** และ **เอโสหมสมิ** ส่วน **อตตนิยะ** ก็เข้ากับ **เอตัง มม** แต่ถ้ากล่าวอย่างเคร่งครัด **อตตตา** หมายถึงความเห็นหรือการยึดถือว่ามีอตตตาหรือเป็นอตตตาเท่านั้น (คือเป็นเรื่องของทิวฐิติ) จึงหมายถึง **เอโส เม อตตตา** อย่างเดียว ไม่เกินความถึง **เอโสหมสมิ** โดยนัยนี้ ถ้าให้ครบ จึงต้องเติม **อสมิตติ** เข้ามาอีกคำหนึ่ง

ตามแนวนี้ อาจแปลอัตตาทว่า ตัวกู และ อัตตนิยยะว่า ของกู แต่จะเห็นได้ว่า “ตัวกู” มีความหมายไม่เจาะจงหรือตายตัวนัก ยังอาจตีขึ้นได้ระหว่างความยึดถือ ๒ อย่างในชุดที่ ๑ และเป็นเรื่องที่จะพูดกันต่อไปอีก

อัตตตา และ อัตตนิยยะ มีบาลีแสดงไว้บางแห่ง เช่น อง.จตุกก.๒๑/๑๗๗/
๒๒๓; ม.ญ.๑๒/๒๘๔-๗/๒๗๕-๒๘๐; ๕๐๔/๕๔๕; ม.ม.๑๓/๘๖/๗๗; ส.ป.๑๗/
๗๒/๔๒; ๒๒๗/๑๕๗; ส.ส.พ.๑๘/๑๔๙/๑๐๒; ๒๑๘/๑๖๒; ๓๐๒/๒๑๐; ๕๗๔/
๓๖๕; ขุ.ม.๒๙/๓๙๓/๒๖๖; ๘๖๕/๕๓๕-๗; ขุ.จ.๓๐/๕๐๕/๒๕๒; ขุ.ปฎิ.๓๑/๒๔๙/
๑๖๐; ๔๗๐/๓๕๔

ชุดที่ ๖ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ เป็นอกุศลธรรมที่ทำนมักกล่าวไว้ด้วยกัน บางที่เรียกชื่อเฉพาะชุดว่า *บัญญัติ* หรือ *บัญญัติธรรม* (ธรรมเครื่องเน้นย้ำ, ตัวผัน พิสดาร, ตัวที่ทำให้ฟ้ามเพ้อ) ๓ อย่าง เช่น ขุ.ม.๒๙/๕๐๕/๓๓๗; ที.อ.๒/๔๒๕; ส.อ. ๒/๓๗๕; ฯลฯ เป็นตัวการที่ทำให้เกิดสัญญาประเภทซับซ้อนหลากหลาย ที่เรียกว่า บัญญัติสัญญา ดังที่เคยกล่าวบรรยายแล้วในบทที่ ๒

การที่นำมาจัดเป็นชุดไว้ ณ ที่นี้ ก็ด้วยถือตามนัยของอรรถกถา ในเมื่อจะเทียบความรู้สึกลึกล้ำทั้งหลายในชุดก่อนๆ ว่าตรงกับกิเลสข้อใดๆ หรือเมื่อต้องการเรียกชื่ออย่างๆ จะเรียกด้วยชื่อของกิเลสตัวใด ลำดับชื่อกิเลสชุดท้ายนี้ ตรงกันกับ ลำดับในชุดที่ ๑ และจะขอสรุปเทียบไว้ให้ดูทั้งหมด ดังนี้

๑	ตัณหา	=	เอต มม	=	มมุนติ	=	มมังการ
		=	มมายิตะ	=	ยัตตัตตนิยยะ		
๒	มานะ	=	เอโสทมสมิ	=	อลสมิตติ	=	มานานุสัย
		=	อัสมิมานะ	=	(อลสมิตติ)		
๓	ทิฏฐิ	=	เอโส เม อตตตา	=	อหนนติ	=	อหังการ
		=	มมายิตะ	=	ยัตตัตตตา		

อรรถกถาซึ่งไขความเทียบไว้ เช่น ม.อ.๑/๑๕๒; ๒/๑๔๖, ๓๐๓, ๓๗๖; ส.อ. ๒/๒๖๔; ๓/๑๓; อิง.อ.๒/๓๑๘, ๔๕๕; วิสุทฺธิ.ฎีกา ๓/๕๑๘-๙; ส.อ.๒/๒๖๕; อิง.อ. ๒/๑๒๖; ๓/๑๗๕, ๒๐๖

ในด้านคำแปลภาษาไทย ถ้าให้เต็มจำนวน ๓ ครบชุด คำว่า เรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู นับว่ายังไม่ครบ คงจะต้องเพิ่มเป็น ตัวเรา (ทิวฐิหรืออหังการ) ของเรา (ตณหาหรือมมังการ) และ นี้เราณะ (มานะ) หรือภาษาที่หนักแน่นว่า ตัวกู ของกู นี้กูณะ

อย่างไรก็ตาม คำแปลสำหรับมานะ ยังไม่สู้กระชับ และถ้าว่าครบด้วยสำนวนอย่างนี้ ในภาษาไทยพูดหรือฟังไม่ติดปาก ไม่ตั้งใจ นอกจากนั้น ความหมายของคำก็ยั้งดินหรือยึดหยุ่นได้ ทางออกคือ อาจใช้เพียง ๒ คำว่า ตัวเรา ของเรา หรือ ตัวกู ของกู แล้วแปลความหมายคำว่า ตัวเรา หรือ ตัวกู ให้กินความหมายได้ทั้งทิวฐิและมานะ กล่าวคือ ถ้าเป็นความเห็นความเข้าใจยึดถือว่ามีตัวเรา มีตัวกู ก็เป็นทิวฐิ ถ้าเป็นความรู้สึกเกี่ยวกับฐานะของตัวเราหรือตัวกูที่สำหรับเทียบ สำหรับวัด หรือถือฎุมิฯ ไว้ ก็เป็นมานะ ส่วน “ของเรา ของกู” ก็เป็นตณหา ชัดอยู่ เป็นอันครบชุด

บรรดาอภุศลธรรม หรือเรียกกันง่าย ๆ ว่า กิเลส ๓ อย่างนี้

ทิวฐิ หรือ อหังการ (เอโส เม อตฺตา) พระโสตาบันละได้ (ตามหลักที่ว่าละสังโยชน์ได้ ๓ นั้น ทิวฐิ = ลักกายทิวฐิ และสัสสัพพตฺปรามาส)

ส่วนตณหา และ มานะ พระอรหันต์เท่านั้นจึงละได้ (ตามหลักของการละสังโยชน์ ตณหา = กามราคะ รูปราคะ และ อรูปราคะ พระอนาคามีละกามราคะได้ แต่ยังคงรูปราคะ และอรูปราคะไม่ได้ พระอรหันต์เท่านั้นละได้หมด ส่วนมานะเป็นสังโยชน์เบื้องสูงที่พระอรหันต์ละได้ ชัดเจนอยู่แล้ว นอกจากนั้น อรรถกถาที่อธิบายเกี่ยวกับอัสสมิมานะ ยังได้กล่าวย้าไว้อีกมาก เช่น ม.อ.๑/๑๑๙; ส.อ.๑/๓๑๘; ๒/๓๔๒; ๓/๑๔๘ ; อิง.อ.๓/๑๑๖; อิง.อ.๑๒๙; อิติ.อ.๒๕๕; ปฎิส.อ.๑๔๐)

ถ้าตกลงความหมายของ *ตัวเรา* ของเรา หรือ *ตัวกู* ของกู อย่างที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้รับความสรุปว่า

ความยึดถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นทิวัญญิ ละได้ตั้งแต่เป็นโสดาบัน ส่วนความรู้สึกถือตัวเรา หรือตัวกู ในแง่ที่เป็นมานะ และความผูกพันในของกู จะหมดไปต่อเมื่อบรรลอรหัตตผล

ทั้งนี้ พึงดูประกอบที่ ขุ.ปฎิ.๓๑/๓๐๖/๒๐๑; ปฎิ.อ.๓๓๔ และ สงคณิ.อ.๓๗๐ ด้วย เพื่อเห็นความใกล้เคียงระหว่างทิวัญญิ กับมานะ;

ถ้าต้องการดูว่า มานะและกิเลสอื่นๆ ของพระอริยบุคคลชั้นสูงเป็นอย่างไร ดูตัวอย่างที่เรื่องพระอนุรุทธใน อง.ติก.๒๐/๕๗๐/๓๖๓

บันทึกที่ ๓: เกิดและตายแบบปัจจุบัน

ผู้ต้องการสืบความในบาลีเกี่ยวกับสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิดแบบที่เป็นไปในปัจจุบัน ภายในชาตินี้ อาจศึกษาพระสูตรตอนหนึ่งต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

“...ความสำคัญตนที่เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรม ๔ ประการ (คือ ปัญญา ลังจะ จาคะ อุปสมะ), เมื่อไม่มีความสำคัญตนที่เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ย่อมเรียกได้ว่า เป็นมุนีผู้สงบ’

“ข้อความที่กล่าวไว้ดังนั้น เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลอะไร? (ชี้แจงว่า) ความสำคัญตนย่อมมีว่า เราเป็นบ้าง เราไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นบ้าง เราจักไม่เป็นบ้าง เราจักเป็นผู้มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีรูปบ้าง เราจักเป็นผู้มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญาบ้าง เราจักเป็นเนวสัญญานาสัญญีบ้าง; ดูกรภิกษุ ความสำคัญตนเป็นโรคร้าย เป็นผีร้าย เป็นศรร้าย, เพราะก้าวล่วงความสำคัญตน (ว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้) ทั้งหมดได้ จึงจะเรียกว่าเป็นมุนีผู้สงบ;

“ดูกรภิกษุ มุณีผู้สงบ ย่อมไม่เกิด ย่อมไม่แก่ ย่อมไม่ตาย ย่อมไม่ม้วนใจ ย่อมไม่ไฟพะยาน, สิ่งอันเป็นเหตุที่เขาคงเกิด ย่อมไม่มี, เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร, เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร, เมื่อไม่ตาย จักม้วนใจได้อย่างไร, เมื่อไม่ม้วนใจ จักไฟพะยานได้อย่างไร;

“ความสำคัญตทที่เป็นกิเลสหมักหมม ย่อมไม่เป็นไปแก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรม ๔ ประการ, เมื่อไม่มีความสำคัญตทที่เป็นกิเลสหมักหมมเป็นไป ก็เรียกได้ว่าเป็นมุณีผู้สงบ’ ข้อความที่เรากล่าวไว้ตงนี้ เราได้กล่าวโดยอาศัยเหตุผลตงว่ามานี้; ดูกรภิกษุ เธอจงทรงจำการจำแนกธตฺ ๖ โดยย่อ แห่งเรา ตงนี้”

บสลิ้นี่มาใน ม.อ.๑๔/๖๓๓/๔๔๖; นอกันี้ พึ่งดูประกอบที่ ม.อ.๑๔/๖๔๓/๔๑๕; สั.ข.๑๗/๔๗๗/๒๕๓; สั.สพ.๑๘/๒๑/๑๗; พุ.สุ.๒๕/๔๒๒/๕๑๓; พุ.ม.๒๗/๘๖๓/๕๓๒ (แก่=เลื่อมหรือสุณูเสี); พุ.เถร.๒๖/๓๑๖/๓๐๗; พุ.ขท.๒๗/๑๘๑๑/๓๕๕ เป็นต้น

บ้นทีกที่ ๔: ปฏิจลสมุขบพทแนวอภิธรรม

ในพระอภิธรรมปิฎก ท่านจำแนกกระบวนธรรมปฏิจลสมุขบพทออกเป็นหลายแบบ ตามประเภทแห่งจิตที่เป็นอกุศล กุศล อัพยากฤต (วิบาก และกิริยา) และชอยละเอียดออกไปอีกตามระดับจิตที่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตระ (อภิ.วิ.๓๕/๒๕๕-๔๓๐/๑๘๑-๒๕๗) องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยในกระบวนธรรมเหล่านั้นบางอย่างเปลี่ยนแปลงออกไปตามประเภทของจิตด้วย ไม่เป็นแบบเดียวเหมือนอย่างทีแสดงไว้ในพระสูตร เช่น ในกุศลจิตบางอย่าง กระบวนธรรมอาจเริ่มต้นด้วยสังขารทีเดียว ไม่มีอวิชชา หรืออาจเริ่มด้วยกุศลมูลแทนอวิชชา เป็นต้น

โดยเฉพาะที่นั่นสังเกตยั้ง คือ ตัณหามีเฉพาะในอกุศลจิตอย่างเดียวเท่านั้น ในจิตประเภทอื่นๆ ตัณหาถูกแทนด้วย ปรสาทะ หรือไม่ก็ข้ามไปเสีทีเดียว ทั้งนี้

เพราะอภิธรรมศึกษาจิตชอยเป็นแต่ละขณะๆ จึงวิเคราะห์องค์ธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยในกระบวนการธรรมเฉพาะขณะนั้นๆ อวิชชาและตัณหา เป็นต้น ที่ถูกข่มถูกเบียดในขณะนั้นๆ จะไม่ถูกแสดงไว้ตามชื่อของมัน แต่แสดงในรูปองค์ธรรมอื่นที่ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาแทนที่ หรือไม่ก็ข้ามไปทีเดียว

นอกจากนั้น บาลีในพระอภิธรรมปิฎกยังได้แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในลักษณะที่สัมพันธ์ (ประกอบรวม) และที่เป็นปัจจัยในทางกลับกัน (เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ฯลฯ) ไว้ด้วย

ในที่นี้ จะนำเอาเฉพาะกระบวนการแบบหลักใหญ่มาแสดงไว้ เพื่อประกอบการพิจารณา

ก. อภุศลจิต ๑๒

อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาณ
วิญญาณ	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญายตนะ
ัญญายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา
หรือ เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปฏิฆะ
หรือ เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิจิกิจฉา
หรือ เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุทธัจจะ
ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
หรือ ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อิโมกข์
หรือ ปฏิฆะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อิโมกข์
หรือ อุทธัจจะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อิโมกข์

	อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ	อธิเมกข์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ	วิจิกิจฉา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ
	= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น		

หมายเหตุ: ัญญายตนะ = อายุตนะที่ ๖ คือ มโน;
 ปฏิฆะ = ความขัดเคือง กระทบกระทั้งใจ
 อธิเมกข์ = ความหม่อมใจตั้งไป, ความปลงใจ

ข. กุศลจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

	อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
หรือ	กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
	วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญายตนะ
	ัญญายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
	ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิเมกข์
	อธิเมกข์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ
	= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น		

หมายเหตุ: ปสาทะ = ความผ่องใสชุ่มชื้น, ศรัทธา

ค. วิบากจิต และกิริยาจิต (เฉพาะกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร)

	(กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร)
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
	วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	จัญญายตนะ
	จัญญายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อิโหมกซ์
	อิโหมกซ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ ^๑
หรือ	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปลาทะ
	ปลาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อิโหมกซ์
	อิโหมกซ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ ^๒
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น

หมายเหตุ: ๑ = หมวดนี้ได้ ในอเหตุกกุศลวิบากจิตที่ ๖-๗-๘, อกุศลวิบากจิตที่ ๖-๗, อเหตุกกิริยาจิตทั้ง ๓

๒ = หมวดนี้ได้ ใน กามาวจรวิบากจิต รูปาวจรวิบากจิต อรูปาวจรวิบากจิต, กามาวจรกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต อรูปาวจรกิริยาจิต ทั้งหมด

ข้อความที่อยู่ในวงเล็บ หมายความว่า ข้อที่ ๑ นั้น อาจว่าง เริ่มที่ข้อ ๒ คือ สังขาร เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานทีเดียว ก็ได้ หรืออาจเริ่มด้วยอกุศลมูลเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารก็ได้ แต่ถ้าเริ่มต้นด้วยอกุศลมูล จะได้เฉพาะในอเหตุกกุศลวิบากจิต ๗ เท่านั้น

ง. โลกุตตรจิต (กุศล และวิบาก)

กุศล:	อวิชาชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
	หรือ กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
วิบาก:	(กุศลมูล	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร)
	สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
	วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นาม
	นาม	เป็นปัจจัยให้เกิด	ัญญาตนะ
	ัญญาตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
	ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
	เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ปสาทะ
	ปสาทะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	อธิโมกษ์
	อธิโมกษ์	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
	ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
	ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรามรณะ

= ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้

ข้อสังเกต: โลกุตรกุศลจิต อาจเริ่มด้วยอวิชาชา หรือกุศลมูล แต่โลกุตรวิบากจิต เริ่มด้วยกุศลมูล หรือไม่ก็เริ่มที่สังขาร ที่เดียว
 หนึ่ง คำสรุปท้าย เปลี่ยนจาก **ความเกิดพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น เป็น ความเกิดพร้อมแห่งธรรมเหล่านี้**

บันทึกที่ ๕: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”

“นิโรธ” แปลกันมาอย่างเดียวกันว่า “ดับ” จนกล่าวได้ว่ากลายเป็นแบบตายตัว ถ้าแปลอย่างอื่น อาจถูกหาว่าแปลผิดหรือเข้าใจว่าแปลจากคำอื่น ที่ไม่ใช่ นิโรธ แม้ในหนังสือนี้ก็ต่อแปลตามนัยว่า “ดับ” เพื่อสะดวก และไม่ให้เข้าใจเป็นคำอื่น (และยังหาคำกะทัดรัดแทนไม่ได้)

แต่ความจริง การแปลว่า ดับ นั้นแหละ มีหลายกรณีที่อาจทำให้เข้าใจผิด และว่าตามหลัก บางคราวก็ไม่ใช้คำแปลที่ถูกต้อง

คำว่า “ดับ” ตามปกติหมายถึง การทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป หรือการหมดสิ้นไปของสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว แต่ “นิโรธ” ในปัจจุสมุပ္บาท (และในทุกขนิโรธอริยสัจ) หมายถึง การที่สิ่งนั้นๆ ไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น เพราะไม่มีเหตุที่จะทำให้มันเกิดขึ้น เช่น เพราะอวิชชานิโรธ สังขารจึงนิโรธ ซึ่งแปลกันว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ นั้น ความจริงหมายถึงว่า เพราะอวิชชาไม่มีหรือไม่เกิดขึ้น หรือหมดปัญหาที่เนื่องจากอวิชชาแล้ว สังขารก็ไม่มี ไม่เกิดขึ้น หรือจึงหมดปัญหาที่เนื่องจากสังขาร มิใช่จะต้องหมายความว่า ทำอวิชชาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป สังขารที่เกิดขึ้นแล้วจึงหมดสิ้นไป

“นิโรธ” ที่ควรแปลว่าดับนั้น ตามปกติท่านใช้ในความหมายที่แสดงสภาวะตามธรรมดา หรือธรรมชาติของสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย เป็นไวพจน์อย่างหนึ่งของคำว่า ฆังค์ (แตกสลาย) หรือ อนิจจะ ชยะ วยะ เป็นต้น เช่น ในบาลีว่า “อิมานโฆ ภิกขเว ติสโส เวทนา อนิจจา สงขตา ปฏิจจสมุปปณา ชยธมมา วยธมมา วิราครธมมา นิโรธธมมา” (ภิกษุทั้งหลาย เวทนาสามเหล่านี้แล เป็นสิ่งปรุงแต่งอาศัยกันเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีอันเสื่อมสิ้น มลาย จางหาย ดับไปเป็นธรรมดา) – ส.สพ. ๑๘/๓๘๘/๒๖๖ (องค์ทุกข้อในปัจจุสมุပ္บาทมีสภาวะเป็นอย่างนี้ทั้งหมด) ความหมายในแง่ที่ว่า สังขารทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเสื่อมสลายไปเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย ไม่ต้องไปพยายามดับ มันก็ดับ กรณีนี้มุ่งพูดแสดงสภาวะสัมพันธ์กับการปฏิบัติเพียงว่า เป็นของเกิดได้ ก็ดับได้

ส่วน “นิโรธ” ในทุกชนิโรธอริยสัง (=ปรัชญาจสุมุขปาหนิโรธวาร) แม้จะกล่าวถึงกระบวนการตามธรรมชาติ แต่เป็นกระบวนการที่แสดงโดยมุ่งให้ชี้บ่งถึงการปฏิบัติ ท่านให้แปลได้ ๒ อย่าง (วิสุทฺธิ.๓/๗๗-๗๘) อย่างหนึ่งมาจาก นิ (= อภาวะ = ไม่มี) + โรธ (=จารก =คูก ที่คุมขัง เรือนจำ ที่กักกัน เครื่องปิดล้อม สิ่งกีดขวางจำกัด) จึงแปลว่า ไม่มีสิ่งกีดกั้นจำกัด หรือหมดเครื่องกักกัน อธิบายว่า ไม่มีเครื่องปิดกั้นจำกัด อันได้แก่ที่คุมขังคือสังสาระ อีกอย่างหนึ่ง นิโรธในที่นี้ ตรงกับ อนุปปาหะ แปลว่า ไม่เกิดขึ้น วิสุทฺธิ.ฐีภา ๓/๑๗๓ กำกับความไว้อีกว่า นิโรธศัพท์ (ในที่นี้) ไม่แปลว่า วังค์ (ดับ สลาย)

เป็นอันว่า การแปล นิโรธ ว่า ดับ ถ้าไม่ถึงกับผิด ก็ไม่สู้ตรงความหมาย ที่ถูกต้อง แต่จะหาคำแปลอื่น ก็ยังหาคำโตดที่รัดกุมคุมความดีไม่ได้ จึงยอมไป ตามนิยมก่อน แต่ต้องทำความเข้าใจกันว่าหมายคามอย่างนี้ๆ

โดยนัยนี้ สูตรปรัชญาจสุมุขปาหฝ่ายนิโรธวาร อาจแปลท่านองนี้ว่า “เพราะปลอดอวิชา จึ่งปลอดสังขาร ฯลฯ” “เพราะอวิชาปลอดไป สังขารจึงปลอดไป ฯลฯ” “เพราะอวิชาหยุดก่อผล สังขารจึงหยุดก่อผล ฯลฯ” หรือ “เพราะอวิชาหมดปัญหา สังขารจึงหมดปัญหา ฯลฯ” ดังนี้เป็นต้น

แม้ในปรัชญาจสุมุขปาหฝ่ายสมุทฺทัยวาร ก็มีปัญหาในการแปลบ้าง เหมือนกัน คำบาลีนั้นกินความหมายกว้างกว่าที่จะแปลตายตัวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ในภาษาไทย ความที่ว่า อวิชาปลอด จงฺขาร ฯลฯ นั้น กินความหมาย ด้วยว่า “เพราะอวิชาอย่างนี้ สังขารจึงอย่างนี้, สังขารอย่างนี้ วิญญานจึงอย่างนี้, วิญญานอย่างนี้ นามรูปจึงอย่างนี้, นามรูปอย่างนี้ สฬายตนะจึงอย่างนี้, สฬายตนะอย่างนี้ ผัสสะจึงอย่างนี้, ผัสสะอย่างนี้ เวทนาจึงอย่างนี้, เวทนาอย่างนี้ ตัณหาจึงอย่างนี้, ตัณหาอย่างนี้ อุปาทานจึงอย่างนี้, อุปาทานอย่างนี้ ภพจึงอย่างนี้, ภพอย่างนี้ ชาติจึงอย่างนี้, เพราะชาติ ชรามรณะจึงมี ฯลฯ”

บันทึกที่ ๖: ความหมายย่อขององค์ธรรม ในปัจฉิมสัมปทา

ความหมายขององค์ธรรมต่างๆ แห่งปัจฉิมสัมปทา ที่ได้แสดงไว้ในตัวบท
ยังค่อนข้างยืดยาวเยิ่นเย้อ จึงเสนอความหมายสั้นๆ ง่ายๆ ไว้ดังนี้

๑. ขวิชชา ความไม่รู้ ไม่รู้ตามเป็นจริง การไม่ใช่ปัญญา
๒. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตจำนง จิตนิสัย และทุกสิ่งที่เกิดได้ส่ง
สมอบรมไว้
๓. วิญญาณ ความรู้ต่อโลกภายนอก ต่อเรื่องราวในจิตใจ สภาพพื้นจิต
๔. นามรูป องค์กายพหุ ส่วนประกอบของชีวิต ทั้งกายและใจ
๕. สฬายตนะ สื่อแห่งการรับรู้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
๖. ผัสสะ การรับรู้ การติดต่อกับโลกภายนอก การประสบอารมณ์
๗. เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ
๘. ตัณหา ความอยาก คือ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป
อยากเลี้ยว สลาย หรือทำลาย
๙. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น ความผูกพันถือค้ำไว้ใใจ ใฝ่นิยม
เทิดค่า การถือรวมเข้ากับตัว
๑๐. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ เป็นไป บุคลิกภาพ กระบวน
พฤติกรรมทั้งหมดของบุคคล
๑๑. ชชาติ การเกิดมีตัวที่คอยออกรู้รองรับเป็นผู้อยู่ในภาวะชีวิตนั้น
เป็นเจ้าของบทบาทความเป็นอยู่เป็นไปนั้นๆ
๑๒. ชรามรรณะ การประสบความเสื่อม ความไม่มั่นคง ความสูญสูญเสียจบ
สิ้น แห่งการที่ตัวได้อยู่ครอบครองภาวะชีวิตนั้นๆ

โสกะ ปริทเวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ความเศร้า เสียใจ เหี่ยวแห้งใจ คร่ำ
ครวญ หวนให้ เจ็บปวดตรวดร้าว น้อยใจ สิ้นหวัง คับแค้นใจ
คือ อาการหรือรูปต่างๆ ของความทุกข์ อันเป็นของเสียมีพิษที่
คั่งค้างหมักหมมกดตันอันอยู่ภายใน ซึ่งคอยจะระบายออกมา
เป็นทั้งปัญหาและปมก่อบัญหาคือไป

บันทึกที่ ๗: ความหมายของภวตัตถา และวิภวตัตถา

การแปลความหมายของตัตถา ๓ อย่าง โดยเฉพาะข้อที่ ๒ คือ ภวตัตถา และข้อที่ ๓ คือ วิภวตัตถา มักมีปัญหาเกี่ยวกับความไม่ชัดเจน และความเห็นที่ขัดแย้งกัน จึงขอนำหลักฐานต่างๆ มาให้ช่วยกันพิจารณา

ในพระสูตร แม้บางแห่งจะจำแนกตัตถาออกเป็น ๓ อย่าง และบอกชื่อไว้ คือ กามตัตถา ภวตัตถา และวิภวตัตถา ดังเช่นในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (วินย.๔/๑๓/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘) สังคีตสูตร และทสุตตรสูตร (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๘; ๓๙๒/๒๙๑) เป็นต้น แต่ก็ไม่มีที่ได้ให้คำจำกัดความหรือแสดงความหมายไว้โดยตรงเลย ผู้ศึกษาจึงต้องหันไปพึ่งคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม และคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ครั้นได้หลักฐานมาเพียงบางแง่บางส่วน ไม่ครบถ้วนก็ตี หลักฐานที่ได้พบตนไม่สามารถแปลความหมายได้ชัดแจ้งก็ดี ก็ทำให้เกิดความเห็นแตกต่างและขัดแย้งกันขึ้น

ในพระสูตรนั้น แม้ว่าท่านจะไม่ได้ให้คำจำกัดความและแสดงความหมายไว้โดยตรง แต่ก็มิใช่ข้อความประกอบและพุทธพจน์ตรัสสอนในบางกรณี ที่จะช่วยส่องให้เห็นความหมายของตัตถา ๓ อย่างชัดเจนขึ้นได้ ในที่นี้ จึงจะแสดงหลักฐานทั้งฝ่ายพระสูตร พระอภิธรรม และคำอธิบายของอรรถกถา เพื่อผู้ศึกษาจะได้พิจารณาอย่างกว้างขวาง

ตัตถาสูตร ในอิติวุตตกะ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๓๖/๒๖๘) เป็นพระบาลีแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงจำแนกตัตถา ๓ อย่าง ไว้ ณ ที่นี้ แม้ว่าพระองค์จะมีได้ทรงแสดง ความหมายของตัตถาแต่ละอย่างไว้โดยตรง แต่ก็ได้ตรัสข้อความเป็นคาถา ซึ่งอาจใช้ประกอบในการที่จะเข้าใจความหมายต่อไป

พระสูตรนี้ เมื่อแปลตรงไปตรงมาตามคำศัพท์เท่าที่มี โดยยังไม่นำเอา คำอธิบายเสริมความของอรรถกถาเข้าไปปรุง จะได้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ตัตถาเหล่านี้มี ๓ ประการ, ๓ ประการ เป็นไฉน? ได้แก่ กามตัตถา ภวตัตถา วิภวตัตถา. ภิกษุทั้งหลาย ตัตถา ๓ ประการ ดังนี้แล..”

“ชนทั้งหลายผูกพันด้วยเครื่องผูกพันคือตัณหา มีจิตยินดีในภาพและอภาพ (ภวาทเว). พวกเขาพัวพันด้วยเครื่องผูกของมาร ไม่มีความโล่งใจโปร่งใจ เป็นสัตว์ไปสู่สังสาร ถึงความเกิดและความตาย. ส่วนชนเหล่าใด กำจัดตัณหาได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากตัณหา ในภาพและอภาพ (ภวาทเว) บรรลุความสิ้นอาสวะ, ชนเหล่านั้น เป็นผู้ถึงฝั่งแล้วในโลก.”

อีกสูตรหนึ่งในอิติวุตตกะนั่นเอง ชื่อ ทิฏฐิสสูตร (ขุ.อิติ.๒๕/๒๒๗/๒๖๓) มุ่งแสดงเรื่องทิฏฐิ ๒ ซึ่งหมายถึง ภวทิฏฐิ และวิภวทิฏฐิ แต่เนื้อหาที่ตรัสเป็นการแสดงภวตัณหาและวิภวตัณหาไปด้วยในตัว ขอแปลมาให้ดูทั้งสูตร ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ถูกทิฏฐิ ๒ จำพวก เข้าครอบงำแล้ว พวกหนึ่งติดล้าอยู่ พวกหนึ่งวิ่งเลยไปเสีย ส่วนพวกที่มีตัจจังมองเห็น

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งติดล้าอยู่เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้มัวมัวเป็นที่ยินดี (ภวาทมา) รื่นรมย์ในภาพ (ภวรัตตา) บันเทิงในภาพ (ภวสัมมุทิตา), เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับแห่งภาพ (ภวนิโรธ) จิตของเทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งแนวลง ไม่น้อมตึงไป, พวกหนึ่งติดล้าอยู่อย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกหนึ่งวิ่งเลยไป เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) คนพวกหนึ่ง ชีตอัศจรรย์ รุ่งเกียจอยู่ด้วยภาพนั้นแหละ จึงพัวพันชมวิภาพ (หรือจึงยินดียิ่งซึ่งวิภาพ = วิภว อภินนุทนต์, วิภวะ หรือ วิภพ = ความปราศจากภาพ อรรถกถา อิติ.อ.๒๓๓) ไขความว่า = อัจฉริยะ แปลว่า ความขาดสูญ) ว่า นี่แน่ท่านเขย นัยว่าหลังจากร่างกายแตกทำลายตายไปแล้ว ชีตตานี้ก็จะขาดสูญมลายสิ้น, นี่ละคือภาวะสุดประเสริฐ, นี่ละคือภาวะดีเยี่ยม, นี่ละคือภาวะที่เป็นของแท้, พวกหนึ่งวิ่งเลยไปอย่างนี้.

“ภิกษุทั้งหลาย พวกที่มีตาจึงมองเห็น เป็นอย่างไร? (กล่าวคือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมองเห็นสภาพภาพ (ภูต อรรถกถาว่า = ชันธ ๕) โดยความเป็นสภาพภาพ (คือเห็นตาม สภาวะที่เป็นจริง), ครั้นเห็นสภาพภาพโดยความเป็นสภาพภาพแล้ว ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อหาขัตติ (นิพพิทา) เพื่อหมดตีโคร (วิราคะ) เพื่อนิโรธแห่งสภาพภาพนั้น, ส่วนพวกที่มีตาจึงมองเห็นอย่างนี้....

“ผู้ใดเห็นสภาพภาพโดยความเป็นสภาพภาพ และ เห็นสภาวะที่ล่วงพ้นสภาพภาพ, ผู้นั้นย่อมแนบมือใจตั้ง ไปในภาวะที่เป็นจริง เพราะหมดสิ้นภวตัณหา, ถ้าเขา กำหนดรู้สภาพภาพ เขาจะเป็นผู้ปราศตัณหา ทั้งใน ภาพและอภาพ (ภวภาพ), เพราะความหมดภพแห่ง สภาพภาพ ภิกษุทั้งหลายจะไม่มาสู่ภพอีก..”

ในพระสูตรนี้ มีข้อสังเกตสำคัญที่ควรกล่าว ณ ที่นี้ ๒ ประการ คือ

๑. พระพุทธเจ้าตรัส ตัณหา และทิวฐิ ควบคู่ไปด้วยกัน เพราะเป็นของ เดียวกัน อิงอาศัยกัน คนพวกหนึ่งยินดีในภาพ บรรณภาพ (ภวรูป, ภวอภิม = ภวตัณหา) และมีความเห็นยึดติดถือมั่นว่า ภาพนั้นเป็นที่น่ายินดี เป็นที่รองรับความ ยั่งยืนของอัตตา เป็นสภาพที่น่าปรารถนา (ภวทิวฐิ) ส่วนคนอีกพวกหนึ่งเกลียด ชังภาพ ซึ่งชมยินดีวิภพ บรรณภาพความขาดสูญ (วิภวอภินนท = วิภวตัณหา) และมีความเห็นเชื่อถือยึดถือว่า อัตตาจะขาดสูญ (วิภวทิวฐิ = อุลเจททิวฐิ)

๒. ความในพระสูตร แสดงความแตกต่างระหว่าง วิภวะ หรือ วิภพ (ความปราศจากภาพ ไม่มีภาพ หมายถึง ความขาดสูญ) ซึ่งเป็นที่ยึดถือของความเห็น ผิด กับ ภวนิโรธ (ความดับภาพ) ซึ่งเป็นคำสอนและเป็นสภาวะที่พึงมุ่งหมายในพุทธ ธรรม

วิภวะ หรือวิภพ เป็นสภาวะที่ตรงข้ามกับภวะ หรือภาพ เป็นปลายสุดสอง ข้าง ที่ทรงมุ่งอธิบายในพระสูตรนี้ว่า คนพวกหนึ่งติดล้าอยู่ปลายสุดด้านภาพ อีกพวก

หนึ่งวิ่งเลยเถิดไปยิ่งปลายสุดด้านวิภพ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้หลักเว้นปลายสุดทั้งสองด้านนั้น สิ่งทีพระองค์ทรงสอนให้มุ่งหมาย คือ ภวนิโรธ ซึ่งไม่ใช่ทั้งสองอย่างนั้น เป็นเรื่องกลางๆ ตามสภาวะ

ถ้าเข้าใจเรื่องนี้ ก็จะเข้าใจเรื่องมัชฌิมนธรรมเทศนา และมัชฌิมาปฏิบัติ

ตัณหา กับทิวฏฐินั้น เป็นองค์ธรรมต่างอย่าง แต่ใกล้ชิด อยู่ในชุดเดียวกัน อิงอาศัยกัน เมื่อเห็นว่าเป็นอย่างใดดี ก็อยากได้อย่างนั้น เมื่ออยากได้อย่างใด ก็จะมีหวังจะมองให้เป็นอย่างนั้น โดยเฉพาะในเมื่อปฏิบัติต่อสิ่งที่ไม่รู้ ซึ่งเป็นเรื่องของความคิดปรุงแต่ง ดังนั้น ในความหมายของตัณหา ที่จะยกมาแสดงต่อไปนี้ ท่านจึงนำเอาทิวฏฐิมาช่วยอธิบายตัณหาด้วย ว่าตัณหาอย่างนั้นคือความอยากที่ประกอบด้วยทิวฏฐิอย่างนั้น แต่กระนั้นก็ต้องตระหนักว่า ตัณหากับทิวฏฐิก็ยังคงเป็นองค์ธรรมคนละอย่าง ตัณหาก็อย่างหนึ่ง ทิวฏฐิก็อย่างหนึ่ง หรือความอยากก็อย่างหนึ่ง ความเห็นก็อย่างหนึ่ง

ในปุราณาสูตร ในสุตตนิบาต (ขุ.สุ.๒๕/๔๑๗/๕๐๑) มีข้อความในคาถาหนึ่ง พร้อมทั้งคำอธิบายในมหานิทเทส และในอรรถกถา ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจความหมายของภวตัณหาและวิภวตัณหาชัดเจนยิ่งขึ้น ข้อความในพระสูตรตอนนั้นว่า

“ผู้ใดไม่มีความอิงอาศัย (คือไม่ขึ้นต่อตัณหาและทิวฏฐิ), รู้ธรรมแล้ว ไม่ขึ้นต่ออะไรๆ (คือจิตใจเป็นอิสระ), ไม่มีตัณหาไม่ว่าเพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ (ภวาย วิภวาย वा ตณฺหา = ความทะยานอยากเพื่อจะเป็น หรือเพื่อจะไม่เป็น), เราเรียกผู้นั้นว่า เป็นผู้สงบ”

คำสำคัญในที่นี้ คือ ภวาย วิภวาย वा ตณฺหา ซึ่งแยกออกได้เป็น ภวาย ตณฺหา (ตัณหาเพื่อภพ หรือความทะยานอยากเพื่อจะเป็น) กับ วิภวาย ตณฺหา (ตัณหาเพื่อวิภพ หรือความทะยานอยากเพื่อจะไม่เป็น)

กล่าวได้ว่า ค้ำหังสองนี้ ก็คือรูปขยหรือแยกค้ำพหของภวตถห และ
วิภวตถห นั้นเอง

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์มหนทเทส ซึ่งอธิบายสุดตนิบตขงนี้ และเป็น
คัมภีร์ในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน ได้ไขความพระบาสิตอนนี้ (ขุ.ม.๒๙/๔๒๐/
๒๙๔) โดยอธิบายตถหว่า ได้แก่ ตถหในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ
ธรรมารมณ และไขความ ภว และวิภว หลายนัย

นัยที่ ๑ ว่าภว หมายถึ ภวทฎฐิ และ วิภว หมายถึ วิภวทฎฐิ

นัยที่ ๒ ว่า ภว หมายถึ สัสตทฎฐิ วิภว หมายถึ อจเจทฎฐิ
(นัยที่ ๒ ว่าโดยสาระก็เหมือนกับนัยแรกนั่นเอง)

นัยที่ ๓ ไขความเฉพาะแต่ ภว ว่าหมายความว่า (ตถหหรือความ
ทะยานอยก) เพื่อความเป็น (ภพ) บ่อยๆ เพื่อความไป (คติ) บ่อยๆ เพื่อความอุบัติ
บ่อยๆ เพื่อปฏิสนธิบ่อยๆ เพื่อความบังเกิดแห่งอตภพบ่อยๆ ส่วนวิภว ท่านไม่ใช่
ความไว้ แต่กระนั้นก็ตาม การไขความ ภว ตามนัยที่ ๓ นี้ ก็เท่ากับเป็นเครื่องชี้
บ่งให้แปล วิภว ว่า (ตถหหรือความทะยานอยก) เพื่อความไม่เป็น (วิภพ หรือ
ปราศจากภพ) หรือเพื่อความขาดสูญ

ในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ได้ให้ค้ำจกตความตถหตถต่างๆ ไว้ บางแห่ง
(อภิ.ส.๓๔/๘๔๕/๓๒๘; อภิ.วิ.๓๕/๙๑๒/๔๘๕) อธิบายเฉพาะภวตถห ซึ่งในที่นั้น
มาคู้กับอวิขซา ว่า “บรรตอจค์ธรรม ๒ อย่างนั้น ภวตถหเป็นไฉน? ความพอใจ
ในภพ ความยินดีในภพ ความเปลิตเพลินในภพ ความปรารธนาในภพ ความเสนห
ในภพ ความรำนรณในภพ ความสยบในภพ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว
ภวตถห”

อีกแห่งหนึ่ง (อภิ.วิ.๓๕/๙๓๓/๔๙๔) อธิบายตถหทัง ๓ อย่างดังนี้
“บรรตตถห ๓ นั้น ภวตถห เป็นไฉน? ความไคร่ ความตติไคร่ ความยินดี
ความคล้อยไปหา ความเปลิตเพลิน ความไฝรักเปลิตเพลิน ความตติไคร่แห่งจิต ที่
เป็นไปพร้อมด้วยภวทฎฐิ, นี้เรียกว ภวตถห. วิภวตถห เป็นไฉน? ความไคร่
ความตติไคร่ ความยินดี ความคล้อยไปหา ความเปลิตเพลิน ความไฝรัก

เพลิดเพลิน ความติดใจแห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิวฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภวตัณหา, ตัณหาที่เหลือนอกนั้น เรียกว่า กามตัณหา (อีกนัยหนึ่ง) บรรดาตัณหา ๓ นั้น กามตัณหา เป็นไหน? ความใคร่ ความติดใจ ฯลฯ ความติดใจแห่งจิต ที่ประกอบด้วยกามธาตุ, นี้เรียกว่ากามตัณหา, ความใคร่ ความติดใจ ฯลฯ ความติดใจแห่งจิต ที่ประกอบด้วยรูปธาตุและอรุธธาตุ, นี้เรียกว่า ภวตัณหา, ความใคร่ ความติดใจ ฯลฯ ความติดใจแห่งจิต ที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททิวฏฐิ, นี้เรียกว่า วิภวตัณหา.”

ในอรรถกถาแห่งอติวุตตะกะ ซึ่งอธิบายพระสูตรที่ยกมาข้างต้นนั้น

แห่งแรก (อติ.อ.๒๖๐) อธิบายคำ *ภวาวเว* ว่าหมายถึง (มีเจตตช้องอยู่) ในภพน้อยภพใหญ่ และอธิบายอีกนัยหนึ่งว่า ภพ หมายถึงสัสสตทิวฏฐิ อภพ หมายถึงอุจเฉททิวฏฐิ เพราะฉะนั้น มีเจตตช้องในภพและอภพ ก็คือในสัสสตทิวฏฐิ และอุจเฉททิวฏฐิ ซึ่งก็มุ่งหมายเอาภวตัณหา และวิภวตัณหา นั้นเอง

ส่วนแห่งหลัง (อติ.อ.๒๓๕) อธิบายคำ *ภวาวเว* ว่าหมายถึง ในภพน้อย และภพใหญ่ หรือในเพราะการเห็นความขาดสูญ เป็นต้น.

อรรถกถานั้นเอง อีกแห่งหนึ่ง (อติ.อ.๔๓๗) อธิบายคำ *ภวาวโว* ว่า ภว (ภพ)=สมบัติ อภว(อภพ)=วิบัติ ภว(ภพ)=ความเจริญเพิ่มพูน อภว(อภพ)=ความเสื่อมหรือลดลง

ในอรรถกถาแห่งสุดตนิบาต (สุดต.อ.๒/๔๕๑) และอรรถกถาแห่งมหานิทเทส (นิท.อ.๒/๔๗) ตอนที่อธิบายปุราเภทสูตรช่วงที่อ้างข้างต้นนั้น ไขความตอนสำคัญว่า “ภวาย วิภวาย วาติ สสสตาย อุจเฉทาย วา.” ซึ่งแปลได้ความว่า (ตัณหา) เพื่อภพ หรือเพื่อวิภพ คือ เพื่อความเที่ยงแท้ยั่งยืน หรือเพื่อความขาดสูญ (บางท่านแปลเติมศัพท์หรือเสริมความเพื่อให้เหมือนกับที่อื่นๆ ว่า เพื่อสัสสตทิวฏฐิ หรือเพื่ออุจเฉททิวฏฐิ)

อรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามัคค์อธิบายตัณหา ๓ ไว้อย่างชัดเจนมาก พร้อมทั้งยกเอาคำจำกัดความในพระอภิธรรมปิฎกมาอ้างไว้อย่างครบครัน และอธิบายไว้ถึง ๒ แห่ง

แห่งที่หนึ่ง (ปฏิส.อ.๑๔๐) อธิบาย *ภวตัตถหา* ที่มากู้กับบอวิชาว่า “ภวตัตถหา ได้แก่ ความปรารถนาในภพทั้งหลายมีกามภพ เป็นต้น แล้วยกบาลีในอัมม-
สังคณีและวิงศ์ที่แสดงข้างต้นมาอ้าง (อภิ.ส.๓๔/๘๔๕/๓๒๘; อภิ.วิ.๓๕/๙๑๒/๔๘๕; ดู
ข้างต้น) จากนั้นอธิบายตัตถหาทั้ง ๓ อย่าง โดยยกความในพระบาลีในคัมภีร์วิงศ์ที่
แสดงแล้วข้างต้นมาอ้าง (อภิ.วิ.๓๕/๙๓๓/๔๙๔; ดูข้างต้น) แล้วอธิบายต่อท้ายว่า “แต่
ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า รากะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕ ชื่อว่ากามตัตถหา, รากะในรูปภพและ
อรูปรภพ ความตติใจในฌาน รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัญญู ความปรารถนาด้วย
อำนาจภพ ชื่อว่าภวตัตถหา, รากะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเฉททัญญู ชื่อว่า วิภวตัตถหา”
ความหมายอย่างนี้ ในวรรณนาแห่งสังคิตสูต (ที่.อ.๓/๒๒๙) ก็อธิบายไว้อย่างเดียวกัน

แห่งที่สอง (ปฏิส.อ.๑๘๙) อธิบายตัตถหา ๓ ตามลำดับดังนี้

“**กามตัตถหา** ได้แก่ ตัตถหาในกาม (*กามะ ตถฺหา*), คำว่า กามตัตถหานี้ เป็น
ชื่อของรากะ ที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕.

“**ภวตัตถหา** ได้แก่ตัตถหาในภพ (*ภเว ตถฺหา*), คำว่า ภวตัตถหานี้ เป็นชื่อ
ของรากะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสสตทัญญู ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจความปรารถนาภพ
เป็นชื่อของรากะในรูปภพและอรูปรภพ และเป็นชื่อของความตติใจในฌาน.

“**วิภวตัตถหา** ได้แก่ ตัตถหาในวิภพ (ความไม่เป็น, ความปราศจากภพ,
ความขาดสูญ; *วิภเว ตถฺหา*), คำว่าวิภวตัตถหานี้ เป็นชื่อของรากะที่เป็นไปพร้อมด้วย
อุจเฉททัญญู.”

คำอธิบายอย่างนี้ มาในอรรถกถาแห่งวิงศ์ในพระอภิธรรมปิฎกก็มี
(วิงศ.อ.๑๔๓ แต่ฉบับอักษรไทยที่มีใช้อยู่ในปัจจุบัน ถ้อยคำตกลงไปบ้าง ไม่
ครบถ้วนอย่างใน ปฏิส.อ.)

วิสุทธิมัคค์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่ใช้อ้างอิงกันมากในวง
การศึกษาคันถ์ว่าทงพระพุทศศาสนา และตามปกติมักอธิบายเรื่องสำคัญๆ
เหมือนกันกับอรรถกถาอื่นๆ แต่สำหรับเรื่องตัตถหา ๓ นี้ กลับพูดน้อย โดยอธิบาย
ไว้เฉพาะในตอนที่สุดถึงตัตถหา ๑๐๘ ซึ่งจะให้มองเห็นแง่ความหมายอีกด้านหนึ่ง ดัง
จะคัดมาให้ดูดังนี้ (วิสุทธิ.๓/๑๗๙ ตรงกับ วิงศ.อ.๒๓๔):

“ก็แล บรรดาตัตถหา (ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์
รวม ๖ อย่าง) เหล่านั้น ตัตถหาแต่ละอย่างตรัสไว้อย่างละ ๓ คือ กามตัตถหา
ภวตัตถหา วิภวตัตถหา ตามอาการที่เป็นไป.

“จริงอยู่ รูปตัณหาั่นเอง เมื่อยินดีอย่างชนิดยินดีก็ตาม ในเวลาที่รูปารมณณ์ มาสู่คลองจักขุ ในเวลานั้น ชื่อว่ากามตัณหา. รูปตัณหาั่นแหละ ในเวลาใด เป็นไปพร้อมด้วยทิวฏฐิวาฐรูปารมณณ์นั้นแล เทียงแท้ ยั้งยั้ง ในเวลานั้น ชื่อว่า ภาวตัณหา เพราะราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสตทิวฏฐิวาฐ ทัานเรียกว่า ภาวตัณหา. แต่ในเวลาใด รูปตัณหาั่นเป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททิวฏฐิวาฐ รูปารมณณ์นั้นแล ชาตสุญ พินาศ ในเวลานั้นชื่อว่า วิภาวตัณหา เพราะราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททิวฏฐิวาฐ ทัานเรียกว่า วิภาวตัณหา” (อย่างไรก็ตาม พึงดูคำอธิบายตามมติของมหาฎีกาประกอบด้วย - วิสุทฐิฎีกา ๓/๑๘๐,๓๖๒);

คัมภีร์บัญญัติจุกุณี และสารัตถทปกาลินี (ม.อ.๑/๓๐๓; ส.อ.๒/๒๐) ก็อธิบายไว้ทำนองเดียวกันนี้ แต่สำนวนภาษาที่ต่างออกไป อาจช่วยให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้สนใจโปรดดูตามทำ้าง

เท่าที่กล่าวมา คงจะยุติได้ว่า คำอธิบายในคัมภีร์สัทธรรมปกาลินี อรรถกถาแห่งปฏิสัสมิทามัคค์ เป็นข้อสรุปความหมายของตัณหา ๓ ที่สมบูรณณ์และน่าพอใจ ทั้งในแง่ความชัดเจน และในแง่ที่ครอบคลุมความหมายซึ่งทำานได้แสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลาย ทั้งระดับพระบาลี และระดับอรรถกถา ขอนำข้อสรุปนั้นมาเรียบเรียงไว้ให้ดูง่าย ดังนี้

๑. กามตัณหา คือ ตัณหาในกาม ได้แก่ ราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕
๒. ภาวตัณหา คือ ตัณหาในภพ ได้แก่ ราคะ (ความติดใจใคร่ปรารถนา) ในรูปภพและอรุภพ ความติดใจในฉาน และราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยสัสตทิวฏฐิวาฐ ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาภพ
๓. วิภาวตัณหา คือ ตัณหาในวิภพ ได้แก่ ราคะที่เป็นไปพร้อมด้วยอุจเจททิวฏฐิวาฐ ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความปรารถนาความปราศจากภพ หรือความขาดสุญ

(ข้อพึงระวัง คือ จะต้องระลึกไว้เสมอว่า วิภพ คือ ความปราศจากภพ ความสิ้นภพ หรือความขาดสุญนั้น เป็นคนละอย่างกับ ภาวนิโรธ ที่แปลว่าความดับภพ หรือความไม่เกิดภพ ซึ่งเป็นสภาวะที่พึงประสงค์ ถ้าไม่ชัด พึงพิจารณาทบทวนพระบาลีในทิวฏฐิวาฐุตรข้างต้นอีกครั้งหนึ่ง)